

3 1761 06354338 3

prisbilligaste "Svenska Historia"

LAASEBOK i Mäderneslandets Häfder.

Anmälan, se omslagets baksida.

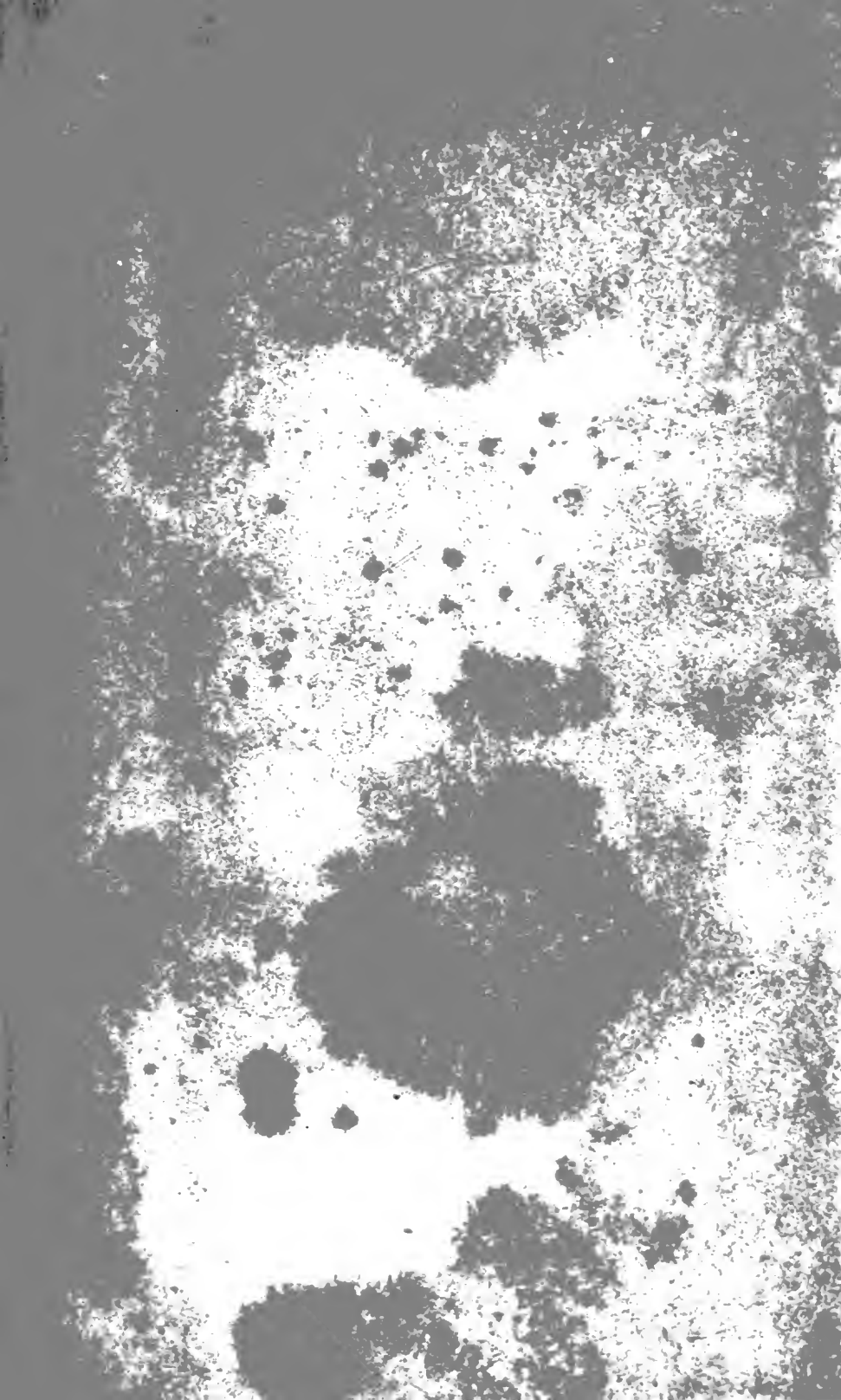
brief
DL
0041769
v.3

rottning Kristina intill Karl XII:s död.
ockholm. Albert Bonniers förlag.
Pris: häft. 1 kr., kart. 1: 25.

305

303-

Karl XII vid Narva.

LÄSEBOK

I

FÄDERNESLANDETS HÄFDER

FÖR SKOLAN OCH HEMMET

AF

C. G. STARBÄCK och F. R. v. KRÆMER.

Tredje delen.

Från drottning Kristina intill Karl XII:s död.

Med 50 illustrationer och 2 kartor.

STOCKHOLM.

ALBERT BONNIERS FÖRLAG.

brief

DL

0041762

v.3

STOCKHOLM.

ALB. BONNIERS BOKTRYCKERI 1880.

Tredje delens innehåll:

Kristina.

1.	Inledning. Drottningens personlighet. Med 1 illustr. . .	1.
2.	Förmyndare-regeringens inre styrelse. Med 1 illustr. . . .	4.
3.	Kristinas egen regering; den inre styrelsen under tidskiftet 1645—1650	38.
4.	Kristina och Magnus Gabriel De la Gardie. Med 1 illustr.	46.
5.	Riksdagarne 1649—1650	49.
6.	De sista fyra åren af Kristinas regering. 1650—1654 . .	53.
7.	Kristina och hennes gunstlingar	67.
8.	Kristinas tronafsägelse. Med 1 illustr.	72.
9.	Kristinas senare lefnadsöden	75.

Karl den tionde Gustaf.

10.	Karl Gustaf före sin tronbestigning. Med 2 illustr.	79.
11.	Karl Gustaf konung	83.
12.	Karl Gustafs polska krig	89.
13.	Danska kriget. Med 6 illustr.	105.
14.	Det andra danska kriget. Med 4 illustr.	117.

Karl den elfte.

15.	Karl den tiondes testamente och interimregeringen 1660.	126.
16.	Karl den elftes förmyndarestyrelse (1660—1672). Med 2 illustr.	130.
17.	Riksdagarne 1664, 1668 och 1672. Med 1 illustr.	139.
18.	Karl den elftes uppfostran och regeringstillträde. Med 1 illustr.	144.
19.	Karl XI:s krig 1674—1679. Med 3 illustr.	147.
20.	Enväldet och reduktionen	157.
21.	Utsträckningen af Karl den elftes envælde	163.
22.	Den inre förvaltningen. Med 1 illustr.	166.
23.	Karl den elftes sista år. Med 1 illustr.	171.
24.	Karl den elftes samtida. Med 3 illustr.	173.

Karl den tolfte.

25.	Karl den tolfte ungdomsår. Med 1 illustr.	179.
26.	Karl den tolfte såsom konung. Med 1 illustr.	182.
27.	Det stora nordiska kriget 1700—1721. Med 4 illustr. . .	185.
28.	Slaget vid Pultava. Karl den tolfte i Turkiet. Med 4 illustr.	194.
29.	Sveriges tillstånd vid Karl den tolfte återkomst. Med 5 illustr.	199.
30.	Karl den tolfte personlighet och tidehvarf. Med 2 illustr.	206.
31.	Karl den tolfte samtida. Med 5 illustr.	209.

Förteckning på illustrationer i 3:dje delen.

(De med * betecknade äro på särskilda blad.)

1. Kristina	1.	19. Karlskrona örlogsvarf.	168.
2. Pehr Brahe	29.	*Stockholms slotts brand	
3. Magnus Gabriel De la Gardie	46.	år 1697	172.
*Drottning Kristinas tron- afsägelse	72.	20. Johan Gyllenstjerna . .	173.
4. Karl den tionde Gustaf.	79.	21. Rutger von Aseberg.	176.
5. Borgholms slottsruin.	83.	22. Georg Stjernhjelm . . .	178.
6. Karta öfver danska öarne.	108.	23. Karl XII	179.
7. Erik Dahlberg under- söker isen på stora Bält.	110.	24. Karlbergs slott	183.
8. Erik Dahlberg bringar underrättelser till Karl Gustaf	112.	*Karl XII vid Narva . . .	187.
*Tåget öfver Bält	113.	25. Narva, staden och fäst- ningen	188.
*Karl X Gustaf dikterande freden i Roeskilde	114.	*Slaget vid Narva	188.
9. Erik Dahlberg	116.	26. Marsch på besvärliga vägar	191.
10. Köpenhamn	118.	27. Slagfältet vid Pultava.	194.
11. Kronborgs slott	119.	28. Karl XII på Dnieprn.	196.
*Svenskarne vid Kronborg.	119.	*Öfvergången af Dnieprn.	196.
12. Krigare på Karl X Gustafs tid	121.	29. Karta öfver en del af södra Ryssland	197.
13. Drottningholm	131.	30. Värffning under Karl XII.	200.
14. Skokloster	133.	*Slaget vid Gadebuseh . . .	202.
15. Sveriges Riksbank	142.	31. Karl Gustaf Dücker . . .	203.
16. Karl den elfte	145.	32. General Dücker på knä för Karl XII	204.
17. Simon Grundel Helmfeldt.	152.	*Fästningen Fredrikshald.	205.
18. Karl XI i ryttarfäkt- ningen under slaget vid Lund	154.	*Karl XII:s likfärd	206.
*Karl den elfte i slaget vid Lund	155.	33. Karl XII:s bildstod . . .	207.
		34. Magnus Stenbock	210.
		35. Karl Gustaf Rehnsköld.	211.
		36. Kristoffer Polhem	213.
		37. Festsalen å Stockholms slott	215.
		38. Nikodemus Tessin d. y.	216.

Kartor.

Sverige under Karl X Gustaf.
Sverige under Karl XII.

Kristina.

1. Inledning. Drottningens personlighet.

Trettioåriga krigets blodiga skådespel var slutadt. Med ära hade Sverige bestått den svåra striden mot Tysk-

lands mäktige kejsare och katolska ligans segervanda härrar. Österrikska husets öfvermakt, förut ett föremål för hela Europas farhågor, var bruten, hufvudsakligen genom svenska krigares mod och svenska fältherrars öf-

1. Kristina.

verlägsna krigskonst, och Sverige, förut en undangömd vrå i den höga norden, hade med ens framträdt bland Europas stater såsom en makt af första rangen. Om den minnesvärda striden i Sveriges yttre förhållanden sålunda åstadkommit storartade verkningar, så voro de genom densamma orsakade förändringarne i det inre ej mindre märkbara. I bådadera fallen gäller hvad en nutidens häfdatecknare sagt om den store Gustaf Adolf: han hade djerfts att tänka stort om sitt oansenliga

fosterland och sätta det ett högt mål före.“ Men verket hade ej afstannat med honom. Tvärtom: hans stora ande hade kvarlevvat i fortsättningen deraf, och så hade svenska staten inom kort uppstigit till en stormakt, och svenska folket, i sig sjelf mäktigt af hugstora handlingar och ädla idrotter både på krigets och fredens områden, hade, då det fäste Europas blickar på sig, upphört att vara blott och bart en rå och ohyfsad krigarestam. De stora fordringar, man stält på Sverige i den yttre politiken, hade framkallat högre anspråk äfven inom fosterlandet, så väl i det offentliga som i det enskilda lifvet, och från denna tid förskrifva sig äfven de stora förändringar i lefnadssättet, hvilka, först framträdande vid hofvet och bland adeln, med tiden förskaffade Svenskarne benämningen nordens Fransmän. I både den yttre och inre utvecklingens historia intages främsta rummet af den store konungens bepröfvade vän, Axel Oxenstjerna. Men mer än om honom kan det ändock sägas om den unga drottning, som vid Vestfaliska fredsslutet sjelf var regerande, att hon tryckt sin stämpel på tidehvarfvet. Hon var sin store faders dotter, till henne vände sig allas blickar och förhoppningar, hon bar framtiden i sitt sköte.

Drottning Kristina var född den 8 December 1626. Hon var alltså nu (1648) i ungdomens fulla blomning, blott tjugutvå år gammal. Hennes högst ovanliga anlag hade blifvit utvecklade och danade genom en sorgfällig uppfostran. Redan vid födelsen hade man trott sig finna hos henne mer manliga än qvinliga egenskaper. Man hade till och med, enligt Kristinas egen berättelse, till en början trott henne vara en gosse, och så uppgifvit förhållandet för både konungen och drottningen. Den senare, som ofantligt gladd sig åt, att hon fått en son, blef sedan så förargad öfver misstaget, att detta hos henne skall hafva grundlagt en länge rådande ovilja mot dottern. Men äfven detta oberäknadt synes Maria Eleonora i intet afseende varit vuxen det stora värfvet att uppfostra Sveriges blifvande regentinna. Gustaf Adolf insåg detta och anförtrodde i sina förtroliga bref den unga prinsessan åt Axel Oxenstjernas faderliga omtanke och vård. I honom fann ock den unga drottningen efter sin faders död en på-

litlig vän, en trogen ledare. Kristinas uppfostran, som under de första fyra åren efter konungens död varit anförtrodd åt enkedrottningen, öfverlemnades efter Oxenstjernas hemkomst från Tyskland åt Gustaf Adolfs syster, pfalzgrefvinnan Katarina, för hvilken konungen i lifstiden haft ett oinskränkt förtroende och mycken broderlig kärlek. Hos denna sin faster fann ock Kristina hvad hon dittills måst sakna, sant moderlig ömhet och vård.

Det mest lockande för det unga lifliga sinnet var studierne. Under den ledsamma vistelsen hemma hos modern hade de blifvit för den unga prinsessan en förströelse, och de upphörde aldrig att vara det äfven i hennes mognare år. Lärarikast och för barnet mest fängslande voro dock de undervisningstimmar, som af hennes vän Axel Oxenstjerna meddelades henne i statskonsten. Härom säger Kristina sjelf i en af henne författad sjelfbiografi: "jag hade ett utomordentligt nöje af att höra honom tala, och det var ingen läsning, intet spel, ingen förströelse, som jag icke gerna lemnade för att höra honom. Han fann äfven å sin sida ett stort nöje i min undervisning, och vi tillbragte dagligen tillsammans tre eller fyra timmar, ibland mera, mycket nöjda med hvarandra." Utom denna särskilda undervisning var Oxenstjerna äfven den, som egentligen, för att begagna Kristinas egna ord, "vårdade hennes ungdom". Så anställde han sjelf tidt och ofta med henne ordentliga förhör, och intet, som rörde hennes uppfostran, undgick hans uppmärksamhet och omsorg. Den egentlige läraren var *Johannes Matthie*, en mild, kunskapsrik och rättrådig man. Framstegen voro både stora och hastiga, och Kristina blef med tiden sitt tidevarfs lär-daste qvinna, liksom hon allmänt var erkänd som den snillrikaste och den ovanligaste. Qvinligt sällskap och qvinliga sysselsättningar aktade hon lika ringa. Deremot var hon hemmastadd i alla kroppsliga öfningar, handterade med ganska mycken färdighet alla slags vapen och uthärdade mödor och kroppsansträngningar som eljest icke bruka vara vanliga för hennes kön.

Så gingo åren. Men år 1639 afled pfalzgrefvinnan Katarina, och nu stod den unga drottningen, ännu blott tretton år gammal, utan moderligt stöd. En hofmästarinna måste ersätta bristen, men den, som utsågs, fru

Beata Bonde, född Oxenstjerna, synes ej ha varit det svåra värfvet vuxen. Hon lyckades ej tillvinna sig Kristinas förtroende. Med rastlös ifver, men ock med mycken grundlighet fortsattes emellertid det viktiga arbetet med drottningens undervisning. Redan vid 18 års ålder läste hon Thukydidens och Polybius på grundspråket och talade latin lika väl som tyska och fransyska.

Franska ministern vid svenska hofvet, Chanut, tecknar år 1648 hennes personlighet sålunda: "Naturen har icke vägrat henne någon af de egenskaper, som skulle utgöra en ung riddares prydnad och ära. Hon är outtröttlig i landtliga tidsfördrif ända derhän, att hon kan jaga till häst i tio timmar. Köld eller värme besvara henne icke, hennes bord är enkelt och utan läckerheter. Det finnes ingen i Sverige, som bättre än hon förstår, att med en enda kula fälla en hare i språnget. Hon rider väl och tumlar om med sin häst, utan att på ringaste vis söka göra sig någon ära deraf. — Hon fäster föga vikt vid sin klädsel och tager den icke i betraktande vid fördelningen af sin dag. Inom en fjerdedels timme är den fulländad. Utom å större högtidsdagar utgöra en kam och en bandstump hela hennes hårklädsel. Så vårdslösadt hennes hår än är, kläder det dock väl hennes ansigte, hvilket hon egnar så liten omsorg, att hon hvarken i solhetta, blåst eller regn, i staden eller på landet bär hufva utan blott en fjäderprydd hatt. Onekligen ligger det en viss öfverdrift i detta hennes sätt att vårdlösa sin person, men allt annat är för henne ingenting i förhållande till hennes lågande kärlek för ära och dygd, och man kunde väl säga, att hennes ärelystnad mera går ut på att göra hennes namn lysande genom utmärkta personliga förtjenster än genom eröfringar, och att hon hellre vill vinna anseende genom sig sjelf än genom sina undersåtens mod."

2. Förmyndareregeringens inre styrelse.

Rättsäsendet. Förvirringen inom detta förvaltningsområde hade länge varit öfverklagad. Hofrätterne voro visserligen ämnade att vara de högsta rättsinstanserne

inom olika landsdelar, och bland dem intog Svea hofrätt platsen såsom rikets högsta domstol, men ännu var icke bestämdt, hvad denna eller de öfriga hofrätterne hade att göra, d. v. s. hvarken vidden för deras dömande myndighet, eller förhållandet mellan dem inbördes eller mellan dem och underrätterne. Äfven inom *lagskipningen* rådde mycken oreda. Man tillämpade ömsom den judiska, ömsom den romerska eller andra främmande lagar; straffbestämmelserna voro enligt tidens lynne ofta hårda och omenskliga. För att afhjelpa denna och flera andra brister i lagskipningsväg, tillsattes af Oxenstjerna vid 1640 års riksdag en lagkommission, hvilken trenne år derefter lemnade rum för en annan kommission, bland hvars nitton ledamöter nämnas *Johan Dalecarlus*, adlad *Stjernhök*, och *Georg Stjernhjelm*, på den tiden assessor i Dorpats hofrätt och en man, som gjort sig odödlig genom sina förtjenster om svenska språket samt såsom skald och skriftställare. — Vid den senare kommissionens första sammanträde fördes ordet af riksdrotset grefve Per Brahe, som efter friherre Gabriel Gustafsson Oxenstjernas död år 1640 blifvit till detta rikets högsta ämbete utvald. Frukterne af dessa kommissioners arbeten voro förslaget till en ny brottmålslag samt till en ny rättegångsordning för underrätterne så väl i städerna som på landsbygden. Dessa lagförslag blefvo väl ännu icke antagna, men voro ett viktigt grundlag för framtida arbeten i samma väg och äro för sin tid förträffliga verk.

Krigsväsendet. Genom Gustaf Adolfs öfverlägsna krigskonst och genom de af honom danade fältherrars skicklighet hade Sverige blifvit en makt af första ordningen, den förnämsta krigarestaten i Europa. År 1616, det första år under Gustaf Adolfs regering, för hvilket fullständig uppgift finnes om Sveriges krigsstyrka, uppgick denna till något öfver 22,000 man; men 1630 hade den samma genom anställda värfningar ökats till 80,000 man, under det hela rikets folkmängd med inberäknande af de utländska besittningarne, utgjorde endast 1½ million. Samma år uppgingo statsverkets utgifter för krigsfolkets aflöning och underhåll till den ansenliga summan af 23 mill. riksdaler, beräknade efter nutidens penningvärde.

Men ej nog härmed. Under 30:åriga krigets sista år, då svenska rikets folkmängd anses hafva utgjort omkring 2 millioner, steg svenska krigsstyrkan till öfver 100,000 man, hvaraf 31,000 stodo i Sverige, Finland och Östersjöländskapen, 18,000 man Svenskar tjenstgjorde i Tyskland och resten utgjordes af utländska, till stor del tyska trupper, som för svensk sold kämpade på tysk jord mot — Tyskar.

Vi hafva redan i det föregående visat, huru Gustaf Adolf sökte att inom Sveriges gränser anskaffa fasta bostäder åt alla sina krigare, så väl manskap som befäl, hvilket ock gjorde, att en mängd utländska krigsmän kommo att från den tiden blifva bofaste i Sverige. Man talar derföre också med rätta om ett *indelningsverk* redan under Gustaf Adolfs tid. Men den store konungens plan fullföljdes af förmyndarestyrelsen. Hvarje regemente erhöll på detta sätt sitt särskilda stamhåll inom ett bestämdt län eller landskap, och äfven de knektar, som ej kunde få hemman att bruka, erhöillo bostäder på kronans jord. Hvad beträffar regementenas antal och styrka, skulle de, enligt 1634 års regeringsform, inom landet vara tjugo, hvartdera utgörande omkring 1,200 man. Härtill kommo sedermera tre nya regementen. — Äfven ett fortifikationsväsen omtalas från dessa tider, och till väg- och vattenbyggnadskåren fans en motsvarighet i det s. k. slusskompaniet. Af krigsmaterielen, som var så god, man kunde få den på den tiden, tillverkades största delen inom landet. De betydligaste förråden funnos i Stockholm, men 1640 upprättades ett tyghus i Vadstena, hvarifrån krigsförnödenheter på derför inrättade transportfartyg på Vettern fördes till Småland och Vestergötland, och 1643 upprättades ett dylikt tyghus i Göteborg.

Äfven åt *flottans* förbättrande och nydaning egnades af förmyndareregeringen oförtrutna omsorger. Hufvudstationen för rikets örlogsflotta var Stockholm, der Skeppsholmen åt densamma uppläts 1634. Enligt en af Oxenstjerna 1633 uppgjord fullständig plan för svenska sjöförsvaret skulle flottan fördelas i tre amiralskap, hvartdera omfattande 18 större och mindre krigsfartyg. Hela

den *stora* flottan skulle således bestå af 54 fartyg, men dertill kom ytterligare den *lilla* flottan af 248 "galejor, strutser och lådjor." Hvad Oxenstjerna i planen fattat, blef sedermera med mycket nit och mycken skicklighet verkstaldt af Klas Fleming. Så egde svenska krigsväsendet både till lands och sjös utmärkt skickliga och nitiska handhafvare. I spetsen för det förra stod nämligen fältmarskalken, sedermera riksmarsken grefve *Lars Kagg*, i spetsen för det senare riksrådet och öfverståthållaren i Stockholm *Klas Fleming*.

Lars Kagg, som utan stöd af bördens och rikedomens företräden från soldatgraden arbetade sig upp till rikets högsta militärvärdighet, var född den 1 Maj 1595, upptogs vid femton år i Gustaf Adolfs tjänst och fick åtfölja konungen i danska och ryska kriget. Han utsändes derefter till Holland att tjänstgöra under prins Moritz af Oranien, åtföljde konungen till Polen, utmärkte sig vid Rigas belägring och befordrades 1622 till öfverstelöjtnant vid östgöta regemente. I november 1628 erhöll han befallning att med sitt regemente afgå till Kalmar och derifrån till Stralsund, der han deltog i stadens ihärdiga försvar emot kejsaren. År 1630 följde han Gustaf Adolf till Tyskland, der hans förnämsta bragd var försvaret af Regensburg, hvilken stad han sjelf under hertig Bernhards af Weimar befäl intagit. Efter det förnyade stilleståndet med Polen (1635) fick han återvända till Sverige, der han utnämndes till riksråd och blef såsom bisittare i krigskollegium den verksammaste arbetaren inom detta embetsverk, till dess han sjelf till slut såsom dess chef fick för en kort tid skörda frukterna af sin möda.

Klas Fleming var född å Villnäs i Åbo län, år 1592. Han började sin krigiska bana vid 20 års ålder i kriget mot Ryssland 1612. Det var dock på flottan, som han förvärfvade sitt egentliga rykte. Redan vid 27 års ålder nämndes han af Gustaf Adolf till underamiral och fick sig uppdraget att sätta svenska flottan i stånd. Detta lyckades ock genom hans försorg så väl, att Gustaf Adolf redan vid öfvergången till Tyskland hade mer än tretio krigsskepp att använda, och den svenska flotta, som under 1644 och 1645 årens fälttåg täflade med och slut-

ligen besegrade den danska, var till största delen Flemings verk.

Klas Fleming afled som förut (II Del. sid. 278) är nämndt i kriget mot Danmark den 26 juli 1644. Stofet hvilar under en präktig minnesvård i Vermdö kyrka. "Han är", säger Fryxell, "ett bland de vackraste minnen, Sverige eger: redlig, oegennyttig, klok, verksam, dristig och dock lugn, derföre också ihärdig; alltid brinnande af kärlek till fäderneslandet. — Få män," tillägger han, "hafva också för detsamma verkat så mycket godt som han, och detta på så många olika vägar."

Jemte Svea hofrätt, såsom omfattande rättsväsendet samt Krigs- och Amiralitetskollegium för krigsärendena till lands och sjös, hvilka voro både förvaltande och dömande myndigheter, fans ett fjerde rikskollegium, det s. k. *kansliet* eller kanslikollegium. Då detta embetsverk mer omedelbart än de öfriga, stod under Axel Oxenstjernas ledning, var det naturligt, att under dess verksamhet skulle sammanfattas allt hvad icke med bestämdhet kunde hänföras under de öfriga kollegiernes embetsförvaltning, och så blef kansliet hela förvaltningens medelpunkt.

Till detta kollegium, stiftadt af konung Gustaf Adolf år 1626 och efter Oxenstjernas hemkomst från Tyskland 1636 genom hans försorg ombildadt och ordnad i enlighet med en af den nyutnämnde hofkansleren Johan Adler Salvius utarbetad kansliordning, — hörde ej allenast utrikes angelägenheterne, som vanligen handlades omedelbart af Oxenstjerna sjelf, utan ock hela *stadsräsendet* och *landtstyrelsen*, *hospitalerna*, *fattig- och sjukvården*, *förmyndareväsendet*, *skjuts- och postinrättningar*, *akademier* och *skolor*, m. m. I dessa mångfaldiga bestyr, till hvilka utan undantag rikskansleren sjelf sträckte sin allt omfattande och aldrig tröttnande verksamhet, biträdades han föga af dem utaf svenska högadeln, rikskansliråden, m. fl., som inom verket stodo honom närmast. I sin egen skola hade han danat några män utan börd, hvilka voro honom mest till nytta, och hvilka med tiden förvärfvade ett äradt namn i våra häfder såsom skickliga statsmän. Bland desse bör först nämnas *Adler Salvius*, och seder-

mera statssekreterarne *Lars Grubbe* och *Johan Liljeström* samt *Gyllenkou*, *Björnkou* och *Behmer*.

Till kanslikollegii göromål hörde, såsom nyss nämndes, äfven bestyret om *sjukvård* och *fattigvård*. Båda dessa ärenden blefvo först under denna tid föremål för en allmännare uppmärksamhet. Hospitaler eller sjukhus började anläggas, stora barnhuset i Stockholm inrättades i början af 1640:talet, och likaså tvenne krigsmanshus, der stympade krigsmän eller enkor och barn efter fallne krigare fingo nödtorftigt underhåll. I Stockholm anställdes den förste stadsläkaren 1638, och genom landshöfdingen Schering Rosenhanes försorg tillsattes i hans län Östergötland den förste provincialläkaren. Apotek funnos redan i många städer, de voro ock underkastade allmän kontroll och bestämd taxa.

Från denna styrelsetid förskrifva sig ock den första *postinrättning* och de första *tidningar* i Sverige. Den förra inrättningens anordnande är betecknande för tidsförhållandena. Enligt "förordningen om postbåden" af den 20 februari 1636 skulle på hvarannan mil tillsättas postiljoner (edsvurne bönder), helst sådane, som kunde läsa och skrifva, och desse skulle till sitt biträde hafva tvenne drängar hvardera, som natt och dag och i hvad väder som helst skulle "löpande" fortskaffa ankommande bref. Två timmar fingo beräknas på hvarje mil, men den som löpte långsammare, skulle afsättas och straffas med 8 dagars vatten och bröd. I hvarje stad tillsattes en postförvaltare, "som kunde läsa och skrifva." Den första postlinien anordnades från Stockholm till Göteborg, men sedermera utstakades äfven poststationer från Stockholm hela vägen kring Botniska viken till Åbo och derifrån kring Finska viken till Narva. Från 1645 utgäfvos ordinarie posttidningar, ett blad i hvarje vecka, till storleken motsvarande ungefär åttendedelen af nuvarande Post- och Inrikestidningar.

Under kanslikollegium lydde äfven landtstyrelserne, hvilka, såsom förut är nämndt, enligt 1634 års regeringsform utgjordes af landshöfdingar, landssekreterare och landskamrerare. Landshöfdingarne hade vidsträckta åligganden, man fordrade mycket af dem, och högst få bland

dem kunde till regeringens fulla belåtenhet fylla sina platser.

Statshushållningen. Det är först under Gustaf Adolfs tid, som man i fråga om Sverige kan tala om en stats-hushållning i detta ords egentliga mening. Det var genom krigen, som detta behof först framkallades, och af dem erhöll denna styrelsegren sin första prägel. Dess hufvudsyfte, frammanadt af de ögonblickliga behof, dem krigen alstrade, var att så lätt och skyndsamt som möjligt skaffa kronan reda penningar till arméns och flottans underhåll och utrustning. Det system, som i detta hänseende grundlagts af Gustaf Adolf och Axel Oxenstjerna, följdes sedermera af förmyndarestyrelsen. En af dessa båda regeringar mycket anlita åtgärd att skaffa penningar, har sedermera blifvit mycket klandrad, nämligen föryttringen af kronogods. Dervid är dock att märka, att hvarken Gustaf Adolf eller Oxenstjerna betraktade kronogodsens afhändande såsom någon egentlig olägenhet för staten, emedan räntorna, som från godsen utgingo, icke erlades i reda penningar, utan i naturprodukter, som ofta nog icke utan svårighet kunde till penningar förvandlas, men penningar just utgjorde statens behof och under krigen vanligtvis ett ögonblickligt trängande behof. Af detta skäl höll man sig hellre till sådana medelbart utgående skatter som tullar, acciser, m. fl., om hvilka Oxenstjerna sjelf sade, att "de voro Gudi behagliga, ingom skadeliga och ingen revolt orsakande." Kronogodsen så väl som den öfriga kronouppbördens, tullarne, m. m. utarrenderades för att bereda kronan lättnad vid uppbörden, samt emedan sådant på den tiden var vedertaget bruk äfven i andra länder.

Bland frågor, som Gustaf Adolf med allvar hade omfattat, var äfven frågan om *handeln* och näringarne. Men åsigterne i dessa ämnen voro på den tiden i allmänhet alltför ensidiga, i det man ansåg nödvändigt, att dessa förvärfsgrenar oafslåtligen stodo under regeringens kontroll. Så kom denna att störande inverka till och med på enskilda personers affärsverksamhet, och häraf och genom det allmänna tvånget framkallades en osäkerhet i handel och vandel, som helt naturligt hade ett menligt inflytande på det allmänna välståndet.

Oxenstjerna åter valde såsom riksförmyndare en alldeles motsatt väg. Grunddraget i hans system var frihet: han stod här liksom i de flesta hänseenden långt framom sin tid. Hans åsikter voro, att de förfallna städerna och synnerligast hufvudstaden borde upphjelpas genom förbättringar i deras styrelse och näringsförhållanden, handelsförtrycket mildras, frimarknader medgifvas, skråtvånget i möjligaste mån afskaffas, utlänningars näringsfriheter utvidgas, o. s. v. Men ej nog härmed. Äfven en lånebank för rörelsens underlättande och ett ordnad myntväsen voro framtidsförslag, som af kanslern med intresse omfattades, ehuru verkställigheten i detta liksom i flere andra fall måste uppskjutas och i många fall blef uppskjuten för århundraden. I allmänhet kan man säga, att den store rikskanslern för sin styrelse haft till syftemål en *inre utveckling*, motsvarande den yttre storheten. Den senare hade derigenom blifvit mindre ihålig och skulle måhända hafva bibehållit sig längre.

Genom åtskilliga skatters förvandling från tillfälliga till ständiga utlagor, förnyande för hvarje riksdag af de förra bevillingarne och införande af nya dylika samt genom ett ändamålsenligt ordnande af statsinkomsterne i allmänhet ökades kronans årliga inkomster så, att de från 1644 uppgingo till omkring 6 millioner daler s. m., Statskulden, som 1632 utgjorde 2,180,000 daler, växte, oaktadt det tyska kriget och de stora ansträngningar, som voro af nöden för anfallet mot Danmark, med endast 425,000 daler och utgjorde således vid förmyndareregeringens slut 2,605,000 daler s. m.

Men det var ej blott till krigens underhåll, som under dessa år erfordrades penningar. Äfven för den inre utvecklingen hade statsinkomsterne till betydlig grad tagits i anspråk, ty under denna tid hade städerna och handeln blifvit upphjelpa, bergverken hade blifvit bragta till mångdubbel afkastning, förut öde bergslager blifvit uppodlade och bebygda, kommunikationsmedlen förbättrade, ett nytt universitet (i Dorpat) jemte flera gymnasier och skolor inrättade och hela statsförvaltningen ordnad. Att allt detta kunnat ske och medlen dertill anskaffas utan betydligare skuldsättning, medan riket var inbegripet

i kostsamma och långvariga krig — det är och förblifver denna styrelsens evärdeliga ära!

Kronans medel handhades och förvaltades af det fente kollegiet *Räknekammaren*, hvartill sedermera såsom bihang slöto sig generalbergsamtet eller Bergskollegium med Karl Bonde såsom president, och Kommerskollegium, hvilket hade till styresman den outröttlige och förtjenstfulle Klas Fleming. — Hvad *bergshandteringen* beträffar, blef detta tidskifte för densamma en verklig guldålder. Om man i många fall till följd af bristande insigt i naturvetenskaperna, bygde sina förhoppningar på skäligen lösa grunder, blef å andra sidan genom de undersökningar, som företogos, kunskapen om landet och dess naturförhållanden ökad och många förborgade skatter upptäcktes. Det ärorikaste namnet i svenska bergshandteringsens historia tillhör denna tid. Det var Holländaren Louis De Geer (se föreg. del. sid. 176.), hvilken, såsom innehafvare af Finspongs bruk i Östergötland och Löfsta m. fl. bruks-egendomar i Upland, mer än någon annan arbetade för svenska bergshandteringsens framåtskridande och hvilken vi ytterligare få lära känna längre fram.

Till bergskollegium hörde äfven kanalväsendet, hvilket likasom allt som kunde underlätta förbindelsen mellan olika delar af landet sjelf så väl som mellan Sverige och utlandet, utgjorde föremål för denna styrelsens oförtrottna omsorger. Genom Karl Bonde, som i sin egenskap af president i bergskollegium hade uppsigten öfver kanalbyggnader och strömrensningar, fullbordades den förut påbörjade Hjelmare kanal, slussarne vid Söderström i Stockholm och vid Lilla Edet, en sluss bygdes mellan Falun och sjön Runn, Arboga å upprensades, o. s. v. Äfven en sjöförbindels emellan Vesterhafvet och Östersjön hörde till denna tids storartade planer, ehuru både tid och medel saknades till utförandet. Till lands underlättades samfärdseln, i det vägar uppröjdes åt flera håll öfver de stora ännu nästan öde skogarne.

“Betraktar man — säger en af nutidens författare*) — förmyndarestyrelsens statshushållning i dess helhet, så röjer sig äfven der samma öfverlägsna ordnande för-

*) Jfr. Starbäck, hist. berätt. del. 12.

måga och samma säkra praktiska blick, som i dess statsförvaltning i allmänhet. Det förra godtycket, vacklandet och hugskotten eftertrüddes af ett bestämdt, sorgfälligt genomfördt system, visserligen med åtskilliga brister, men som dock i sin helhet hade ett ojemförligt företräde framför den förra bristen på hvarje system samt benägenheten att för hvarje särskildt tillfälle taga hvad som fans och lägga till der det fattades, utan afseende på följderna för framtiden. Resultatet af förmyndarestyrelsens statshushållning var ock, såsom vi redan visat, att oaktadt de ständiga krigen och de högst betydande uppoffringarne för statsförvaltningens ordnande och rikets inre förkofran, statsskulden blifvit ansenligt minskad, visserligen med uppoffring af en betydande del utaf kronans fastigheter och räntor, men dock så, att dessa utan svårighet kunnat igenlösas, om Kristina iakttagit en lika klok hushållning som hennes förmyndare.“

En följd af förmyndarestyrelsens kloka hushållning var, såsom ofvan är antydt, näringarnas uppblomstring. Hvad först och främst beträffar Sveriges egentliga modernäring: *jordbruket*, led denna visserligen betydligt af krigen samt af de derigenom förorsakade täta utskrifningarne och tryckande skattebördorna. — Men detta gälde egentligen det s. k. mindre jordbruket. På de stora frälsegodsens deremot, som till väsendtlig del voro befriade från dessa olägenheter, växte sädesafkastningen betydligt, och spannmålsutförseln steg i förhållande dertill under det helsosamma inflytandet af en stadgad och frisinnad lagstiftning. År 1640, då utförseln stod högst, uppgick den från Sverige och Finland till 127,000 tunnor; införseln åter till endast 22,000 tr. Medelpriset för tunnan spannmål utgjorde $3\frac{1}{2}$ daler s. m. Mest utfördes korn. Trädgårdsodlingen var ännu i sin linda, men genom beröringen med utlandet utbildades smaken äfven i detta fall, och på de större adelsgårdarne började man anordna parker och trädgårdar med springbrunnar o. s. v. — Ladugårdsskötseln var mest uppdrifven i Småland och Vestergötland; äfven denna näringsgren led af betungande skatter (boskapspenningarne), men den lemnade det oaktadt icke obetydliga öfverskott till utförsel.

För *skogshushållningen* sörjdes genom åtskilliga förordningar och skyddsåtgärder. Tullen på trävaror höjdes tre- och fyrdubbelt, ett kompani för utförsel af dylika varor inrättades, åtskilliga städer (t. ex. Karlstad och Amål) uppmanades att idka trävaruhandel inom landet, och så ökades träexporten på samma gång som skogarne, "landets förnämsta klenod", bättre bevarades.

Städernas tillstånd. Med Stockholm hade man stora planer. *) Denna stad skulle blifva förnämsta stapelplatsen vid hela Östersjön. Städerna norr om Stockholm åter missgynnades för att så mycket bättre främja hufvudstadens intressen. Det var nämligen ett väsendtligt fel i denna tids handelspolitik, att man ej lät handeln söka sig naturliga vägar eller lemnade den i ro att sköta sig sjelf, utan underkastade den ett tvång, som, om det än främjade regeringens afsigter för tillfället, dock i det hela störande inverkade på affärsverksamheten. Stockholms tullkammare, som 1635 gaf endast 50,000 rdr i inkomst, inbragte tio år senare 300,000 rdr, och under samma

*) Stockholms utseende blef vid denna tid helt och hållet förändradt. Enligt 1634 års regeringsform erhöll staden, hvars styrelse förut varit anförtrord åt landshöfdingen i Upland, en egen öfverståhållare uti *Klas Fleming*, som i många år utöfvade en för hufvudstaden högst gänelig verksamhet.

Stadens bygnadsväsende ej mindre än dess styrelse voro förut i ett högst oordnad skick. Den egentliga staden var trångt och illa bebyggd med smala och krokiga gator, osunda att bebo och svåra att passera, och åtskilliga delar deraf hade dessutom varit eldens rof och sedan ej blifvit uppbygda å nyo. De båda malmarne — Norrmalm och Södermalm — voro bebyggda utan all plan och ordning. Det blef Flemings omsorg att afhjelpa dessa olägenheter. Från 1637 till 1640 hade han i ständig verksamhet en kommission, som å Norrmalm bestämde gatornas, torgens och kvarterens lägen. Drottninggatan och Regeringsgatan rätades och fingo sitt nuvarande läge. Äfven å Södermalm rätades gatorna och den första slussen uppfördes vid Söderström. Inom den egentliga staden blef slottet återställt efter den våld, som öfvergått detsamma 1642, Storkyrkobrinken utvidgades och rätades, och Stora och Lilla Nygatorna fingo sin nuvarande sträckning. Egentliga staden och Norrmalm, som varit tvenne särskilda städer med hvar sin styrelse, sammanslogos och fingo lika rättigheter. Jakobs kyrkobyggnad, som hvilat ända sedan Johan den tredjes tid, fullbordades, och Norrmalm delades i tvenne församlingar, Klara och Jakobs. Allmänna barnhuset anlades, nya brand- skrä- och handelsförordningar infördes, m. m.

tid tredubblades stadens grundkapital; en stor del af staden blef omskapad och förskönad, och folkmängden fördubblades.*)

Sverige dref redan nu en ganska vidsträckt handel, och planerna för dess ytterligare utvidgande voro storartade. Åt vester trädde man på Danmarks bekostnad i nära förbindelse med Holländarne, åt söder med de tyska städerna vid Östersjön. Öresund sökte man undvika för tullens skull, och beröringen med Danmark var så litet vänskaplig, att deraf till slut uppstod ett brinnande krig. I vester sökte man koncentrera handeln och rörelsen till Elfsborg, der den ökade affärsverksamheten framkallade anläggningen af *Göteborg*, som inom kort blef Sveriges andra stad. — Åt öster var det likväl, som svenska regeringen företrädesvis riktade sina blickar i och för en uppväxande affärsverksamhet. Åt Ryssarne beviljades vissa friheter, och man sökte derigenom locka dem från Hvita hafvet till Sveriges Östersjöhamnar. Vid Nevas mynning ernade man anlägga en stad på samma ställe der Petersburg sedermera uppstod. Platsen, som då kallades Nyen, försågs med stadsprivilegier och fri seglats. Men ej blott till Ryssland sträckte sig de svenska statsekonomernas planer i och för handelsrörelsen österut. De gingo ända till Persien, hvars dyrbara alster man genom Ryssland ville draga till Östersjön. — Äfven till Ost- och Vestindien riktade man sina blickar, åt senare hållet icke utan framgång. I febr. 1637 afgick en ex-

*) Den torde omkring 1645 kunna uppskattas till 25—30,000 invånare. Sveriges mest betydande städer, enligt den af Oxenstjerna år 1647 för dem uppsatta rangordning, den första, som nämnes i Sverige, voro följande: Stockholm, Upsala, Norrköping, Göteborg, Kalmar, Åbo, Viborg, Nyköping, Vestervik, Gefle, Visby, Falun, Halmstad, Vesterås, Arboga, Örebro, Jönköping, Köping, Helsingfors och Hudiksvall. Sveriges samtliga städer på 1640-talet voro 72; nyanlagda voro: Nya Helsingfors, Falun, Kristinehamn, Veuersborg, Säter, Åmål, Askersund, Nora och Lindesberg. Största handeln och rörelsen hade Stockholm, alldenstund dess utländska handel i kapitalvärde och tullinkomster uppgick till $\frac{2}{3}$ af samtliga städernas i Sverige och Finland. Närmast stodo Göteborg och Norrköping. Från Göteborg utskleppades hufvudsakligen jern, stål och trävaror, från Norrköping koppar och spanmål. Lägst bland alla Sveriges stapelstäder stod Söderköping, som dock under medeltiden varit en bland de mest betydande städerna i hela landet.

pedition från Stockholm öfver Göteborg till Holland, och derifrån till Norra Amerika, der den slog sig ned vid Delawarefloden i det nuvarande Pennsylvanien. Der grundades ett svenskt nybygge, och för en tid fäste man härvid stora förhoppningar.

Kyrkans tillstånd och undervisningsväsendet. "Det religiösa lifvet i Sverige bar ännu den prägel af allvar, kraft och enighet, som den skickensedigra sista kampen med påfveväldet hade påtryckt detsamma. Det kunde ej annat än stärkas, renas och höjas under den verldshistoriska religionsstrid, hvori Försynen anvisat åt Sverige och dess konung ett så ärorikt värf att utföra. Det höll sig uppe på denna sin middagshöjd, så länge det leddes af den första troskraftiga generationen efter 1593, af Gustaf Adolfs samtida statsmän och af prester, sådana som Rudbeckius och Paulinus, Rothovius och Bothvidi.*)

Den först nämnde af desse, *Johannes Rudbeckius*, föddes den 3 april 1581. Han intogs vid sju års ålder i Örebro skola, öfvergick som fjortonårig yngling till Strengnäs läroverk, blef student i Upsala vid aderton års ålder 1598 och promoverades 1603 med stor berömmelse till filosofie magister vid universitetet i Wittenberg. Hemkommen, blef han 1604 professor i matematik vid Upsala högskola, men utbytte 1610 denna professur mot den i hebreiskan. Året derpå blef han teologie professor. Hans förut omnämnda stridigheter med Messenius gjorde likväl, att konungen aflägsnade honom från universitetet. Han blef i stället konungens hofpredikant, men kallades 1619, vid blott trettiåtta års ålder, till biskop i Vesterås, hvilken befattning han sedermera innehade i tjugusju år, med det vitsord, att "sent kommer sådan biskops like". I oförtruten omtanke om stiftets bästa, i uppoffrande och oegenlyttig frikostighet, då det gälde någon allmänt nyttig sak, i omutlig rättvisa, men ock i oblidkelig stränghet, kraft och duglighet i sin ämbetsutöfning torde Rudbeckius som biskop på sin tid haft få sina likar. Men detsamma lär väl ock varit förhållandet i fråga om hans despotism och hersklystnad, som bragte honom i harnesk emot re-

*) Se Odhner, Sveriges inre historia under Kristinas förmyndareregering, sid. 306.

geringen och äfven för öfrigt förskaffade honom många ovänner. "Han var," säger en af våra dagars häfdatecknare, "en af dessa kraftiga naturer, som känna sig skapade att herska." I politiskt hänseende var han en den nya tidens föregångare, ehuru saknande den varsamhet och klokhet i sättet att gå till väga som skulle kunnat skaffa framgång åt hans bemödanden. Dock ansågs han till och med af rikskansleren såsom en ganska farlig motståndare, hvilket ock hade till följd, att Oxenstjerna motsatte sig hans utnämning till ärkebiskop. Rudbeckius afled såsom biskop i Vesterås den 8 aug. 1646, 65 år gammal.

Den andre, *Laurentius Paulinus Gothus*, född 1565 i Söderköping, der hans fader var smed och tillika stadens borgmästare, blef med tiden Svea rikets ärkebiskop, till hvilket embete Rudbeckius täflat med honom. Förut biskop öfver Strengnäs stift, var Paulinus redan sjuttio år gammal, då han blef ärkebiskop. Med samma nit som Rudbeckius, men med mera saktmod och varsamhet än denne, sörjde Paulinus för utbredande af ordning, kunskaper och sedlighet inom de stift, hvilkas herde han var. Som ärkebiskop höll han ännu vid fyllda åttio år visitationer långt uppe i Lappmarkerne, der inga vägar på den tiden funnos. Äfven som författare har han efterlemnat ett aktadt namn. Utan att ega det blixtrande snillet öfverlägsenhet, var han dock en man med djup lärdom, ovanlig arbetsförmåga och omutlig rättskänsla, och med dessa egenskaper verkade han in i sena ålderdomen nitiskt och troget för kyrkan, undervisningsväsendet och fosterlandet.

Isak Rothovius har utom den förtjensten, att han liksom Rudbeckius och Paulinus var en af svenska kyrkans stödjepelare i en orolig tid, tillika den märkvärdigheten, att han var lärare åt Sveriges störste konung och dess störste statsman. Gustaf Adolf mottog nämligen af honom sin första undervisning, innan Skytte blef hans lärare och som informator i riksrådet friherre Gustaf Oxenstjernas hus efter dennes död hade han varit lärare åt både den store rikskansleren och dennes broder, sedermera riksdrotset Gabriel Gustafsson. 1627 utnämnd till biskop öfver Åbo stift, fann han här en mycket vidsträckt och svår verkningsskrets. Landet hade få kyrkor med mycket långa

afstånd emellan dem, folket, som blott sällan kunde få höra Guds ord, sväfvade i den djupaste okunnighet i religiösa ting, så att till och med mycken hednisk vidskepelse ännu fans kvar hos dem. Men med kraft och värma grep Rothovius verket an, och med skäl kan han ock derföre betraktas såsom en af Finlands välgörare. Som en nitisk befordrare af kunskaper och bildning utverkade han, att ett gymnasium år 1630 blef inrättadt i Åbo, hvilket ock till en icke ringa del genom hans inflytande hos finska folkets faderlige vän, Finlands generalguvernör grefve Per Brahe och Axel Oxenstjerna, år 1640 förvandlades till universitet, då Rothovius blef dess förste prokansler och till den nya högskolan kallade professorer sådane som Terserus, Stjernhöök och Gyldenstolpe, alla män, kända och prisade i vår historia. Skolor anlades i Åbo, Björneborg och Helsingfors, ett boktryckeri och en bokhandel inrättades i Åbo och en öfversättning af bibeln till finska språket, af Rothovius förestaldad, utkom 1642. Han är för öfrigt känd som en mycket oförskräckt och frimodig predikant, som ej skydde att säga sanningen åt hvem som helst. År 1652 afled han och begrofs i Åbo domkyrka, som genom hans försorg blifvit upphjelpat och förskönad.

Johannes Bothvidi, äfvenledes en af svenska kyrkans mest framstående män under denna tid, var född år 1575 i Norrköping. Sin skolbildning erhöll han i Linköping och Stockholm, studerade derefter i Upsala och tulländade efter tidens sed sin uppfostran genom utländska resor, hvarefter han, återkommen till Sverige, år 1616 antogs till Gustaf Adolfs hofpredikant. 1617 vid konungens kröning utnämnd till teologie doktor, åtföljde han såsom biktfader den store konungen under alla hans fälttåg i Lifland, Kurland, Preussen och Tyskland. Då Bothvidi under striden vid Mewe i Preussen jemte några andra fältprester stått på en närbelägen höjd och derifrån åsett striden försänkt i bön, yttrade konungen efter vunnit seger: "Det var lätt att strida i dag, då Moses på berget stridde för oss i bönen." År 1630 utnämndes Bothvidi till biskop öfver Linköpings stift och afled den 24 okt. 1635.

Dessa nu nämnda kyrkans män tillhörde alla, hvad man skulle kunna kalla, den gamla skolan. Med gammaldags stränghet och renhet i egen vandel, predikade de lagens bud för höga och låga, lika för alla, oförtrutet ifrande mot den flärd och fåfänglighet, som enligt deras åsigt med den nya tidens större förfining i seder och vanor började insmyga sig i lefnadssättet. Om det än kan tyckas som att de i sin ifver någon gång gingo för långt, så måste å andra sidan medgifvas, att just genom detta nit och denna flärdlöshet hos lärarne bibehöll sig hos åhörarne den gamla friskhet och renhet i kristendomen och det kristliga lifvet, som icke olämpligt blifvit kallad den *religiösa helsan*. Denna, som fostrats af den förra tidens hårda strider och som utmärkt den gamla generationen, hade mångenstädes, särdeles på samhällets höjder, börjat lemna rum för slapphet och likgiltighet. Enhet gifver styrka, och den sats, som var 1593 års grundsats, att "alla hade en Gud," var till medlet af 1600-talet rotad hos både statens och kyrkans män. "Det finnes," säger rikskanslern Oxenstjerna, "intet starkare band till endragt och samlif menniskor emellan än enhet i religionen." Sådan var tidens åsigt, hvarföre man ock 1643 förbjöd anhängarne af Calvins lära att i Norrköping offentligen förrätta sin gudstjenst. Men andra förhållanden gjorde till en del ett ändradt handlingssätt nödvändigt, och presterskapets ovarsamhet nödgade snart regeringen att uppträda till främmande religionsbekännares försvar. För egen del synes kanslern hafva varit böjd för en sammanjemkning af de lutherska och calvinska lärosatserne. En sådan kom väl ej till stånd, men Oxenstjernas upphöjda tänkesätt och fördragsamhet mot främmande trosbekännare, i hvilken egenskap han liksom i så många andra stod vida öfver sin tid, lända honom till heder, eller såsom en af våra dagars häfdatecknare säger, "det är ej blott *arbetets* utan äfven *andens* frihet, som räknar honom såsom en af sina äldsta förkämpar". Det var ock friheten i båda dessa afseenden, som fosterlandet hade att tacka för eröfringen af sådana utlänningar, som Louis De Geer, Wilhelm De Besche m. fl., hvilka med sin skicklighet och sina kapitaler så mycket gagnade Sveriges gryende konstflit och affärsverksamhet.

I allmänhet är det mycken maktlystnad, men ganska liten fördragsamhet,*) som framträder hos denna tids prester. Så sökte de alltför beställsamt att inblanda sig i regeringens åtgöranden och om dessa voro dem misshagliga, hos det enfaldiga och lättörda folket stämpla dem såsom orsaken till alla landets och den enskildes olyckor. Så förblandades politiken med religionen, medan man på det vidsträckta arbetsfält, som af den senare öppnades, lemnade många tillfällen, som det vill synas, obegagnade att utså ett godt säde. I Sveriges lydländer bortom Östersjön samt i Lappland var tillståndet i religiöst hänseende högst bedröfligt. Hvad presterskapet här försummade, upphjelpes dock af regeringen. Den första åtgärden att upphjelpa ställningen var införandet af ordentliga kyrkostyrelser i de nämnda landskapen. I Estland tillsattes en biskop, i Ingermanland en superintendent med underordnade konsistorier och pastorer; och i Lappmarkerna förordnades utom de förut varande kyrkoherdarne fyra nya med biträde af tre Lapp-prester, bland hvilka två infödda Lappar. En Lappskola var redan genom Gustaf Adolfs försorg inrättad i Lycksele, men denna försågs med ökad underhåll genom en donation af Johan Skytte. Religionsundervisningen förbättrades, religionsböcker utarbetades på de folkstammars språk, hvilka ej förstodo svenska; en estnisk bibelöversättning påbörjades och den finska fullbordades. Stora församlingar skiftades för vinnande af en förbättrad själavård — ensamt i Finland bildades härigenom 18 nya pastorat, o. s. v.

Undervisningsväsendet. Bland de förvaltningsgrenar, som af förmyndarestyrelsen med synnerlig förkärlek omfattades, var undervisningsväsendet. Detta gäller i synnerhet om Axel Oxenstjerna. Sjelf i besittning af sin tids högsta bildning, var han ej blott en efter den tidens fordringar mångkunnig man, utan en man framför allt som förstod att göra sina kunskaper fruktbarande i det praktiska lifvets mångahanda bestyr. Denna fordran framhöll han ock för sin tids skrålarde vetenskapsidkare vid universiteten, och med denna uppgift för ögonen utarbetade han sjelf

*) Såsom exempel må anföras, att kyrkoherden i Forsmark år 1643 vägrade att begrava en calvinist, så att han på regeringens befallning måste af ärkebiskopen tvingas dertill.

stadgar för den akademiska undervisningen. Sjelf anstälde han vid ett besök i Upsala år 1637 en noggrann undersökning af högskolans tillstånd. At undervisningens skick, men äfven åt de ekonomiska ärendena och den allmänna ordningen derstädes egnade han en noggrann omsorg. Inom den teologiska vetenskapsgrenen, hvilken betraktades såsom den förnämsta, voro de största förmågorna vid universitetet anställda, såsom Lenæus, Stigzelius och Emporagrius. Filosofien delade sina anhängare i tvenne skolor, den Aristoteliska och den Ramistiska, hvilka sins emellan voro oense. Juridikens studium upprätthölls hufvudsakligen genom den berömde Loccenius. Ett viktigt steg framåt togs genom stadgandet, att ingen skulle få anställning i statens eller kyrkans tjänst, så vida han ej egde intyg från universitetet. Professorernes löner förbättrades, och den studerande ungdomen, som uppgick till omkring 1000, underkastades en strängare ordningsstadga. Stipendier inrättades dels af staten, dels af enskilda personer, som följde det af styrelsen gifna föredömet.

Efter mönstret af Upsala högskola inrättades de nya *akademierne i Dorpat och i Åbo*, hvilka hade den viktiga uppgiften att sprida bildningens säde till Sveriges aflägsnare lydprovinser och genom den beröring, i hvilken de kommo med odlingens hufvudsäten här hemma, närmare införlifva dem med moderlandet. Högskolan i Dorpat blef först inrättad. År 1630, då Johan Skytte var generalguvernör i Lifland, anordnades nämligen af honom ett gymnasium i nämnda stad, hvarest år 1632 begärdes och erhöles Gustaf Adolfs bekräftelsebref å anläggandet af ett universitet derstädes. Detta kom ock till stånd, men förblef, oaktadt regeringens alla bemödanden, aldrig till någon egentlig nytta för de länder, inom hvilka det var ämnadt att sprida kunskaper och vetande. Så mycket större välsignelse medförde inrättningen af Åbo akademi för Finland. Det var Per Brahe, som här hufvudsakligen var verksam. Bland denna akademis professorer, till antalet 11, voro flere framstående vetenskapsmän, och redan året efter dess stiftelse, eller 1641, voro der 300 studenter församlade. För det ekonomiska underhållet sörjdes genom en år 1644 meddelad större penningegåfva till Åbo akademi, och år 1643

hölls der med mycken högtidlighet den första magisterpromotionen.

Under förmyndareregeringen inrättades genom samma styrelses omtänka för bildningens spridande inom riket, fyra *nya gymnasier*, i Skara, Vexjö, Stockholm och Viborg. De äldsta dylika läroverk i Sverige voro de under Gustaf Adolfs tid inrättade gymnasierne i Vesterås och Strengnäs, anordnade hufvudsakligen på föranstaltande af de nitiska och kraftfulla biskoparne Rudbeckius i Vesterås och Paulinus i Strengnäs, och invigde det förra 1623, det senare 1626.

Lägre allmänna läroverk eller s. k. trivialskolor inrättades dels af enskilda personer, dels af regeringen. Dessa skolor voro afsedda egentligen för bibringande af klassisk bildning på en lägre ståndpunkt, men hade derjemte bredvid sig en s. k. apologistafdelning för idkande af mera praktiska studier. Sådana skolor funnos förut i Örebro, Jönköping, Göteborg, Gefle m. fl. svenska städer, och nya anlades i Finland i Björneborg, Helsingfors, o. s. v. — I allmänhet gälde det ännu, att den högre bildningen på gymnasiets ståndpunkt måste förvärfvas i de gamla stiftstäderna Vesterås, Strengnäs m. fl., medan man i rikets uppblomstrande affärsstäder ännu nödgades åtnöja sig med mindre läroverk. Lärdomen och det praktiska livets bestyr ansåg man ännu ej kunna trifvas inom samma murar.

Äfven till *folkundervisningen* sträckte Oxenstjerna sin vidt omfattande verksamhet. Mycket kunde väl ej i detta hänseende göras, men något blef likväl gjort. Medan det egentliga folket i Europas öfriga länder famlade i det djupaste mörker och flerstädes ännu stod nästan på djurets ståndpunkt, gjorde man på några ställen i vårt land insamlingar för anläggande af sockneskolor, och till och med i Norrland — berättar rikshistoriografen Anders Buræus — var det allmänneligen fallet, att allmogen kunde läsa i bok. I detta lyckliga förhållande, att svenska folket i bildning och vetande stod före andra länders menigheter, egde svenska presterskapet en ej ringa del genom sitt nit om religionsundervisningen.

I öfrigt skönjes i det nu skildrade tidehvarfvets bildningssträfvanden en riktning, som, sedermera till följd af olyckor och pröfningar försvunnen, först i senare tider under en ny ljusning i våra öden började återvända: man begynte nämligen då likasom i vårt århundrade vilja föra till heders allt som var svenskt. Under inflytande af Sveriges yttre glans vaknade hos svenska folket begäret och behovet att lära känna sig sjelft och sitt eget inre lif. "Det närvarandes glans kastade öfver forntiden ett återsken, i hvars ljus historien, lagarne, språket finge en högre betydelse och ett förut icke anadt värde*)." Så uppkommo och lifvades forskningarna i den hittills okända vetenskap, som blifvit kallad arkeologi eller fornkunskap. I denna riktning arbetade riksantiqvariern Joh. Buræus, och frukterna af hans forskningar voro bland annat utgifvandet af Gustaf Adolfs älsklingsbok, den bekanta "om Konunga- och Höfvingastyrelse," som utkom 1634 m. m. Stjernhjelm trädde i Buræi fotspår, och både han och Stjernhöök forskade gemensamt i den äldre rättshistorien. Den gamle Messenii arbeten blefvo genom hans son Arnolds försorg återförskaffade till fäderneslandet. Loccenius forskade i Sveriges äldre och nyare historia, Paulinus skref sin nordiska historia och Joh. Baazius sin förträffliga kyrkohistoria. Jemväl började man rikta sin uppmärksamhet på de sköna konsterna såsom nödiga bildningsmedel. Upsala universitets kansler, riksrådet Johan Skytte, anbefalde idkandet af skådespelarekonsten såsom en för den studerande ungdomen nyttig öfning. — Ämnena för de dramatiska framställningarna togos mestadels från den grekiska eller romerska världen, och lektorn i vältalighet fick sig uppdraget att "hålla ungdomen till att idkeligen agera comœdier." Tonkonsten, redan från långa tider tillbaka öfvad och älskad i nordens, väcktes till nytt lif och smaken deri förädlades genom biskop Rudbeckius och Upsala-professorn Columbus, hvilken senare är bekant såsom psalmförfattare. Vid hofvet voro tjugu "musikanter" uppförda på ordinarie stat under kapellmästaren Düben som anförare. — Äfven för målare- och bygnadskonsten började

*) Se Odhner, Sveriges inre historia under drottning Kristinas förmyndare.

hågen spridas genom bekantskapen med utlandet, och smaken i det senare hänseendet blef mot 30-åriga krigets slut ganska hastigt uppodlad. På de stora herresätena på landsbygden fingo stora palatser efterträda de forna låga och oansenliga boningarne, och likartadt blef förhållandet äfven i hufvudstaden. Det var vid denna tid, som Simon och Jean De la Vallée, fader och son, båda utnämnde till stadsarkitekter i Stockholm, utförde sina storartade arbeten till hufvudstadens förskönande.

Område och gränser. Svenska väldet bestod efter vestfälska fredsslutet af det egentliga Sverige, sådant det var vid Gustaf Adolfs död, med tillökning af de genom freden i Brömsebro nyvunna landskapen — Herjedalen, Jemtland, Gotland och för en tid Halland. Derjemte omfattade det bortom Östersjön landskapen Finland, Ingermanland, Estland och Lifland åt öster samt Vor-Pommern, en del af Hinter-Pommern, Wismar, Bremen och Verden åt söder. Af det egentliga Sverige saknades ännu i rikskroppen Skåne, Blekinge och Bohuslän, och Halland var icke heller deri införlifvadt, utan utgjorde i likhet med Ingermanland, Estland o. s. v. ett lydlandskap. Sveriges gränsförhållanden voro alltså helt olika mot hvad de nu äro. I stället för att Sverige och Norge nu utgöra ett helt för sig, ett statsförbund, som genom sina naturliga gränser bör vara någorlunda skyddadt mot sina grannars anfall, var det för 200 år sedan utefter hela sin gräns blottstält för fiendtligheter af öfvermåttiga eller åtminstone afundsjuka grannar. I öster väntade Ryssland på tillfälle att framtränga till Östersjön, hvarifrån det genom Gustaf Adolfs eröfringar och landvinningar i Stolbowa-freden blifvit utestängdt, i sydost och söder var Polen en opålitlig granne, med hvilken ännu ej ens formelig fred blifvit slutet; i vester vakade Danmark i Sveriges rygg öfver bibehållandet af sin gamla öfverlägsenhet och arbetade, dels hemligt, dels öppet på Sveriges försvagande. Gränsen mellan Finland och Ryssland utgjordes af milsbreda moras och öde trakter; den var således mindre åtkomlig; i sydost var Dünafloden den enda gränsen mot Polen, och utefter hela sin vestra gräns mot Norge var vårt land på en sträcka af 150 mil oupphörligt utsatt för anfall af Danskarne. Medan Östersjön

var att betrakta nära nog som en svensk insjö, var å andra sidan Sverige afskuret från Öresund och egde vid Vesterhafvet endast den lilla kuststräckan vid Göteborg, hvilken plats också till följd deraf ständigt var en nagel i ögat på Danskarne. Genom dessa gränsförhållanden var Sverige nödvändigt hänvisadt till kriget såsom enda möjligheten att upprätthålla sin ställning. Något fredslugn kunde riket under sådana förhållanden aldrig njuta. En kedja af fästningar måste skydda den långa gränsen. De betydligaste af dessa voro Kexholm, Nöteborg, Narva, Reval, Riga, Stettin, Stralsund, Stade, Elfsborg och Kalmar, men om hela antalet af befästningarne den tiden kan man döma deraf, att ensamt Ingermanland och Kexholms län hade sju fästningar och dessutom nio gränsvakter. Till samtliga fästningarnes besättande i fredstid beräknades, enligt ett af Karl Gustaf upprättadt förslag, ej mindre än 22,000 man, en styrka, som på den tiden utgjorde en hel krigshär. Att dessa förhållanden i längden skulle vara försvagande för Sverige sjelft ligger i sakens natur, hvarföre ock redan nu i svenska regeringen hördes varnande röster mot den ställning, man alltmer beredde sig att intaga. "Under det," sade man, "Sveriges rike i grenarne växer till, måste det i roten förvissna."

Lefnadssätt och seder. För skildringen af lefnadssättet och sederna vid denna tid, är följande, af engelske ambassadören vid svenska hofvet Whitelocke gjorda, beskrifning öfver en middagsbjudning hos rikskanslerens son, grefve Erik Oxenstjerna, i hvilken festlighet Whitelocke såsom gäst personligen deltog, ganska upplysande. Före måltiden frambars vatten i en förgyld silfverhandkanna med tvättfat, och alla gästerne tvättade sina händer. Sedan detta var bestäldt, lästes bordsbönen af en bland grefvens pager, hvarefter man satte sig till bordet. Detta var långt och smalt. Vid öfra ändan stodo under en sammethimmel tvenne stora stolar, som intogos af de främmande sändebuden Engelsmannen Whitelocke och Dansken Corfitz Ulfeldt. Midt emot dessa högsäten voro vid bordets andra ända likaledes tvenne länstolar framsatta för riksdrotset och rikskansleren. Faten

voro af silfver, ej stora, men många, och trakteringen, den bästa som kunde fås, utgjordes af fyra rätter. Maten var tillagad efter franskt bruk, och vinerna voro rhenskt vin, kanariesekt och rödt vin; dertill kom hembrygdt öl, starkt och tjockt. När den egentliga middagen var slut, borttogs bordduken, men derunder låg en annan duk, och för hvarje gäst framsattes en talrik jemte en ren servett. Midt på bordet placerades ett stort fat med tobak (en den tiden sällsynt vara) jemte pipor samt åskilliga förfriskningar.

I fråga om *adelns* lefnadssätt för öfrigt förtjenar det anmärkas, att det företrädesvis var uppkomlingarne och gunstlingarne, som utmärkte sig för slöseri och yppighet, under det de verkligt store och mest ansedde männen i landet sjelfvilligt höllo sig i skuggan. Bland dem, som efter drottningens kröning anställde lustbarheter till hennes ära, nämnas, utom pfalzgreffen Karl Gustaf, general Wittenberg, grefve Magnus Gabriel De la Gardie, grefve Gustaf Adolf Lewenhaupt, general Wachtmeister och några andra; då deremot hvarken Per Brahe eller någon af Oxenstjernorna synas hafva gifvit några fester. För öfrigt var adeln uteslutande en embetsmannaklass, liksom embetsmannaförtjenst, både militär och civil, medförde adelskap. För de unga adelsmännens uppfostran och daning till dugliga tjenstemän var redan under Gustaf Adolfs regering sörjdt genom upplifvandet af Upsala akademi och ytterligare genom inrättandet af riddarhuset med en särskild anstalt, *collegium illustre*, för adliga ynglingars uppfostran. Detta collegium upplöstes snart, förnämligast till följd af pestens härjningar år 1629, och blef ej vidare upprättadt. Till den adliga uppfostran hörde, att hvarje förnämre yngling efter avslutade studier i Upsala skulle genom resor i främmande länder och vistelse vid främmande lärosäten fullända sin bildning. Resan skedde vanligen under ledning af någon ung andlig man, som gaf godt hopp om sig, och som i sina förnäma skyddslingars handledning hade en borgen för framtida befordran. Efter hemkomsten stod för den unga adelsmannen vägen öppen till en lysande embetsmannabana, och befordran var oftast mycket hastig. Sålunda blef Axel Oxenstjerna riksråd vid 28 års ålder, Magnus De la Gardie

vid 25 år o. s. v. En och annan ädling utsträckte sina resor till vidt aflägsna länder. Så t. ex. besökte friherre Bengt Oxenstjerna de flesta stater i Europa samt genomreste norra Afrika och Asien ända till Indiens gränser *). Bekantskapen med utlandets lyx och förfinade sällskapsvanor blef icke utan inflytande och hufvudsakligen orsaken till den i medlet af 1600:talet inträdande förändringen i lefnadssättet. Skilnaden mellan förr och då är i ögonen fallande. Så t. ex. då franske

*) Efter fullbordade studier vid akademien i Rostock och andra tyska högskolor begynte Oxenstjerna år 1613 de vidt omfattande resor, af hvilka han sedan fick namnet *Resare-Bengt*. Han upplefde under dem en mängd sällsamma äfventyr. Sedan han sjöledes anländt till Jaffa på östra Medelhafskusten och derifrån begifvit sig till Jerusalem, blef han under fortsättningen af sin resa i Palestina öfverfallen och plundrad af arabiska röfvare samt så illa misshandlad, att han måste återvända till Jaffa, hvarifrån han på ett turkiskt fartyg fördes till ön Cypern och derifrån till Venedig. Efter tillfrisknandet tog han 1614 tienst på toskanska flottan mot turkarne, vann betydliga prispenningar samt fick tillfälle att bese åtskilliga delar af norra Afrika jemte de flesta öarna i Medelhafvet. År 1615 besökte han Florenz, Parma, Rom och Venedig samt begaf sig 1616 till Mindre Asien, särskildt till Troja och öarna i archipelagen utmed asiatiska kusten. Härifrån reste han till Konstantinopel, qvarstannade der någon tid för att lära sig turkiska språket, samt företog år 1617 en resa genom syriska öknen till arabiska kaliferens gamla residens Bagdad, och vidare till Ispahan, Persieus hufvudstad, der han med gästvänlighet och välvilja mottogs af landets beherskare Schah Abbas, hvilken han åtföljde under hela sommarfälttåget mot turkarne. Derefter besökte han flere persiska orter, blef på falsk angivelse kastad i fängelse, befriades efter stora svårigheter, men nödgades ändock uppgifva sin plan att besöka Indien. Han återvände derföre till Ispahan, förblef der till Juni 1618, reste vidare tillbaka till Bagdad, besåg de berömda lemningarne af den gamla verldsstaden Babylon vid Euphratfloden, och begaf sig åter inåt syriska öknen till Aleppo, dit han anlände i Januari 1619. Härifrån tog han vägen öfver Damaskus till Jerusalem, besåg under tiden Bethlehem, Döda hafvet och Gaza, reste vidare till Egypten, besökte dess hufvudstad Kairo, pyramiderne och landets öfriga märkvärdigheter, samt tog återvägen öfver Alexandria och Tyrus till Sidon, ifrån hvilken senare stad på feniciska kusten kosan ställdes till Genua och Venedig samt genom Savoyen, Schweiz, Frankrike, Spanien, Portugal, Nederländerna och Tyskland till Sverige, dit han återkom i Augusti 1620.

Öfver sina resor förde Oxenstjerna en fullständig dagbok, som dock ej blifvit till trycket befordrad. — Jfr Starbäcks berätt. del. 12.

ambassadören d'Ogier i Gustaf Adolfs tid besökte riksmarsken, grefve Jakob De la Gardie på hans landtgodts, väckte det främlingens synnerliga förvåning att finna utstyrseln der lika tarflig som på en fransk minuthandlares sommarnöje. Inga trädgårdar eller parker med promenader och frukträd, inga tapeter på de hvitmenade väggarne. — Maten framsattes utan duk på bordet och faten voro af simplaste lergods; men hvad som brast i bordets prakt ersattes af den mångtaliga betjeningen. — För öfrigt var det tidens sed, att vid gästabudsbordet bägarne i det längsta gingo laget om med en trugande välvilja, som föreföll främlingar besvärlig. — Drottning Kristina uttalade oförstådt sitt misshag öfver denna osed, samt yttrade vid ett tillfälle om rikskansleren, att han var måttlig blott så mycket, som man kunde vara det i ett land der måttlighetens dygd var okänd.

Om adeln på grund af rikedom och anseende intog första rummet bland undersåter, innehade den med rätta samma rum på grund af kunskaper, bildning och uppoffrande fosterlandskärlek. Sällan om någonsin torde väl rikets första stånd kunnat på en gång uppvisa sådana namn som: Axel Oxenstjerna, Jakob De la Gardie och Per Brahe.

Främst bland dem ej blott i kraft och duglighet, utan äfven i uppoffrande nit och fosterlandskärlek, står den förstnämnde. Det var han, som redan under den store konungens lifstid förmanade sina ståndsbröder, att "taga kungl. maj:t under armarna", och i enighet och samdrägt arbeta för fosterlandets bästa. Samma åsigter förfäktade han allt framgent och föregick deruti med eget föredöme. Ofta lånade han i nödens stund åt staten betydliga summor, vanligtvis utan ränta, och hans löner fingo länge stå inne, utan att utfordras. I motsats mot flera af medbröderne i regeringen och rådet, försvarade han ifrigt både kronans och ofrälse ståndens rätt mot adelns öfverdrifna anspråk. Hans exempel följdes ock af andra, först bland dem af hans gamle bepröfvade vän, Jakob De la Gardie. Äfven då dennes son såsom drottningens gunstling sökte omintetgöra rikskanslerens inflytande, och i sin mån blef orsaken till Oxenstjernas onåd, qvarstod alltid grefve Jakob på rikskanslerens sida och hörde till

hans anhängare och förkämpar. Båda hyste väl höga begrepp om adelns värde, men ett stod dock alltid för dem högre, och detta var fosterlandet. Men kanske ännu mer än både Oxenstjerna och De la Gardie har *Per Brahe* eller, som han i den tidens handlingar kallas, "grefve Per", beredt sig ett oförgängligt minne såsom en folkets vän. Den tid, 1637—1640, då han som generalguvernör styrde Finland, har blifvit kallad "grefvens tid" och är epokgörande i detta lands häfder. Genom täta resor kring landet utforskade Brahe tillståndet inom alla samhällsförhållanden, och med skarpsinnig-

2. Per Brahe.

het, försigtighet och kärleksfull omtanke sökte han sedan afhjelpa de mångfaldiga och djupt rotade missbruken. Utgående från den åsigten, att endast upplysning och bildning förmå höja ett folk, som af naturen är godt och ädelt, började han med att anlägga bildningsanstalter i åtskilliga delar af landet. Bibeln började öfversättas på finska språket, nya kyrkor uppfördes, nya författningar utgafvos och för deras efterlefnad sörjdes genom en kraftfull styrelse.

Det hörde till 1600:talets vackra och lofvärda sedvänjor, att rikets förmögnaste och högst uppsatte män med kärlek omfattade vetenskap och konst, och derpå offrade en del af sina öfverflödiga inkomster. Så anlade Per Brahe inom sitt grefskap en skola med boktryckeri vid Visingsborg; Jakob De la Gardie sökte så väl på sina många lifländska gods, som ock inom sin förlänning i Österbotten verka för sina underlydandes upplysning genom anställande af dugliga prester och skolors anlägg-

gande; Karl Karlsson Gyllenhjelm skänkte stora summor till Upsala akademi för stipendiens inrättande. Flere af landets store hafva ock efterlemnadt minnen i bygnadsväg, som ännu stå öfverträffade.

Presterskapet. En olägenhet för detta stånd var den rättighet, adeln här och der efter tyskt bruk tillvällat sig, att en adelsman i den församling, der han bodde, tillsatte prest, utan att höra hvarken biskopen eller folket inom församlingen. Detta var ett intrång både i presterskapets och församlingens rätt, som Axel Oxenstjerna gjorde allt för att afskaffa. Ett annat missbruk från samma håll bestod deri, att adeln begynte att allt mer försumma den allmänna gudstjensten och hos sig anställa huspredikanter. Desse, hvilka tjänade för en ringa lön, kunde helt naturligt hvarken förvärfva eller underhålla någon egentlig lärdom, utan intogo en tjenares beroende ställning, till men för presterliga embetets inflytande och anseende. Lönen för en mångårig befattning i denna tjänarskepelse blef vanligen ett pastorat, till hvilket husbonden hade patronatsrätten. Härigenom bibehölls och ökades själasörjarens beroende af en endas vilja, hvilket verkade i hög grad menligt på prestens verksamhet och pligtutöfning. För rättigheten att tillträda eget bord fästes vanligen det vilkor, att den nye pastorn skulle gifta sig med företrädarens enka eller dotter för att, som det hette, "konservera huset" och dessa köpslagna förbindelser voro i allmänhet icke heller egnade att höja den presterliga värdigheten. — Att skilnaden mellan en sådan församlingsherde och en af prelaterne inom kyrkan skulle vara oerhördt stor, ligger i sakens natur, äfvensom att så kraftfulla, dugliga och nitiska stiftsföreståndare som en Rudbeckius m. fl. måste anse sig uppfordrade att egenmäktigt ingripa i församlingarnes vård, då pastorerna voro så okunniga och så osjelfständiga. Häraf uppstodo ständiga tvister mellan adeln och domkapiteln angående patronatsrätten, hvilket åter hade till följd oenighet och splittring inom presteståndet sjelft. — Sjelffrådigt ville ock de kraftfullare biskoparne styra inom sina domkapitel, hvaraf hände att kapitelssedamöter, som vågade motsätta sig den allsmäktiga biskopliga viljan, undanskaffades till

kyrkoherdebeställningar på landsbygden, och unga "jaherrar" i stället inkallades i kapitlet.

Af sådana anledningar var det, som förmyndare-regeringen upptog och sökte genomdrifva Gustaf Adolfs förslag om inrättandet af ett s. k. consistorium generale, hvilket, utgörande ett sjetten rikskollegium för de kyrkliga ärendena, skulle ställas under drotsets ordförandeskap och bestå af både andliga och verldsliga ledamöter. Detta förslag, som under förmyndarestyrelsens första år varit en stående riksdagsfråga, strandade till slut mot presterskapets ihärdiga motstånd, så att kansleren, som från början ifrigast arbetat därför, efter sin hemkomst vid 1636 års riksdag måste tillstyrka frågans nedläggande, på det man ej dermed "skulle ytterligare reta presterne."

Stiftsstyresmännen i Sverige vid medlet af 1600-talet utgjordes, jemte ärkebiskopen i Upsala, af sju biskopar och tre superintendenten, de förra i Linköping, Skara, Strengnäs, Vesterås, Vexjö, Åbo och Viborg, de senare i Göteborg, Kalmar och Mariestad. De tillsattes såsom än i dag af regeringen efter föregånget val inom stiftet. Biskoparnes myndighet inom sina stift var fullkomligt obestämd, hvarföre de ock i möjligaste måtto sökte utsträcka densamma. Utom det att de hade en ganska vidsträckt domsrätt i rent kyrkliga mål, sökte de draga inom sin domsvärjo äfven en mängd rent verldsliga frågor. På tillsättandet af underordnade prester hade biskopen ett stort inflytande. Han uppsatte förslag till kyrkoherdar i de regala pastoraten, tillsatte prester i de öfriga församlingarna, då adeln icke i dem hade patronatsrätt, bestämde nådårens antal efter aflidna prester, utfärdade stadganden om förbjudna äktenskapsleder och affordrade understundom nyinvigde prester förbindelse, att icke söka befördran utom stiftet eller ingå giftermål utan biskopens tillåtelse. En noggrannare kontroll öfver det underordnade presterskapets embetsutöfning, öfver tillståndet i församlingarne samt förhållandet mellan dem och deras herdar, voro emellertid verkliga framsteg inom församlingslivet, som från denna tid vunnos genom Rudbecks, m. fl. kraftfulla biskopars åtgöranden.

Borgerskapets ställning tyckes likasom adelns, och i viss mån äfven presternes, hafva befunnit sig i ett öfvergångsskede. I den mån som handel och näringar tillväxte och utvidgades och städerna tilltogo i blomstring, kan man väl äfven säga, att borgerskapets ställning förbättrades. Genom utfärdade författningar blef noga skildt emellan landsbygdens näringar och städernas, så att all handel och handtverksrörelse m. m. förflyttades till städerna, och den genom adelns gamla privilegier densamma tillkommande rätt, att från sina gods på landsbygden drifva handel direkt med utlandet eller med inkommande främlingar efter hand afskaffades. Adelns tullfrihet, hvilken denna samhällsklass till förfång för de öfriga af gammal häfd åtnjöt, företog sig Oxenstjerna att afskaffa; han mötte härvid envist motstånd af sina ståndsbröder, men genomdref dock slutligen sin mening.

Städernas tillstånd var likväl vid början af detta tidskifte ytterst torftigt. Ännu vid Gustaf Adolfs död voro de flesta städer inne i landet intet annat än bondbyar med stadsprivilegier, samt åkerbruk och krögeri till hufvudnäringar. Ett tryckande handels- och näringstvång hämmade utvecklingen, adelns intrång i städernas rörelse verkade menligt, borgarnes bildning stod på klena fötter, deras sjelfständighet likaså, och den genom de många tvångsförfattningarne åsyftade blomstringen blef aldrig naturlig. — Med vislig omtanke sökte Oxenstjerna afhjelpa detta onda. Det första, som erfordrades och infördes, var förbättrade stadsstyrelser. Af regeringen utsågos lagfärne duglige män till borgmästare i stället för de förut af städerna sjelfva utsedde, och magistratspersonerne tillsattes för beständigt i stället att man förut vid hvarje Valborgsmessa anställt nytt val.

I Sveriges utländska handel sökte Oxenstjerna så mycket som möjligt införa och tillämpa frihetens grundsatser. De många af Gustaf Adolf efter tidens sed stadfästa handelskompanierne betraktades af honom såsom förlamande på ett verkligt handelslif. Utrikes handeln utsträcktes; med aflägsna länder sökte man knyta handelsförbindelser, och då planerne till en kolonisation i Ostindien misslyckades, inleddes en dylik förbindelse

med Vestindien. — För den inländska handeln åter tillämpade Oxenstjerna mera den stränga ordningens än frihetens grundsats. Så sökte han införa en sträng åtskilnad mellan olika slag af handelsrörelse. Ingen köpman fick handla med alla slags varor, utan på det att så mycket större omsorg måtte egnas åt hvarje särskild gren af handeln, fördelades denna i *femton* olika gillen, och hvarje köpman var, enligt 1635 års näringsordning för Stockholm, skyldig att af dessa utvälja ett, som han bestämde till sitt yrke. En sådan handelsfördelning var bruklig i utlandet samt en af de många främmande anordningar, hvilka Oxenstjerna sökte omflytta i svensk jord. För Sveriges förhållanden synes den dock icke varit användbar och blef dertfore aldrig heller fullt genomförd. En hämsko på Sveriges inre affärsutveckling var den s. k. *lilla tullen*, en högst besvärlig och förhatlig pålaga på alla "ätliga och förnötliga varor." Men då denna tull utgjorde en ganska väsentlig del af de för statens uppgörande påräkneliga inkomster, kunde den icke undvaras, utan måste, oaktadt alla derigenom orsakade olägenheter, bibehållas. Oafsedt dessa brister, vunno svenska städerna under förmyndarestyrelsen en icke obetydlig tillväxt och uppblomstring, hvilket får tillskrifvas den väl ordnade statsförvaltningen i allmänhet.

Hvad *handtverkerierna* och de egentliga *stadsnäringsarne* beträffar, voro dessa ännu till en del bundna genom det stränga skråväsen, som qvarstod från medeltiden och som föranledde Klas Flemings bekanta yttrande, att i Sverige kan hvarje medborgare tjena sig upp till konung, men inte till sämskmakare. Friare grundsatser blefvo likväl i detta hänseende tillämpade hufvudsakligen genom Klas Fleming, som i sin näringsordning för Stockholm af år 1635 påbjöd, att ingen, som fullgjort fordringarne för inträde i ett handtverk, finge förvägras tillträde dertill. Härigenom uppstod en välbehöflig täflan i yrkes-skicklighet, som af de gamla privilegierade handtverkarne måhända ej sågs med blida ögon.

För att förskaffa näringsidkarne en större skicklighet i sina yrken jemte förlagskapital uppmanades utlänningar att inflytta till Sverige. På det handtverkerierna skulle kunna drifvas i större skala, uppgjordes den

planen, att köpmännen skulle blifva handtverkarnes förläggare. Bland näringsyrken på den tiden voro de, som afsågo att fylla krigens mångartade behof, de talrikaste och utan tvifvel äfven de utmärktaste. Faktorier funnos i Örebro, Vesterås, Arboga, Norrköping m. fl. städer för tillverkning af muskötter, pistoler, harnesk, pikar, yxor, rustvagnar, bandtlerer, granater, kulor, m. m. som hörde till denna tids krigsmateriel. Ett klingsmide fans i Arboga, och ett nytt anlades vid *Vira* bruk i Upland af Klas Fleming. I Falun arbetade ett gjuteri för tillverkning af kopparkanoner, och af De Geer anlades två stora gjuterier för jernkanoner, ett vid Finspång och ett vid Österby.

Af *fabriksanläggningar* intogo messingsbruken ett framstående rum. Sådana funnos redan vid Skultuna, Nacka, Vellinge samt i Nyköping. Ett nytt anlades af De Geer i Norrköping äfven som en fabrik för tillverkning af jern- och ståltråd. Pappersbruk funnos förut i Norrköping och Upsala; ett nytt inrättades i Vesterås. Den förstnämnda stadens klädestillverkning, som fortfarande intager främsta rummet af detta slags industri i Sverige, förskrifver sig från denna tid. Tvenne här förut okända industrigrenar infördes af förmyndarestyrelsen; den ena var karduan-, juft- och annan läderberedning, för hvilken mästare införskrefvos från Ryssland, den andra linneväfveri, hvartill arbetare hitkommo från Tyskland. Särskilda kompanier för utöfvande af dessa näringsgrenar i större omfång bildades sedermera i Göteborg och Kalmar. I sistnämnda stad inrättades ett stenhuggeri för bearbetande af Ölands sandsten. Det första glasbruk i Sverige anlades vid Stockholm 1641. Det försågs med uteslutande rätt att tillverka och försälja vissa glasvaror. En stärkelsefabrik upprättades 1643 i Norrköping. I sin ifver att höja landets industri lät styrelsen någon gång förleda sig till försök, om hvilka klimatiska och andra förhållanden bort gifva vid handen, att man, för att begagna Oxenstjernas uttryck, "bygde castel i luften." — Det var en tid af rastlöst arbete och lysande förhoppningar. Om man tillmätte de senare i något för stor skala, så var ock det förra tilltaget vida utöfver det vanliga måttet; men då det kröntes med framgång, må man ej undra öfver, att

den tidens svenskar, som sågo, hvad Sverige förmått i det yttre, fingo allt större håg att i Sveriges bergverk uppleta "diamanter stora som manshufvud" och i Sveriges gryende industri söka en guldgrufva, ej sämre än "dem, konungen af Spanien egde i nya världen."

Allmogen. Den mest betungade samhällsklassen var allmogen. Ej nog med, att den nästan ensam fick draga den tunga bördan af skatter och utlagor för samhällets bestånd och för de långvariga krigën; en än större olycka hotade den, nämligen att förlora sin sjelfständighet. Genom den mängd af kronogods, som blifvit förvandlade till frälse, hade en så stor del af allmogen kommit i förhållande af underlydande till adeln, att en sådan fara i sjelfva verket förefans.

Bland skattebördor, som på 1640:talet tryckte den svenske bonden, voro utskrifningen till krigstjenst och friskjutsen de mest betungande. Genom den förra förlorade bonden oftast de bästa och oundgängligaste arbetskrafterne för skötseln af sin jord. Följden häraf var, att de smärre jordbrukarnes ställning blef ganska brydsam, och att, under det större jordbruket på frälsegodsen, som voro fria från de dryga utlagorna, vann betydlig tillväxt, det mindre endast med svårighet kunde uppehållas. Men äfven den arbetsstyrka, som efter utskrifningen lemnades bonden öfrig, stod ej alltid till hans förfogande, utan blef mången gång, då den bäst behöfdes hemma vid gården, anlita för skjutsningsbesväret. Det hände ej sällan, att både dragare och folk under brådaste tiden togos i anspråk för skjutsningens skull. Friskjutsen var en rättighet, som ursprungligen tillkommit endast dem, hvilka reste i kronans ärenden, men med tiden hade blifvit utsträckt till alla embetsmän och begagnades af nästan hvarje adelsman, emedan han ansåg sig såsom en offentlig person. Den orättvisa, som härigenom tillskyndades allmogen, bekämpades under adelns lifliga motstånd af Oxenstjerna, som till slut också gjorde sin mening gällande. Friskjutsen inskränktes sedermera till de högre embetsmännen och främmande sändebud. Men då desse till följd af tidens sed måste resa med stort följe, fingo ock många hästar för hvarje sådan resa uppbådas. Franske ambassadören d'Avaux begagnade för sig och sitt

följe ej mindre än tvåhundra hästar; ett riksråd reste vanligen med 40 till 60 hästar o. s. v. — Mest betungande var denna börda, då den drabbade de mera glest befolkade landskapen. En socken i Ångermanland hade 24 mil till sin skjutsstation och sedan 10 mil åt ena och 5 mil åt andra sidan att skjutsa. Med skäl kunde Oxenstjerna därför säga i rådet, att "detta var ett oskäligt, onödigt och öfver måttan skadligt onus".

Mest betungade voro dock de bönder, som vid kronogodsens och kronoräntornas försäljning eller bortförläning, fått förpligtelse att erlægga sina hemmansräntor till frälsemän. När regeringen icke alltid skänkte dem det skydd de behöfde, saknade de medel att mot ränteinnehafvarne freda sin rätt. Då bönderne klagade öfver inkräktningar af denna, fingo de af regeringen den förmaning, att "utan gensägelse och tredska till ränteinnehafvaren utgöra så många dagsverken och skjutsfärder, som de efter sedvana och lofligt bruk pligtige äro." Regeringen gick till slut derhän att tilldöma frälsemannen husbonderätt öfver köpta skattehemman, af hvilka han egentligen ej hade annat att åtnjuta än den årliga räntan. Genom föryttringen af kronogods kommo kronobönderna under frälset och förlorade derigenom sin åborätt, i det adelsmannen erhöll rättighet, att när som helst uppsäga en åbo till afflyttning från det hemman, han brukade, en rätt, som kronan visserligen haft, men genom gammal häfd i det hela afstått. Adelsns bemödande gick naturligen ut på att förmå bönderne afstå sin skatterätt på sådana skattehemman, som kommit under adelsmän, och såmedelst få dessa hemman förvandlade till frälse, och för detta syftelmåls vinnande anlätades många utvägar. Dessa bemödanden lyckades dock icke i längden; svenske bonden bibehöll, som vi veta, sin sjelfständighet trots alla ingrepp deri, om hvilka denna tids historia har att förtälja.

I skick, lefnadssätt och klädedrägt bibehöll bonden sina gamla seder. Också utgjorde Sveriges allmoge på den tiden nära nog ett samhälle för sig. Medan stora förändringar för sig gingo inom andra samhällsklasser, kvarstod bonden vid det gamla. Så skrifer en bland den tidens författare *): "vill man känna igen oss af de

*) Olof Rudbeck.

gamle Svears och Göters hår och skägg, så måste man från 1650:talet intet söka vid hofvet, akademier och städer; men när jag får se från Gamla Upsala Anders Thomeson, som öfver 115 år gammal orkar gå till fots, med hvitt hår och ett skägg, som täcker hans bröst, skinande som snö, då gläder jag mig än i dag. Jag tycker mig då se en af våra förne konungar, som inkräktade hela världen.“

Landet ej mindre än folket behöll sitt gamla skaplynne. Jordbruket, ehuru hårdt betungadt, var dock hufvudnäring och utbreddes nu mera till fördom öde trakter. Af den gamla förbindelsen landskap emellan egde man ännu qvar några minnen, mestadels bestående i utbyte af de varor, som de särskilda landskapen hade att aflåta. Skärgårdskarlarne i Roslagen seglade in i Mälaren för att tillbyta sig säd mot strömming eller annan fisk. En likartad byteshandel dref Östergötlands skärgård med slättbygden. Vestmanlänningar, Södermanlänningar, Nerkingar och Östgötar foro med sin spanmål till bergslagerne och förde derifrån jern i utbyte. Österdalarne hemtade sina varor från Helsingland, Jemtland och Norge. Ångermanlänningarne afyttrade i Gefle sin fisk och togo spanmål i stället, under det Gestrikarne i Upland tillbytte sig säd mot sina ladugårdsprodukter. I bergslagerne foro de fattigare bergsmännen, som icke egde hamrar, först till bruken för att mot malmen tillbyta sig stångjern, hvilket de sedermera i uppstäderna utbytte mot spanmål. Vestra Vermland och Dalsland hade af gammalt sina handelsförbindelser med Norge, Småland sina med de skånska städerna.

Allmogen bibehöll från gammalt en stor skicklighet i handaslöjder. Egentlig handtverksrörelse var dock förbehållen städerna och på landsbygden förbjuden. Bondens husslöjd måste därför inskränka sig till hvad han behöfde för sitt jordbruk och sin näring. Hans kläder väfdes af hans hustru och döttrar. Hans hemman födde och klädde honom och hans hushåll. Högst obetydligt var det han behöfde hemta utom sin egen gård. I åtskilliga delar af landet idkades hvarjehanda hemslöjder, hvilkas alster, ehuru närstående till handtverksnäringarnes, fingo utbjudas till salu, såsom väfnaderna i Marks härad i Vester-

götland, slipstenshuggningen i Orsa i Dalarne, skogshygget i Vermland och på Dal o. s. v. — Vermlänningar och Norrlänningar voro skickliga skyttar, Dalkarlarne nytjade ännu bågen som vapen. I hela öfre delen af Norrland var tjärbränningen ett viktigt näringsfång.

Likasom i långt aflägsna tider var tinget ännu en samlingsort för landskapets eller häradets allmoge, och ännu i medlet af 1600-talet omtalas både *lands-* eller *landskaps-* och *häradsting*. Der afgjordes icke blott rättsfrågor. Man samlades dit äfven för att afhöra regeringens påbud eller afgifva yttrande i frågor, som rörde länets eller häradets enskilda angelägenheter. Före tingets början lystes likasom fordom tingsfred. Att det gamla vikingalynnet ej alldeles flyktat, visa många den tidens handlingar. Äfven hände ofta att, då vid gästabuden mjödet och ölet bringat blodet i svallning, våldsamma uppträden följde. Högtider i bondens hus voro utom de vanliga årsfesterna bröllop, barndop, begrafningar, slätteröl, timmeröl, m. fl., och då sparades icke på välfägnaden.

I de gamla folksederna förvaras många gemensamma drag af folklynnet, hvilka, utgångna ur hedendomens mörker, bibehållit sig under en stigande upplysning, ehuru i något förändrade former, samt till en del fortlefvat ända till senaste tid.

3. Kristinas egen regering; den inre styrelsen under tidskiftet 1645—1650.

Den unga drottningen började sin regering med att gilla alla förmyndarestyrelsens åtgärder, och med de största vedermälen af ynnest utmärka dess ledare, Axel Oxenstjerna. — Hon vinnlade sig tillika om att se allt med egna ögon; men med kännedom om de åsigter, som blifvit henne bibragta under uppväxtåren, undrade mången, huruvida allt skulle blifva på den gamla foten. Med spänd väntan gick hvarje tänkande svensk man framtiden till mötes.

Den regering, som haft sig uppdraget, att föra styrelsen under drottningens minderårighet, utgjordes, som vi veta, af de fem höga riksembetsmännen, såsom förmyndare, och under dem riksrådet. De fem riksembetsmännen voro, när drottningen sjelf öfvertog styrelsen: *Per Brahe*, riksdrotts, *Jakob De la Gardie*, riksmarsk, *Karl Karlsson Gyllenhjelm*, riksamiral, *Axel Oxenstjerna*, rikskansler och *Gabriel Oxenstjerna*, riksskattmästare. Riksråden utgjorde inalles tjugufyra, och voro med afräkning af de nämnda riksembetsmännen: *Johan Skytte*, president i Göta hofrätt, död i mars 1645. *Gustaf Horn*, fältmarskalk, *Mathias Soop*, *Karl Bonde*, president i bergskollegium, *Ake Axelsson Natt och Dag*, riksmarskalk, *Erik Ryning*, amiral och bisittare i universitetskollegium, *Jöns Kurek*, president i Åbo hofrätt, *Per Sparre*, *Klas Horn*, *Johan Oxenstjerna*, sändebud vid fredskongressen i Osna-brück, *Thure Bjelke*, *Lennart Torstensson*, fältmarskalk och överbefälhafvare öfver svenska hären i Tyskland, *Knut Posse*, öfverståthållare i Stockholm, *Lars Kagg*, *Fredrik Stenbock*, *Thure Sparre*, *Erik Gyllenstjerna*, *Sewed Bååt* och *Gustaf Oxenstjerna*.

Alla dessa voro väl bepröfvade och i statens värf dugliga män; flere af dem voro dock frånvarande, när drottningen sjelf öfvertog styrelsen. Så deltog rikskansleren, Johan Skytte, Mathias Soop och Thure Bjelke i danska fredskongressen, Gustaf Horn och Fredrik Stenbock voro upptagna af danska kriget, Johan Oxenstjerna och Lennart Torstensson yoro i Tyskland, Karl Bonde i bergslagen, Jöns Kurek i Åbo; riksamiralen och riksskattmästaren voro också frånvarande, så att de egentligen tjenstgörande voro: drotset, marsken, riksmarskalken, Erik Ryning, Per Sparre, Clas Horn, Thure Bjelke, Knut Posse, Lars Kagg, Thure Sparre och Sewed Bååt. Erik Gyllenstjerna och Gustaf Oxenstjerna hade ännu icke inträdt i tjenstgöring.

Det första ärende af större vikt, som kom att blifva föremål för den nya regeringens öfverläggningar, var fredsslutet med Danmark. Man har tillvitat den unga drottningen, att hon alltför mycket skulle brådstörtat med fredens afslutande, och att Sverige på grund deraf gick miste om åtskilliga fördelar, som det annars skulle kunnat

vinna. Genom kanslerens kloket och försigtighet vid underhandlingarna vann visserligen Sverige vida mer än hvad först varit betingadt. Detta tillfredsstälde likväl icke alla, men då fredsanbuden den 30 juni 1645 blifvit regeringen i Stockholm meddelade, yttrade drottningen, att hon med afscende på den politiska ställningen aldrig kunnat hoppas sådana fördelar, "och då lyckan kunde vexla," sade hon, "vore det oförsvarligt, om de nu erbjudna villkoren förkastades." Den ytterligare landvinning som i fråga sattes, var Skåne och Blekinge. Då emellertid sjökriget ej aflupit så afgjordt lyckligt för Sverige, och då Holland, som nu var Europas förnämsta sjömakt, motsatte sig en sådan utvidgning af Sveriges område som den nyss nämnda, förfaller hvarje anmärkning öfver det af Kristina fattade beslutet, särdeles som det stödde sig på de närvarande riksrådens och ständernes fullmäktiges mening.

När fredsbudnen efter slutade underhandlingar återvände till hufvudstaden, mottogs rikskansleren på det högtidligaste af drottningen, som utnämnde honom till grefve af Södermöre, med fjorton socknar och 610 hela hemman till grefskap. Det var ett ögonblick af ömsesidig uppriktighet mellan drottningen och den store mannen. Men till skada för det allmänna och blygd för drottningen skulle det goda förhållandet snart nå ett slut, och hennes känslor för Oxenstjerna taga en annan riktning.

Kristina och kansleren. Redan med början af året 1645 röjer sig hos Kristina en viss obenägenhet mot så väl släkten Oxenstjerna i allmänhet som kansleren i synnerhet. Gabriel Oxenstjerna, riksskattmästaren, blef alldeles oförmodadt och mot sin vilja skickad till Lifland, och ehuru han var den minst betydande och minst ansedde af släkten, var dock hans aflägsnande att betrakta som ett förespel till hvad komma skulle. Mot kansleren sjelf iakttog väl drottningen ännu den aktningfulla uppmärksamhet, hvartill han på grund af sina stora egenskaper och sitt förna inflytande kunde anses berättigad, men den gamla förtroligheten var försvunnen. Vid rådets öfverläggningar var han ännu alltid hufvudpersonen, och under hans frånvaro vid danska fredskongressen fingo de viktigaste regeringsärendena hvila. Men från sin förtroliga bekantskap med pfalziska huset hade drottningen hemtat ett miss-

troende mot Oxenstjerna, som ytterligare ökades af det smygande ryktet, att kanslern på fullt allvar åsyftade ett giftermål mellan sin mest afhållne son Erik och den unga drottningen, ett rykte, som af franske ambassadören användes både för att söka vinna kanslern för Frankrikes afsigter och, då detta misslyckades, för att nedsätta honom i drottningens ögon. Hvad som dock mest bidrog till brytningen var, att en person, med helt annat skaplynne än Oxenstjerna, lyckats vinna den unga drottningens förtroende och tillgifvenhet, och denne var *Magnus Gabriel De la Gardie*. Äldste son af riksmarsken grefve Jakob De la Gardie och Gustaf Adolfs tilltänkta brud, grefvinnan Ebba Brahe, hade han under danska kriget någon tid tjenstgjort i Skåne under Horns befäl. Efter fälttågets slut uppträdde han i hufvudstaden och väckte genast stort uppseende. Ung, skön, ståtlig och fint bildad, gjorde han snart ett sådant intryck på den nu nittonåriga drottningen, att ett rykte började spridas, att hon utsett honom till sin gemål. Men då dylika tal voro Kristina i hög grad misshagliga, skyndade hon att förlofva den unge De la Gardie med sin kusin, prinsessan Maria Euphrosyne, pfalzgreffen Johan Kasimirs dotter, vid hvilken man påstår att De la Gardie redan från tidigare år varit fästad. Kristina gaf härigenom åt sin böjelse för den unge greffen skenet af blott en varm vänskap, och troligt är, att hon aldrig för honom hyst någon ömmare känsla än denna. Möjligt är ock, att hon, öfverskattande hans verkliga förmåga, ansåg sig behöfva honom för att motarbete Oxenstjernas inflytande. Till följd häraf öfverhopade hon De la Gardie med de mest slösande ynnestbevis. Till en början utnämndes han till hennes ambassadör vid franska hofvet, dit han skulle afresa i spetsen för en särskild beskickning och med ett följe af öfver två hundra personer.

Under allt detta fortfor det spända förhållandet mellan drottningen och kanslern. Det första uppenbara steget härtill var den nyss nämnda beskickningen till Frankrike, som företogs emot Oxenstjernas önskan, och i fråga om hvilken drottningen, för att visa, huru litet hon brydde sig om sin erfarne rådgifvares ord, anbefalt, att den skulle göras så lysande som möjligt. Man finner från denna tid tvenne partier i Sverige som slitas om makten, det ena bestående

af drottningen, Torstensson, Magnus Gabriel De la Gardie, de pfalziska furstarne och De la Gardies öfrige anförvänder med undantag af den gamle riksmarsken, det andra af rikskanslern, hans måg Gustaf Horn, Karl Gustaf Wrangel, m. fl. Riksdrotset Per Brahe ansågs i allmänhet tillhöra Oxenstjernas motparti, men instämde vid flere tillfällen med kanslern, i synnerhet i frågor, som gälde Sveriges utrikes politik. Mellan dessa båda partier stämplade de franska ambassadörerne, särdeles den bekante Chanut, motverkande Sveriges intressen. Det var förnämligast i fråga om fredsunderhandlingarne i Tyskland, som splittringen mellan de olika tänkande, eller egentligen mellan drottningen och Oxenstjerna bragtes till sin höjd. Under det kanslern alltid stod på Sveriges bästa och sökte se dess intressen till godo, gaf drottningen alltför villigt efter för de franska sändebuden, som sökte nedsätta Sveriges fordringar, för att kunna höja Frankrikes. Under det kanslern och hans vänner påyrkade krigets fortsättning, till dess Sverige finge sig tillerkänt åtminstone hela Pommern, lät Kristina af franska sändebudet Chanut aflocka sig det meddelandet, att hon för sin del icke utsträckte sina fordringar så långt, utan framför allt eftersträfvade freden. Af Sveriges ombud vid fredskongressen Adler Salvius och Johan Oxenstjerna, stod den förre på drottningens, den senare på kanslerns sida, och ovänskapen mellan dem motverkade högst olyckligt Sveriges fördelar. Så vann Österrikes besegrare i vestfaliska freden vida mindre än hvad som kunnat ernås, ifall underhandlarne skött sitt fredsvärf i endragt och förtroende. Hvad som för Sverige var ännu skadligare än en till äfventyrs minskad landvinning var, att de nyvunna besittningarne voro så vidt åtskilda, att de med svårighet kunde understödja hvarandra, men mycket lätt kunde ryckas från hufvudlandet, ett förhållande, hvars verklighet framtiden äfven bestyrkte.

Att Kristina hade ett stort inflytande på fredsverkets utgång kan ej förnekas. Med hvilka känslor Axel Oxenstjerna skulle se ett sådant slut på ett krig, som för honom var ett heligt arf af den bortgångne konungen, till befrämjande af Sveriges nyvunna stormaktsställning, kan man lätt inse. Sina bekymmer i detta hänseende uttalar han i brefven till sin son Johan, som han för-

manar till tålmod och ståndaktighet i sakernas svåra läge. "Jag känner," säger han, "dina besvär och estimerar dem. Personerne, som agera i världen, enkanerligen de, som mitt fäderneslands intresse under händerna hafva, känner jag med deras humörer och afsigter, hafver varit för dem framme och finner ännu dagligen min del. Hvad hinder och skada riken och regementen deraf taga, och hvad förtret ett ärligt hjerta och vettigt hufvud deraf tillväxer, det visar alla dagars förfarenhet, så ock alla historier. Jag kan sjelf med sanning säga, hade mig Gud, mitt samvete och äran icke fasthållit, jag hade för sådana orsakers skull längesedan lemnat mitt embete. — När allt annat slår felt, bruka tålmod och accommodera till tiden."

Då Torstensson i febr. 1647 återkom från Tyskland, upphöjdes han på en gång af Kristina till friherre och greve, hvilka utmärkelser han utan tvifvel väl förtjent; men Gustaf Horn, Oxenstjernas måg, som var vida äldre i tjensten än Torstensson och äfven gjort Sverige stora tjänster, blef ej med någon utmärkelse ihågkommen. Detta ansågs då vara och var utan tvifvel också ett afsigtligt beslut af Kristina, att lägga sin obenägenhet i dagen mot rikskansleren och hans anförvandter. A andra sidan är det anmärkningsvärdt, att, ehuru Kristina i fråga om fredsunderhandlingarne så litet bevakade Sveriges bästa, hon likväl med en förunderlig envishet vidhöll en annan fordran och dermed sjelf drog ut på tiden med dessa underhandlingar. Hon hade nämligen fått det infallet att åt sin halfbroder Gustaf af Vasaborg förskaffa stiftet Osna-brück såsom hertigdöme. Så ville hon ock åt gunstlingen Magnus Gabriel De la Gardie förvärfva Benfelden eller något motsvarande, och för dessa fordringar uppehölls fredsunderhandlingen en lång tid. Försöken misslyckades väl, men de båda grefvarne erhöilo skadestånd i penningar. Vasaborg fick vid fredsslutet 80,000 och De la Gardie af ersättningspenningarne åt hären 22,500 rdr.

Med det jemmod, som var Oxenstjerna eget, såg han sig nu tillbakasatt af unga oerfarna gunstlingar, hvilkas råd bättre än hans behagade Kristina. Mången skulle under sådana förhållanden afträdt från den politiska vädjobanan, men Axel Oxenstjerna var ej den man, som lät sina hand-

lingar bestämmas af konungagunstens vindkast, och så mycket den unga drottningen än sökte inbilla både sig sjelf och andra, att det nu var hon, som styrde allt, visade sig dock vid hvarje viktigare tillfälle Oxenstjernas oumbärlighet. Till och med hans svåraste motståndare i det politiska lifvet, franska ambassadören Chanut, yttrade med anspelning på rikskanslerens förnamn: *Axis hic est, circum quem totus volvitur orbis,* *) — och den i Frankrike allrådande kardinal Mazarin sade om honom under hans motgångstid: "rikskansleren är en så fulländad statsman, att, om han nu synes vara i onåd, han likväl alltid skall bibehålla en vigtig andel i rikets styrelse." "Oxenstjerna lefde ock tillräckligt länge för att se dem, som nu solade sig i drottningens gunst, undanträngas af andra och äfven finna henne sjelf göra mera rättvisa än förtut åt hans stora förtjenster." **)

Kristina och Karl Gustaf. Det var ej blott släktskapens band, som fäste drottningen vid hennes frände, den unge pfalzgreffen Karl Gustaf. Redan vid fyra och ett halft års ålder hade Kristina i början af sommaren 1631, under förevändning, att hennes moder skulle resa öfver till Tyskland, blifvit skild från henne och anförtrodd åt sin fasters, pfalzgreffvinnan Katarinas vård (se sid. 3). Efter faderns död af modern återfordrad, tillbragte hon hos henne trenne dystra och sorgliga år, under hvilka hon på ett betänkligt sätt gjordes till föremål för enkedrottningens nycker och fick uppbära yttringarne af hennes ombytliga lynne. Då Axel Oxenstjerna återkommit från Tyskland sommaren 1636, väcktes ånyo frågan om att skilja Kristina från enkedrottningen och öfverlemna henne åt fasterns vård. Så skedde ock. Kristina var nu tio år gammal och erhöll i sina syskonbarn den jennåriga Eleonora Katarina, den ett år äldre Maria Euphrosyne och den fjortonårige Karl Gustaf, ifriga deltagare i sin ungdoms glada förströelser och i de förra tillika medtäflarinnor vid arbetena i studerkammaren. Så fortgingo för Kristina några sorglösa och lyckliga år, under hvilka mellan henne och den unge pfalzgreffen uppväxte en böjelse, som med tiden blef allt ömmare. Att denna böjelse med glädje sågs och under-

*) Detta den *«axel»* är, kring hvilken verlden sig hvälfver.

**) Jfr Starbäcks Berättelse ur Svenska hist. Del. 13.

hölls så väl af Karl Gustafs föräldrar som af Vasahusets tillgifna vänner, bör ej förefalla underligt, då derigenom för Karl Gustaf öppnades utsigter till svenska tronen. I ett på tyska skrifvet bref, af den 1 maj 1643, försäkrar den då sextonåriga drottningen, att ingen frånvaro, huru lång som helst, kunde komma henne att glömma "hennes käre frände", och i ett annat af den 5 maj 1644 gifver hon honom ännu kraftigare försäkringar om sin oföränderliga tillgifvenhet. Men snart förändrade sig Kristinas känslor. Hennes nästa bref till pfalzgreffen talar visserligen om hennes tillgifvenhet för en frände, som förtjent den i så hög grad som han, men hon förklarar tillika, att hon vore skyldig sig sjelf alltför mycket, för att låta någon "consideration" störa hennes lugn. Under pfalzgreffvens fyraåriga frånvaro i kriget hade hans bild hunnit blekna i hennes hjerta, och då den smärte ungdomlige älskaren med åren ombytte gestalt, undfägnades han af drottningen med vedernamnet "den lille borgmästaren." Karl Gustafs frieri rönte nu mera ingen framgång; hans sorg öfver denna sakernas vändning förtörnade drottningen, särdeles som Magnus De la Gardie tycktes hafva intagit pfalzgreffvens plats i hennes hjerta. Kristina uppställde som värn mot pfalzgreffvens fortsatta anspråk, att Karl Gustaf mindre älskade hennes person än hennes krona, och en upptäckt kärlekshandel mellan prinsen och en borgarflicka i Stockholm gaf näring åt denna förmodan. Likväl tyckte sig drottningen genom de gifna försäkringarne hafva fått en skuld till pfalzgreffen, hvilken skuld hon ansåg sig böra infria. Hon förklarade, att hon värderade honom ganska högt och för honom ville göra mer än han kunde begära.

Ljusare utsigter tycktes visserligen med året 1647 helt oförmodadt öppna sig för Karl Gustaf med afseende på hans framtid. De till riksdag församlade ständerna anhöllo nemligen att drottningen måtte förmåla sig till förekommande af tvister om tronen, i händelse af hennes frånfälle. De framställde tillika den önskan, att hon måtte välja "en luthersk och inhemska furste". Att härmed syftades på Karl Gustaf, var tydligt för en hvar. Hon förklarade också som svar derå, att, om någon förmålning för henne komme i fråga, hon ville hafva ett nådigt öga på hertig Karl Gustaf framför någon annan, men dermed afstannade också frågan.

4. Kristina och Magnus Gabriel De la Gardie.

Bland drottning Kristinas många gunstlingar torde De la Gardie hafva vunnit den största ryktbarheten. Hans börd och hans rikedom voro redan i och för sig egnade att förskaffa honom ett rum i den tidens häfder, men än mera hans hastiga upphøjelse och hvad derom sades.

3. Magnus Gabriel De la Gardie.

Bland riksmarsken Jakob De la Gardies fjorton barn var Magnus Gabriel den fjerde i ordningen. Afsin moder, Ebba Brahe, hade han erhållit en sträng och allvarlig uppfostran, och till lärare hade han den ryktbare Mylonius, sedermera känd under namnet Björnklou. Vid tretton års ålder skickad med sin lärare

till akademien i Upsala, blef De la Gardie vid sjutton år utnämnd till Upsala högskolas rector illustris, en hederstitel, som visserligen tillerkändes honom på grund af hans börd och hans faders förtjenster, men tillika vittnar om hans eget anseende för flit och goda kunskaper. Året derefter, 1640, anträdde han i sällskap med Erik Oxenstjerna, rikskanslens yngre son, en utrikes resa, hvarunder han någon tid uppehöll sig i Holland, studerade vid universitetet i Leyden, men besökte tillika de holländska fästningarna för att draga nytta af Holländarnes framsteg i krigs-, särskildt i befästningskonsten. Från Holland ställes resan till Frankrike, der den unge ädlingen blef på ett särdeles hedrande

sätt emottagen, såsom varande af fransk härkomst och son af riksmarsken De la Gardie, hvilkens förkärlek för Frankrike var väl bekant. Kronprinsen, sedermera konung Ludvig den fjortonde, skänkte honom sitt porträtt, infattadt i diamanter, drottningen gaf honom en dyrbar diamantring, och man erbjöd honom ett regemente, om han ville ingå i fransk tjenst. Han föredrog dock att återvända till fäderneslandet, der det nyss utbrutna kriget mot Danmark gaf tillfälle att vinna utmärkelser och ära. Den krigiska banan blef dock icke lång. Redan i Okt. 1644, då den väntade freden gjorde slut på fälttåget i Skåne, utbytte han det mödosamma fältlifvet mot den makligare tjenstgöringen vid drottning Kristinas hof. Genom sin manliga skönhet, sin fina bildning och sitt angenäma umgängessätt fäste han allas uppmärksamhet vid sig, och vann genast från början drottningens synnerliga bevägenhet. Hennes gunst var så i ögonen fallande, att den hos många väckte den tanken, att hon ämnade dela sin tron med den unge grefven. För att skydda sin egen värdighet och med ens göra slut på dylika uttydningar skyndade hon att trolofva honom med sitt syskonbarn, Maria Euphrosyne, pfalzgreffen Johan Kasimirs dotter, för hvilken furstinna De la Gardie säges hafva hyst, om icke kärlek, åtminstone en viss grad af tillgifvenhet. Redan nu ämnade Kristina upptaga den tjugutreårige grefven i rådet, men Axel Oxenstjerna motsatte sig hans utnämning med så mycken bestämdhet, att den för den gången blef om intet. I förargelsen häröfver och liksom på trots utnämnde hon sin skyddsling i stället till sin ambassadör vid franska hofvet. Med ett följe af mer än tvåhundra personer anträdde den nye ministern sin resa till Frankrike, der han till följd af de upplysningar, dem franske ministern i Stockholm Chanut gifvit sitt hof, blef på det mest lysande sätt emottagen. Den politiska fördelen af beskickningen var ingen, men kostnaden för densamma medtog utom öfriga medel 100,000 rdr af de franska underhållspenningarna, hvilken summa sedermera med mycket besvär måste af Adler Salvius upplånas, för härens behof.

Vid sin hemkomst blef De la Gardie af drottningen mottagen med de största utmärkelser och ynnestbevis.

Kort derefter, den 7 mars 1647, firades hans bröllop med furstinnan Maria Euphrosyne. Bostad åt de nygifva anvisades inom sjelfva slottet i "vestra fyrkanten vid gröna gången". Ett tjerdedels år efter bröllopet flyttade de till Höjentorps kungsgård i Vestergötland, hvilken drottningen förlänat bruden i bröllopsgåfva. Af riksmarsken fingo de hela friherreskapet Ekholmen, af enkedrottningen staden Wollin i Pommern samt Drottningholm.

Sålunda hade, utan att han egentligen gjort någonting att förtjena dem, den kungliga gunstens håfvor i ymnigaste mått tillfallit De la Gardie. Ett verksamhetsfält öppnades först då för honom, när han i sept. 1647 utnämndes på en gång till riksråd och bisittare i krigskollegium. Inom rådet spelade han genast på visst sätt en role, i det han ansågs stå i spetsen för Öxenstjernas motparti, ett parti, som utmärkte sig genom sin alltför stora undfallenhet för Frankrike. Att han emellertid som statsman alldeles icke var vuxen den svåra uppgiften att vara rikskanslerens motståndare, skulle drottningen snart nog till sin förtrytelse erfarå. Emellertid fortforo befordringarne och ynnestbevisen från drottningens sida. Inom loppet af trenne år utnämndes De la Gardie till svensk generalguvernör i Leipzig, general öfver allt i Tyskland varande svenskt och finskt krigsfolk, generalguvernör i Lifland, riksmarskalk, lagman öfver Vestergötland och Dal samt slutligen 1652 till riksskattmästare.

Hittills hade hans lycka varit i oupphörligt stigande. Han innehade en af rikets högsta värdigheter, var en af Sveriges rikaste män med en årlig inkomst från sina gods af 80,000 rdr, motsvarande efter nutidens myntvärde ungefär en half million kronor. Men med året 1653 ändrade sig sakernas ställning. Angelägen om att ensam och uteslutande vara i besittning af drottningens gunst, hade han lyckats från hofvet aflägsna först Salvius och sedan Bengt Skytte, i hvilka han tyckte sig finna farliga medtäflare; men Kristinas lynne var af alltför ombytlig art för att på längden finna sig häri. Efter hand började hon ledsna vid De la Gardies stora anspråk, på samma gång hennes nyckfulla sinne sökte och snart hos nya gunstlingar fann egenskaper och företräden, som inom kort undanträngde De la Gardie ur hennes ynnest.

I synnerhet var detta fallet med Bourdelot. I harmen häröfver begärde De la Gardie att få lemna hofvet, hvilket Kristina dock afböjde. Det såg till och med ut, som om nådens sol, hvilken för honom varit i sjunkande, åter skulle börja stiga, men genom egen oklokhed nedref han hvad han nyss förut lyckats uppbygga. Bourdelot var visserligen aflägsnad, men i stället hade De la Gardie i Steinberg och Schlippenbach funnit ett par medtäflare, icke mindre farliga och fullt ut lika hänsynslösa. Ett förmätet försök af honom att vid ett enskildt samtal på desses bekostnad befästa sig i drottningens gunst störtade honom ohjelpigen. Hans böner att få förklara och rättfärdiga sig, besvarades af drottningen med ett sträfft afslag, liksom hans upprepade försök att återvinna Kristinas bevägenhet blefvo utan framgång.

De la Gardie tillbragte sedan sin tid först på Ekolsund, derefter dels på Höjentorp, dels på Leckö. Någon försoning mellan honom och Kristina inträdde aldrig; men hans politiska bana var icke dermed slutad. Än en gång blef han en i det offentliga lifvet betydande man, för att också än en gång erfarå lyckans obeständighet.

5. Riksdagarne 1649—1650.

Redan vid 1644 års riksdag, då förmyndarstyrelsen nedlade sin förvaltning, och drottningen sjelf tillträdde regeringen, hade det visat sig, att starka inre brytningar förestodo. Krigets bördor hade varit betungande för en hvar, men deras ojemna fördelning hade gjort dem för många än mera tryckande. Den utväg, som under tvingande omständigheter af förmyndarregeringen tillgripits, att försälja eller förpanta kronogods, för att skaffa medel till krigshärens underhåll i Tyskland och Danmark, var den åtgärd, som redan vid nyss nämnda riksdag framkallat de svåraste klagomålen, ej blott, emedan kronans inkomster derigenom förminskades, utan äfven enär adeln ensam drog fördel af godsföryttringen, och således ofrälse ständen, särdeles bönderne, nästan ensamme fingo bära skattebördorna. Häruti låg således en orättvisa, men än mera deri, att

jemväl kronans räntor, som skattebönderna hade att betala, förlänades till adelsmän, hvarigenom odalmännens i Sverige urgamla rätt såsom jordegare kom i fara. Det hette väl, att det endast var räntan af hemmanen, som bortförlänades, men genom åtskilliga medel förstodo räntornas innehafvare att slå under sig äfven sjelfva hemmanen; och så skulle till skada för riket dess allmoge förnedras till en osjelfständig eller kanske lifegen förpaktareklass. Detta var en olägenhet, som visserligen förskref sig från förmyndarestyrelsens tid, men som Kristina ej heller sökt att afhjelpa. Tvärtom hade först under hennes regering föryttringen och bortförlänningen af gods och räntor fått en sådan utsträckning, att deras inlösen blef snart sagdt en omöjlighet. Häröfver klagade alla, men enskilda anledningar till split och missnöje så väl mellan stånden som inom dem saknades icke heller. Presterne klagade öfver adelns patronatsrätt, inom presterskapet förspordes splittring, i det "kyrkoherdarne satte sig upp emot biskoparne", och äfven inom adeln voro ej alla ense. Missnöjet hade likväl ännu icke vändt sig emot drottningen. Man älskade henne för hennes store faders skull, för hennes ungdom, hennes snille och ovanliga egenskaper. Till henne vände sig emellertid alla med sina klagomål, hon skulle afhjelpa allt: ej under då, att kronan till slut blef henne för tung. —

I Kristinas handlingssätt förmärkas ofta lika skärande motsatser som i hennes lynne och sinnesart. Hon hade börjat med att utan hejd och måtta utdela förlänningar och nådebevisningar åt adelsmän och att i adligt stånd upphöja ej blott dem, som gjort sig deraf förtjente, utan äfven och i synnerhet sådana personer, som lyckats tillvinna sig hennes gunst eller hjälpt henne ur någon penningeförlägenhet. "Gunst", säger Geijer, "gaf belöningar, som öfverträffade alla andra", och dessa belöningar kommo i synnerhet adeln till godo. Denna samhällsklass kunde således med skäl anses hafva blifvit gymnad på de andras bekostnad. Men å andra sidan trädde drottningen vid de vigtiga riksdagarne 1649 och 1650 afgjordt på ofrälse ståndens sida emot adeln. Redan då drottningen strax efter vestfaliska fredsslutet upphöjde Salvius till riksråd, hade hon i senaten yttrat: "när man

behöfver goda råd, frågar man ej efter sexton anor“, och på adelns anhållan, att “adliga personer måtte brukas i Hennes Maj:ts kansli“, svarade hon, “att tjensterna icke vore några arfvegods“.

Brytningen mellan adeln och de ofrälse stånden gaf sig egentligen först luft vid 1650 års riksdag, då ofrälse stånden den 3 okt. till drottningen framburo en skriftlig anhållan om *kronogodsens återställande*. En svår missväxt hade hemsökt landet. Fastän Sverige hade fred med alla sina grannar, hade drottningen det oakadt redan vid föregående årets riksdag fordrat nya utskrifningar och de gamla skatternas bibehållande. På samma gång hade hennes slöseri allt mer och mer förminskat kronans tillgångar och ökat den allmänna nöden. I den ofvan nämnda skrifvelsen skildras landets ställning i mörka färger och till slut yrkas, att adeln, som “emot lag och laga stadgar kronans gods innehade“, måtte desamma till sin rätte egare, kronan, återställa.

Adeln, som i denna fråga med säkerhet påräknat stöd af drottningen, fann sig ganska svårt bedragen, då Kristina i stället trädde på ofrälse ståndens sida. Båda partierna sökte nu drottningens beskydd emot hvarandra, ingen vågade tala om hennes slöseri, alla smickrade henne, under det man å ömse sidor allt mer förbittrades emot hvarandra. I spetsen för ofrälse stånden stod Upsalaprofessorn *Terserus* som af det lägre presterskapet blifvit utsedd till dess ordförande. Jäsningen och oron i sinnena steg ända derhän, att ett inbördes krig tycktes stå för dörren. De rikaste af adeln började sätta sina dyrbarheter i säkerhet och tänkte på att fly. Den åldrige rikskanslern satt, enligt en samtida berättelse, alla dagar i sin kammare och visste icke annat hvar gång dörren öppnades än att någon skulle komma in och taga lifvet af honom. Slutligen måste till stridigheternas biläggande presterna uppträda som medlare. Drottningen lyckades ock uppskjuta hufvudfrågan om godsens återställande; man åtskildes till det yttre försonade, men frågor voro emellertid väckta, som framdeles skulle medföra de djupast ingripande förändringar och för hvilkas lösning Kristina slutligen beslöt att afsäga sig kronan.

Den person, åt hvilken hon beslutit att öfverlemna densamma, är oss icke obekant. Vi hafva redan omtalat, huru emellan henne och pfälzgreffen *Karl Gustaf* i deras yngre år funnits en tillgifvenhet, som en tid tycktes kunna öppna honom utsigt till Kristinas hand och Sveriges krona. Bland nådebevis han under tiden rönt af Kristina voro förläningarne af godsens Råfsnäs och Ulfunda med städerna Thorshälla och Eskilstuna, hvarjemte hon utnämte honom till öfverbefälhafvare för hela svenska krigsmakten i Tyskland.

Att taga honom till gemål kunde drottningen dock ej förmå sig till, men deremot hänsköt hon allt tydligare till honom den viktiga frågan om Sveriges framtid. Häri understöddes hon af ofrälse stånden, medan högadeln på allt sätt sökte nedsätta det pfälzgreffliga huset. Den senare fann sig dock af drottningen så öfvertygad att den slutligen måste gifva efter, och på den viktiga riksdagen 1649 blef *Karl Gustaf* förklarad för arffurste till Sveriges rike och tronföljare, "i fall drottningen utan arfvingar afginge".

Det är ett lärorikt kapitel i Kristinas historia, det om *Karl Gustafs* val till tronföljare. Det visar, hvad den unga drottningen förmådde öfver dessa grånade statsmän, som af sig sjelfva aldrig skulle samtyckt till ett sådant steg. I tre år, säger Kristina, hade hon tänkt derpå, emedan hon ej kunde besluta sig för ett giftermål: en obestämd tronföljd vore förenad med stora faror för riket: *Karl Gustaf* hade ingen arfsrätt till kronan, men vore af kungligt blod och hennes närmaste frände, i Sverige född och i fäderneslandets religion, språk, seder och lagar uppfödd, för sitt vänliga, välvilliga väsen och andra dygder af alla högt aktad; af sitt oförskräckta mod hade han gifvit tillräckligt prof mot rikets fiender; inga främmande syften skulle afhålla honom från att uppoffra sig helt och hållet åt Sveriges tjenst. — "Förklaren *Karl Gustaf* för min efterträdare;" — sade hon — "dör jag, utan att detta skett, så håller jag vad om bägge mina öron, att han aldrig kommer på tronen." På *Törstenssons* invändning, att prinsen troligen aldrig skulle förmåla sig, om han ej finge drottningens hand, svarade hon: "ingen fara; kärleken brinner ej nödvändigt för en enda; en krona är en vacker flicka".

Sedan rådet gifvit sitt bifall, genomdref drottningen lätt hos ständerna sin afsigt. Gamle Axel Oxenstjerna förklarade väl, att han hellre ville nedstiga i grafven än underskrifva beslutet, men han förmåddes slutligen dertill. Sedan Karl Gustaf vid följande års riksdag tillika fått arfsrätt till kronan för sina manliga arfvingar, firades med förut i Sverige osedd prakt den 20 oktober 1650 drottningens kröning. Redan ett år derefter framträdde Kristina första gången med sitt beslut att nedlägga kronan.

6. De sista fyra åren af Kristinas regering 1650—1654.

Det var ej blott de ogynsammas samhällsförhållanden hvilka vi ofvan antydt, utan äfven rent personliga skäl, som förmådde Kristina till beslutet att nedlägga kronan.

“Man märker,“ — säger Geijer, med afseende på denna tid och dess intellektuella sträfvan — “ett öfverströmmande främmande inflöde i nästan alla riktningar. Det var en följd af den politiska ställningen. Men liksom Sveriges plötsliga politiska storhet nog mycket saknade inre kärna, så slog de främmande bildningselementen ej heller synnerligen djupa rötter. Själfständig grund för vetenskap och konst har Sverige först sent funnit, med blicken ej mera utåt riktad, utan återvänd på sig sjelft. Nu verkade det främmande mer förbistring än bildning. Denna förbistrande brytning uppenbarar sig ej mindre i seder och tänkesätt, än i statsförhållanden, och redan språket talar tillräckligt derom, uppblandadt, barbariskt, halft tyskt, halft latinskt eller fransyskt. — Det främmande inflytandet verkade mer på Kristina än på hennes folk. Det förde henne från tvifvel till likgiltighet för religionen och derifrån till katolicism. Ett oberoende lif i lyckligare länder blef föremålet för hennes längtan, och redan 1652 hörde resande svenskar i Italien, att man der väntade henne*.”

År 1651 den 25 oktober gjorde drottningen första gången en framställning till rådet beträffande sin afsigt att nedlägga kronan. Rådets föreställningar verkade intet till ryg-

*) Jfr Geijer, Sv. folk. hist. under drottning Kristina.

gande af hennes beslut, men, då den gamle rikskansleren i spetsen för ett ständernas utskott, som just då var samladt, besvor henne att afstå från sin föresats, gaf hon efter. Hon synes likväl endast hafva uppskjutit verkställigheten. "Hon ville, att hennes afsägelse i fullkomlig frivillighet skulle ega sin egentliga glans." Men då missnöjet i landet hotade att deråt gifva en annan färg, återtog hon för denna gången sitt beslut.

Kristina hade, såsom förut är nämnt, på 1650 års riksdag öppet och oväntadt tagit ofrälse ståndens försvar emot adeln. Hon förklarade, att hon var satt till regent så öfver fattige som rike, och då rikskansleren hos henne anhöll, att de män bland ofrälse stånden, som på riksdagen fört det djerfvaste språket, måtte straffas, eller att hon åtminstone måtte uttala sitt allvarliga ogillande af deras djerfhet att vilja föreskrifva kungl. maj:t, huru kronogodsens borde användas, svarade Kristina, att på en fri riksdag borde väl en hvar fritt få säga sina skäl. "Man borde", tillade hon, "icke så klappa det hvita barnet, att man dervid glömde det svarta."

Men Kristinas regering liksom hennes personlighet var full af motsatser och så äfven här. Besynnerligt nog var det just under åren 1650 och 1651, som de flesta förläningsbrefven utdelades. Likaså var det ock under de sista fyra åren af drottningens regering, som de fleste grefvar och friherrar tillskapades.

Vid Gustaf Adolfs död funnos blott 187 adliga släkter, och af dem blott trenne greffliga: *Brahe*, *Lejonhufvud* (som under förmyndarestyrelsen antog namnet *Lewenhaupt*) och *De la Gardie*, samt nio friherrliga släkter: *Stenbock*, *Oxenstjerna*, *Fleming*, *Horn*, *Gyllenstjerna*, *De la Gardie*, *Bjelke*, *Gyllenhjelm* och *Skytte*. Dessa tolf utgjorde ej blott till rangen, utar äfven till anseendet de förnämsta slägterna i riket. Den höga ställning, dem tillerkändes, väckte dels på grund af deras fåtal, dels i betraktande af de många utmärkta och om fosterlandet högt förtjente män, som inom dem förekommo, ingen afund. Af förmyndarestyrelsen upptogs bland grefvarna blott en släkt, den gammaltyska greffliga släkten *von Thurn*, och bland friherrarne äfvenledes en, släkten *Spens* från Skottland. Dessutom introducerades på riddarhuset 56 förut adlade

och nyadlades 82 ätter, så att svenska adeln under denna styrelse ökades med 140 slägter. Enligt regeringsformen hade väl af förmyndarestyrelsen intet adelskap bort utdelas, hvarföre ock utnämningarne hemställdes till drottningens godtfinnande. Man kunde ock tycka, att antalet adlade är allt för stort för en styrelsetid af tolf år. Men vi böra dervid besinna, att ganska få, kanske inga andra utvägar stodo förmyndarestyrelsen till buds, då det gälde att belöna förtjenster, och att vi, då det är fråga om Kristinas förmyndareregering, befinna oss vid det ärofullaste och mest lysande tidskiftet i vår historia, samt att de stora minnen, som från den tiden tillhöra svenska adeln, tillhöra äfven svenska folket.

Redan 1645 hade Kristina börjat utdela grefve- och friherreskap. Det är dock den väsendtliga skilnaden mellan dylika förlänningar *före* och *efter* 1650 att de förut, åtminstone i allmänhet, gäfvos åt högt förtjente personer, under det de sedermera till stor del utdelades såsom blott ynnestbevis. Inalles utnämnde Kristina sjutton grefvar och fyrtisju friherrar, hvilka alla erhöillo förlänningar eller åtminstone försäkran att framdeles få sådana. Främst bland grefvarne står rikskanslern Axel Oxenstjerna, hvilken, efter fredsslutet i Brömsebro, år 1645 af drottningen utnämndes till grefve af Södermöre. Hans grefskap, beläget i sydöstra Småland nedemot dåvarande danska gränsen, borde för honom och efterkommande utgöra en erinran om den sista handling af större politisk betydelse, der Oxenstjerna spelat en afgörande role. År 1647 blef fältmarskalken Lennart Torstensson upphöjd på en gång till friherre och grefve med friherreskapet Virestad och grefskapet Ortala, det förra beläget i Vestergötland, det senare i Upland. Bland öfriga grefvar märka vi: fältmarskalken grefve Gustaf Horn, som blef grefve till Björneborg i Finland, fältmarskalken Karl Gustaf Wrangel, som blef grefve till Salmis i östra Finland, samt dessutom Königsmark, Wittenberg, Lars Kagg, Axel Lillie m. fl. — De adliga ätterna ökades med ej mindre än trehundrasextiotre nya, af hvilka de flesta erhöillo förlänningar. Visserligen är det sannt, att Kristina hade stora förtjenster att belöna, och hon gjorde det ock på ett storartadt sätt. Men ofta

voro andra bevekelsegrunder än förtjensterna bestämmande vid dessa utnämningar. Så upphöjdes i greffligt stånd öfverstarne Karl Schlippenbach och Anton von Steinberg, med greffliga förläningar, och detta utan annat antagligt skäl än drottningens vilja och personliga ynnest. Ej sällan begagnades utdelande af adelsbref såsom en utväg att tillfredsställa dels egna, dels statens fordringsegare, hvilka till följd af drottningens slöseri ej kunde på annat sätt godtgöras. För den gamla adeln och i synnerhet de förnämsta ätterna inom densamma var denna adelns allt för starka tillväxt ingalunda välkommen. Det var också nu som skilnaden mellan högadeln och lågadeln först uppkom och den splittring mellan båda, som i framtiden skulle medföra så stora hvälfningar i vårt statskicks, egentligen grundlades. Men icke heller de ofrälse samhällsklasserna sågo dessa många nya adelsmän med blida ögon. Visserligen kunde man säga åt dem, såsom Oxenstjerna sade åt bönderna: "det är edra egna söner som adlas". Men dels blefvo derigenom att så många medborgare befriades från vissa skyldigheter till staten, bördorna så mycket tyngre för de öfriga, dels uppstod genom det myckna adlandet stor trängsel på tjenstemannabanan, emedan adelsmännen ansågo statens embeten uteslutande förbehållna sitt stånd. Den unga adeln utmärkte sig ej sällan framför den gamla genom ett öfverdådigt lefnads-sätt, som just ej helsosamt inverkade på de öfriga samhällsklassernas seder.

Visade adeln inom sig tydliga tecken till en snart förestående söndring i tvenne skilda läger, så var den der-mot enig i ett afseende: i sina anspråk gent emot de andra stånden. Genom drottningens slösande frikostighet hade fem sjundedelar af Sveriges jord kommit i adelns händer, och fara var för hand, att den innan kort skulle blifva ensam jordegare i Sverige. I förhållande dertill växte dess anspråk. Redan började man på fullt allvar drifva den satsen, att adeln lydte omedelbart, men de öfriga stånden medelbart under kronan, att de senare således vore närmast adels, sedan kronans undersåter.

Nekas kan dock icke, — hvad man än kan hafva rätt att anmärka mot adelns öfverdrifna anspråk — att den ännu utgjorde rikets första stånd icke blott till samhällsställ-

ning, utan äfven till bildning och förtjenster. Många lysande namn har denna samhällsklass under nu skildrade tidehvarf inflätat i den ärorika kransen af utmärkte svenske medborgare, många hjeltar och statsmän har adeln räknat ibland sig äfven under drottning Kristinas dagar.

Genom den riktning, förmyndareregeringen gifvit åt styrelsesättet, hade detta blifvit mer aristokratiskt än konungsligt. Redan i sammansättningen af riksstyrelsen, sådan den bestämdes genom 1634 års regeringstöm, låg det hemliga medgifvandet, att konungens person och myndighet kunde ersättas af riksembetsmännen och kollegierna. Att Kristina detta oaktadt regerade oberoende af sina förmyndare och deras vilja, kom sig dels af hennes ovanliga själsegenskaper, som ej kunde undgå att göra sig gällande, dels deraf, att denna ovanliga qvinna var Gustaf Adolfs dotter. Likväl kunde hennes myndighet aldrig göra sig fullt gällande bredvid eller öfver det nybildade embetsmannaväldet; den måste framträda i strid deremot, hvarföre Kristina ej *under* sin regeringstid utan först *efteråt* kom till full insigt om det verkliga värdet af sina förmyndares verksamhet. Rådde således misstroende mellan Kristina och hennes förnämste rådgifvare, så fans ej heller uppriktig vänskap mellan drottningen och den högre adeln. Oaktadt denna haft så betydliga fördelar af Kristinas slösande frikostighet, var det den, som vid 1650 års riksdag först framkastade förslaget att hämma slöseriet genom att inskränka drottningens makt. Oaktadt adeln blifvit så gynnad på de andra ståndens bekostnad, rådde hos den ett illa doldt missnöje, som vid nyssnämnda riksdag kunde haft för drottningen ganska menliga följder, om icke hennes egen förslagenhet räddat henne. Hon återstälde för tillfället jemvigten i samhället genom att göra gemensam sak med ofrälse stånden, men i stället att afhjelpa deras klagomål, åtnöjde hon sig med att blott förlika de stridande parterna, hvarvid hon sjelf intog domarens ställning.

Men hade ofrälse stånden väntat sig rättvisa, måste de snart till sin harm finna, att de bedragit sig. Det var frågan om kronogodsens indragning, som under riksdagen utgjort förnämsta tvisteämnet mellan adeln och de öfriga stånden; de senare hade under riksdagens lopp haft

stöd af drottningen, ehuru hon synbart ej ville drifva saken till sin spets. — Men knapt var riksdagen slut, förrän hon tillät adeln, att i jordeböckerna öfverflytta de sålda godsens från krono till frälse; genom hvilken åtgärd kronohemmanens öfvergång från statens allmänna till adelns enskilda egendom blef, så vidt det på drottningen berodde, för alltid stadfäst.

Denna och åtskilliga andra styrelseåtgärder öppnade äntligen allmänhetens ögon. Med oro fann man, att drottningen visade alltmer likgiltighet för regeringen, hvilkens ledning hon öfverlemnade åt slumpen eller oerfarna gunstlingar. Förvaltningen utmärktes genom den största oreda och slöseriet följdes af den yttersta penningeförlägenhet, hvilken efter flere års missväxt gjorde sig än mera känbar. Kristinas eget hoffolk kunde ej utfå sina löner. Krigsmakten och flottan kunde ej uppehållas af brist på medel.

Också, säger Fryxell, var det egentligen från året 1651, som Kristina och hennes regering blefvo föremål för svenskarnes ovilja och förakt. Ställningen under detta år, då hon första gången yppade sin afsigt att nedlägga regeringen, skildras af nyss nämnde författare sålunda:

“Drottningens åtgärder under och efter riksdagen (1650) stodo till hvarandra uti den mest skärande motsats. Hon hade visat deltagande för folkets nöd; men fortsatte likväl och till och med ökade sin öfverdådiga och kostsamma hoflefnad. Hon hade lofvat folket lindring i dess bördor, men fortfor sjelf att med slöseri göra nya skatter nödvändiga. Hon hade talat mot adelns öfvervälde och tryckande privilegier, hon hade sjelf tillåtit ofrälse stånden uppsätta och framlemna den ryktbara skriften mot kronogodsens afyttraude*); men knapt var riksdagen slut, förrän hon åter bortgaf flere tusen krono- eller skattehemman och mer än fördubblade antalet af de för kronan och medstånderna tryckande grefve- och friherreskapen samt dessutom utvidgade grefvarnes och friherrarnes företrädesrättigheter. Allt detta kunde ej betraktas annorlunda än som det grymmaste gäckeri mot ofrälse stånden. Också

*) Denna skrift hade af ofrälse stånden med professor Terserus i spetsen blifvit framlemnad till drottningen.

utbredde sig hastigt ett doft, men hotande missnöje öfver hela landet, till och med bland adeln. --- Nådebevisningarna under året 1651 voro så orimligt tilltagna, att tacksamheten för desamma blandades med farhågor för deras bestånd och med åtlöje öfver deras omåttlighet. Gamla adeln såg dessutom ogerna bredvid sig på grefve- och friherrebänkarna en så stor skara uppkomlingar. Rådet var missnöjdt öfver så väl de besynnerliga åtgärderna, som öfver det egenmäktiga sätt, hvarpå Kristina dref dem igenom. Många äldre rådsherrar drogo sig undan till landet. De anstälde visserligen inga sammansvärjningar; men de talade med sina grannar om drottningens underliga uppförande, om rikets olyckliga tillstånd, och från dem och från riksdagsmännen spridde sig missnöjet ökad och underrättelserna stympade, förvända, vanligtvis till det värsta.“

Hade smickret hittills invaggat Kristina i tron på sin egen ofelbarhet, så upplystes hon omsider om den allmänna meningen genom en skrift, som efter sin författare fått namnet *Den Messeniska smädeskriften*.

De olyckligt namnkunniga medlemmarne af den Messeniska släkten voro trenne, och det uppseende de väckte torde här berättiga en närmare skildring af deras öden. Den förste af dem, Johan, var son af en år 1588 för stämplingar mot fäderneslandet afrättad mjölnare Johan Thordsson. Sonen *Johan*, född i en by nära Vadstena 1579, hade redan som gosse visat ovanliga anlag, vid tio års ålder blifvit intagen i Vadstena skola och sedermera sjelf antagit namnet *Messenius*. Vid denna tid var det som katolicismen började vakna till nytt lif äfven i Sverige genom Johan den tredje, hvarföre det ock blef bruket att sända ynglingar med mera lofvande anlag till jesuiterskolorna i utlandet. Så blef den unge Messenius af sina lärare i Vadstena utskickad till jesuiterskolan i Braunsberg. Han gjorde här hastiga framsteg och förvärfvade en för den tiden vidsträckt lärdom, hade derefter vistats någon tid i Danzig och vid polska hofvet i Krakau, hade besökt Rom och i Ingolstadt blifvit utnämnd till doktor i filosofien samt i Danzig öppnat en undervisningsanstalt. I sist nämnda stad gifte han sig med Lucia Grothusen, en dotter till konung Sigismunds aflidne lärare, Arnold Grothusen.

Efter några års vistelse i Polen, der Messenius likväl icke gjort den lycka, han väntat sig, hade han beslutit återvända till Sverige. Genom sin hustru hade han lyckats utverka konung Karl den niondes tillåtelse härtill — han hade dock i yngre år skrivit smädliga verser mot Karl och stämplat med jesuiterne. — Han sökte nu likväl efter återkomsten till Sverige att ställa sig in hos Karl, hvilket ock till en del lyckades, så att han år 1609 utnämndes till professor vid universitetet i Upsala. Här utvecklade han till en början en ganska berömvärd verksamhet, men snart visade sig hans rätta sinnesart. Till följd af sitt häftiga och grälsjuka lynne och sin öfverdrifna egenkärlek råkade han i tvister med de öfrige professorerne, särdeles med Johannes Rudbeckius. Bådas förhållande väckte allmän förargelse, och både Messenius och Rudbeck skildes från universitetet samt erhöles andra befattningar. Messenius blef assessor i Svea hofrätt 1614, och Rudbeck befordrades, som redan (sid. 16) är nämndt, först till hofpredikant hos konungen och sedermera till biskop i Vesterås. Messenii oroliga lynne och egenkärlek gjorde likväl, att han äfven i Stockholm beredde sig obehag och förskaffade sig ovänner. Så framkastade han de mest ärekränkande beskyllningar mot Karl den niondes forne sekreterare Erik Tegel, Göran Perssons son, hvilken han, så länge konung Karl lefde, gjort sig så mycket besvär att prisa och smickra. Tvenne år derefter blef han öfverbevist om att hafva stått i hemlig förbindelse med katolikerne och det polska konungahuset, hvarför han förklarades saker till döden. Gustaf Adolf skänkte honom lifvet, men dömde honom i stället till lifstids fängelse. Den nyutnämnde ståthållaren i Österbotten, Erik Hare, fick befallning att föra Messenius med hustru och barn till Kajaneborgs befestade slott, som låg djupt in i skogen mellan Ule träsk och ryska gränsen, och i denna fästning tillbragte han nitton långa år, utsatt för en rå och omenskelig behandling. Det enda, som förmildrade hans lidande, var hans hustrus ömma omsorger och hans kärlek till vetenskaperna. Det var nämligen i detta sitt dystra fängelse, som Messenius utarbetade sitt berömda verk i nordens historia, *Scandia illustrata*, ett af de förnämsta i denna vetenskap och öfver detta ämne, som dittills i Skandinavien blifvit skrifvet.

Johan Messenii son, *Arnold Johan*, född 1608, hade redan från unga åren blifvit förtrogen med fängselifvets lidanden. Han tillbragte fem år på Kajaneborg, der han åtnjöt sin faders undervisning, togs från föräldrarne och skickades till Stockholm för att uppfostras i lutherska läran. Men flydde af fruktan för sin faders ovänner derifrån till Danzig; instälde sig frivilligt åter i Stockholm, men blef det oaktadt fängslad och satt som fånge tvenne år i Stockholm och fjorton år i Kexholm i Finland. Frigifven 1640 genom Per Brahe, som då var generalguvernör öfver Finland, flyttade han till Stockholm och sändes derifrån till Polen för att utbekomma några handskrifter till fadrens historiska verk, hvilket han fick uppdrag att fullborda, hvarjemte åt honom lemnades det farliga värfvet, att *då* skriva Karl den niondes historia.

Kristina, nyss blifven myndig, visade mycken böjelse att försona, der sådant var behöfligt. Arnold Johan Messenius utnämndes 1646 till rikshistoriograf, fick räntan af några hemman och adelskap. Han trädde efter sin första hustrus död (han gifte sig första gången under sin fångenskap) i gifte med den rika och ansedda enkan efter biskop Johannes Bothvidi i Linköping, och lyckan tyktes nu således på allt sätt vara honom blid.

I sitt första gifte hade denne Messenius en son *Arnold*, hvilken, ledd af det oroliga lynne, som gjort släkten så olycklig, slutligen bragte undergång både öfver sig sjelf och fadren. Född å Kexholms fästning år 1629, hade han vid aderton års ålder blifvit antagen till kammarsven hos Karl Gustaf, åtföljt honom under hans vistelse i Tyskland och sedermera kommit i tjenst hos pfalzgrefvens yngre broder hertig Adolf Johan. Under en resa med den sistnämnde hade han insjuknat och blifvit vårdad hos kyrkoherden Kristofer i Fors i Södermanland, hvilken var en af de missnöjdes ledare vid 1650 års riksdag. Redan förut hade den unge mannens fader af någon obetydlig anledning inträdt i de missnöjdes leder, och samma åsigt, som han insupit hos prestmannen, bibragtes honom således äfven efter hans återkomst till föräldrahuset. Med liflig inbillningskraft och ungdomens oerfarenhet utmålade han för sig i de svartaste färger tillståndet i landet och brottsligheten hos drottningen och adeln som vållat allt detta

elände. Följden blef en skrifvelse, i hvilken han, sammanblandande sant och osant, rimligt och orimligt, anklagade drottningen och den förnämsta adeln. Skriften var ställd till Karl Gustaf, för hvilken Messenius fattat mycken tillgifvenhet, och hvilken han gaf de orimligaste råd, såsom att låta mörda drottningen och de förnämste af adeln o. s. v. Brevet afsändes till Karl Gustaf, som genast beslöt att derom underrätta drottningen. Af en bland prinsens förtrogne erhöll emellertid den äldre Messenius en varning, men då han synes ha varit okunnig om hela skriftens tillvaro, vidtog han inga försigtighetsmått. Drottningen hade på samma gång hon kom anläggningen på spåren, fått veta, att prinsen icke var okunnig derom. "Det skall bli roligt att se, huru han bär sig åt," yttrade hon till öfverståthållaren Herman Fleming, som var prinsens förtrogne. Drottningens mening var att "tiga stilla och låta saken komma till verkligt uppror;" och så kunde det väl hafva gått, att Kristina fått sin vilja fram, om ej Fleming lyckats förmå henne att afstå från denna sin föresats. Emellertid anlände om aftonen d. 12 dec. 1651 ett ilbud från prinsen, som då vistades på Öland, med angelägna bref till drottningen. Dessa innehöllo under rättelsen om Messeniska smådeskriftens ankomst och försäkran om prinsens trohet. Sjelfva smådeskriften var bifogad. Drottningens misstankar vände sig genast mot Messenierne, den yngre af dem erkände sig som författaren dertill, men fadern förnekade all vetskap derom. Båda häktades, och nu började en politisk förföljelse af den ohyggligaste art. Man vände sig i synnerhet mot den äldre Messenius, hvilken man ansåg som farligare än den obetänksamme, oerfarne ynglingen. Han hotades med pinbänken, och man lät skarprättaren bära plågoredskapen fram och tillbaka utanför hans fönster. Han förklarade sig då villig att bekänna, men bad att förskonas från tortyren. I annat fall "skulle han yppa saker, om hvilka drottningen sjelf helt säkert ville vara okunnig." Han visade ett mycket ångertullt och botfärdigt sinne, försäkrade, att han *ej haft minsta kunskap om sonens skrift*, men medgaf att han med sitt oförnuftiga tal gifvit anledning dertill och sålunda förtjent döden. Sin bok- och skriftsamling i dess helhet testamenterade han åt drott-

ningen, tilläggande, att "*Karl den niondes historia borde fortsättas på de grunder, han begynt; annars kunde bemälda konung aldrig försvaras.*" Enka och barn anbefalde han på det ödmjukaste till hjälp och beskydd, bad om en nådig och hastig död och begärde slutligen att få kyssa drottningens hand, hvilket Kristina äfven tillät.

Båda Messenierne dömdes till döden och blefvo efter blott tvenne dagars beredsetid afrättade. Det var den 22 december 1651. På Norrmalms torg blef fadern med svärd halshuggen, och kroppen i Maria kyrkogård begrafven. Utanför Norrmalm på stadens afrättsplats led sonen sitt straff och blef på samma ställe steglåd. — Något mer än två år derefter, och en månad innan Kristina lemnade Sverige, färdades hon en gång såsom vanligt vid sina resor till Jakobsdal förbi afrättsplatsen. Hon befalde då, att de ännu qvarstående steglen skulle borttagas och den afrättades qvarlevnor nedgrävas. Hon visade ånger öfver den hårda domen och sade, att de som rådt henne dertill, förtjent lika straff. Likväl hade hon vid ransakningen ej visat en skynt af skonsamhet, utan tvärtom till och med skärpt hofrättens dom.

För efterverlden framstår den behandling Messenierne underkastades, såsom en fläck både på Gustaf Adolfs och ännu mera på Kristinas och hennes rådgifvares minne. Alla tre Messenierne voro visserligen oroliga hufvuden och i allmänhet föga förtjente af en aktningfull hågkomst, men så blefvo de ock på ett oförsvarligt sätt behandlade. Den både till tiden och egenkaperna främste ibland dem, Johannes Messenius d. ä., dömdes till döden utan att vara öfverbevisad om något brott, som var med dödsstraff belagdt, och, ehuru dödsdomen visserligen eftergafs, blef han likväl sedermera i nitton år qvarhållen i det hårdaste fängelse och utsatt för ett omenskligt förfarande, endast emedan han ansågs alltför farlig att släppas lös. För de lidanden, han underkastades i sitt fängelse, kan väl icke Gustaf Adolf göras ansvarig, då han tvärtom, på fångens klagan, anbefalde en mildare behandling, men det måste dock läggas den store konungen till last, att han icke åtnöjde sig att landsförvisa Messenius, hvartill han hade fulla skäl, hvaremot det långvariga fängelsestraffet var grundadt icke på bestämdt

lagstadgande, utan på konungens godtycke. Icke mindre klander bör ock träffa dem, som deltog i en dom, hvilken lemnade åt konungens godtycke att bestämma straffet, och bedröfligt är, att man bland dessa domare skall finna sådana män, som riksdrotset Magnus Brahe, Axel Oxenstjerna och Johan Skytte.

Ännu klandervärdare är förfarandet mot sonen, Arnold Johan Messenius, som med sexton års fängelse fick plikta för sitt förtroende till svenska regeringens rättskänsla, då han sjelfmant lemnade sig i dess våld, för att bättre kunna lägga i dagen sin faders och sin egen oskuld och, som, utan att ens vara anklagad, långt mindre öfverbevisad om några förrådiska stämplingar, blef vid sexton års ålder för lika många år beröfvad sin frihet, endast emedan man förutsatte, att han liknade fadern och kunde blifva lika farlig som han. Den ynnest, Kristina sedermera visade honom, var i sjelfva verket ingenting annat än en rättvis, ehuru alltför sen upprättelse för hans oförtjenta lidande, hvaremot den dödsdom, han slutligen underkastades, icke kan betraktas annorlunda än såsom ett politiskt mord, för att skrämma dem, som vågade klandra Kristinas styrelse eller framställa anmärkningar mot högadelns ledare. Den föregående undersökningen är också i flere hänseenden upprörande — dess ledning af tvenne bland de i smådeskriiften värst anfällna *); föregifvandena, att sonen bekämt, för att framlocka bekännelser af fadern; hotelserna med pinbänken för att framtvinga angifvelser mot ledarne af den sista riksdagsoppositionen, o. s. v. Slutligen är det i denna bedröfliga rättegång icke det minst anmärkningsvärda, att rikets förnämsta domstol gjorde sig till redskap för regeringens politiska förföljelse och afkunnade en dödsdom, utan att uppgifva andra skäl, än att den dömde icke förhållit sig mot sin rätta öfverhet, som han bort, och sjelf erkämt sig vara värd döden, ett erkännande hvilket, vitnande om ett djupt förkrossadt och ångerfullt sinne, snarare synes hafva bort framkalla en mildare dom

*) Rikskansleren och grefve Magnus De la Gardie, om hvilka det heter, att den förre iakttog samma lugna värdighet, som alltid utmärkte honom, hvaremot den senare icke visade den oveld, hans upphöjda samhällsställning bort ålägga honom.

eller åtminstone ett den dömdes anbefallande i drottningens nåd.

På grund af de bekännelser, Messenierne afgifvit, blefvo flere personer misstänkte för att med dem hafva fört upproriskt tal eller förhaft stämplingar mot dåvarande regering, bland desse hufvudsakligen riksrådet Bengt Skytte, en son af den utmärkte friherre Johan Skytte, borgmästaren i Stockholm Nils Nilsson, kyrkoherden Kristofer i Fors, Upsalaprofessorn Terserus och stadsskrivaren Skunk. Desse, af hvilka de fleste från 1650 års riksdag gjort sig kände som de missnöjdes ledare, anklagades, men kunde om intet brott öfverbevisas. Bengt Skytte hade rest utrikes, hvarföre rättegången mot honom uppsköts. Nils Nilsson miste sitt embete, de öfrige gingo fria. Som betecknande för ställningen bör nämnas att regeringen knapt vågade fängsla Nils Nilsson, emedan han var så älskad af borgerskapet, hvarföre man först fördubblade vakterna utanför hans fängelse och sedermera lösgaf honom mot hans skriftliga löfte att ej rymma. Betecknande är ock, att drottningen ej vågade tvinga Messenius till bekännelse på det hon ej derigenom skulle få veta för mycket. Hvad Kristina med den grymma behandlingen af Messenierne åsyftat, nämligen att injaga skräck hos det missnöjda partiets ledare, hvilka hon sjelf fruktade — blef emellertid vunnet, ty, ehuru anledningarne till missnöjet visserligen icke försvunno, utan snarare med det följande året ökades, var det dock ingen, som vid den närmast följande, 1652 års riksdag, vågade höja sin röst till knot eller klagan.

Det mest anmärkningsvärda för denna riksdag var den anda af försonlighet som dervid inträdde å ena sidan mellan Kristina och högadeln, å den andra mellan adeln i sin helhet samt preste- och borgarestånden. Detta fredslut, eller rättare denna allmänna vapenhvila, torde hufvudsakligen böra tillskrifvas tvenne omständigheter. Då först Oxenstjerna och sedermera Per Brahe blifvit aflägsnade från ärendenas ledning, och Salvius och Bengt Skytte blifvit drottningens förnämste rådgifvare, hade Kristina kommit i ett fiendtligt förhållande till högadeln, som ock till följd deraf och med anledning af drottningens dåliga hushållning sökt inskränka hennes makt. Men Kristina,

som ännu åtnjöt folkets kärlek, hade helt oförmodadt i en förening med ofrälse stånden försäkrat sig mot denna fara. Detta hade skett vid 1650 års riksdag. Emellertid fann drottningen i ofrälse stånden temligen besvärliga bundsförvandter, hvilka än mindre än adeln sågo genom finger med godsföryttringen, den planlösa hushållningen och de kostsamma lustbarheterna vid drottningens hof. Kristina gjorde derföre en ny omsadling och *försonade sig med högadeln*, samt lemnade sina förra bundsförvandter i sticket. Men då desse funno sig bedragne i sina förhoppningar, vände sig det allmänna missnöjet mot drottningen, och den Messeniska smädeskriften kan i sjelfva verket betraktas som ett uttryck af det allmänna tänkesättet vid denna tid. Kristina fann med anledning häraf nödvändigheten af större försigtighet. De la Gardie, som under året 1651 varit den egentligen styrande, måste träda tillbaka, och Axel Oxenstjerna erhöll åter en del af sitt forna inflytande, hvilket han som förr sökte använda till fäderneslandets bästa; och så kan man säga att *försoningen mellan adeln och ofrälse stånden var en frukt af rikskanslerens regeringsklokhed*. Endast bondeståndet vidhöll de påståenden, det vid föregående riksdagar framburit, men dess röst, som nu var ensam, blef ej hörd och förmådde ej göra sig gällande. Dess rättmätiga klagomål blefvo således oafhulpna. Deremot åtog sig adeln en bevillning för tvenne år af fyra daler s. m. för hvarje af sina hemman utom sätesgården. Sverige låg visserligen ej i fejd med någon af sina grannar, men det oaktadt riktades regeringens blickar med en viss oro öfver Europa, der ställningen åter började blifva hotande, och den fiende, för hvilken man för tillfället mest tycktes frukta, var — Turken. Men äfven på närmare håll voro utsigterne icke alldeles lugnande. Med Danmark var spänningen stark, och med Polen hade det långvariga stilleståndet ej *kunnat* förvandlas till en stadig fred. En ny utskrifning medgafs för att göra hären och flottan fulltalig. och en ny bevillning utskrefs för krigsmaktens skull och för rikets öfriga behof.

7. Kristina och hennes gunstlingar.

Den främste bland drottningens gunstlingar, grefve Magnus Gabriel De la Gardie hafva vi redan omtalat och tillika sett, huru hans lyckas sol helt hastigt gick ned. Bland de öfriga märka vi såsom de förnämste grefve Klas Tott, grefve Anton von Steinberg samt utlännigarne Bourdelot och Pimentelli.

Klas Tott, son af Åke Tott (Gustaf Adolfs "snöplog") och sonson af Henrik Tott och Erik den fjortondes dotter Sigrid Vasa, var född på sitt fädernegods Ekolsund i aug. 1630. Han var således under Kristinas sista regeringsår ännu en helt ung man, dertill qvick, ridderlig och bildskön, men hade liksom sin fader ett hastigt, öfvermodigt och våldsamt lynne. Vid Kristinas hof uppträdde han år 1651 och tillvann sig genast mycken uppmärksamhet samt af drottningen en ynnest, för hvilken De la Gardies alltmer började blekna. Han blef också redan i mars 1652, innan han ännu fyllt tjugutvå år, upphöjd på en gång från adligt till grefligt stånd med grefskapet Karleborg i Finland. Året derpå blef han drottningens öfverstekammarherre och riksråd samt 1654 rikskansliråd och riksskattmästare. Han var då tjugufyra år gammal. Med stöd af hans härkomst från Vasaätten, ville Kristina föreslå honom till tronföljare i händelse af Karl Gustafs frånfälle; och då detta i följd af rådets motstånd misslyckades — rådet ansåg, "att man ej borde sträcka sin omsorg för framtiden alltför långt, utan *öfverlemna åt hertigen en sådan åtgärd, om den framdeles kunde finnas behöflig*" — uppstod i Kristinas förslagsrika hufvud en annan plan att tillfredsställa den öfvermodige gunstlingens ärelystnad. Hon ville göra honom till hertig och derigenom ställa honom öfver alla sina ståndbröder. Men då hon tillika insåg, att hon ej kunde gifva en sådan värdighet åt honom utan att ihågkomma äfven de män, som gjort sig högst förtjenta om fäderneslandet, för att derigenom åt utnämningen gifva åtminstone ett sken af rättvisa, erbjöd hon samma värdighet äfven åt Axel Oxenstjerna och Per Brahe med deras efterkommande. Men

äfven detta förslag strandade, förnämligast genom de båda sistnämndes motstånd. I Oxenstjernas svar återspeglas samma själshöghet, som i alla tider utgjorde hans ära. Han hade afslagit den grefliga värdigheten, men slutligen mottagit densamma; hvad upphöjelsen till hertig beträffade, var han så långt ifrån att vilja mottaga den, att han fast mer äskade att de redan införda, alltför kostsamma grefve- och friherrevärdigheterna måtte alldeles afskaffas och adeln återföras till dess förra likhet, då en hvar fick sin utmärkelse icke genom sin värdighet, utan genom sin förtjenst. För egen del ville han gerna afsäga sig både sin grefve- och sin friherretitel och hoppades, att hans barn skulle villigt och efter bästa förmåga tjena riket utan andra belöningar än äran att hafva gagnat sitt fädernesland. Då äfven Brahe, som satte sin grefliga värdighet ganska högt, ej ville hafva en högre, måste Kristina och hennes gunstling dermed låta sig nöja. Det är emellertid ej utan sitt intresse att närmare lära känna den person, åt hvilken drottning Kristina ville skänka rätten till Sveriges krona. Tott var, heter det om honom, "en väldig slagskämpe", och de ständigt förnyade duellerna, i hvilka han uppträdde som deltagare, torde rättfärdiga detta omdöme. Han drog värjan vid minsta anledning, och då Bourdelot, som också hedrades med drottningens synnerliga gunst, råkat misshaga Tott, trakterade han honom med käpprapp. Han var en ifrig spelare, som på en enda afton på spel förstörde 2,400 dukater, en den tiden högst betydlig summa. Oaktadt dessa fel var Tott likväl icke utan förtjenster, han var öppen och ridderlig samt egde i diplomatiska värf en duglighet som med tiden vann erkännande.

Bland de gunstlingar, hvilka, som Fryxell säger, under hösten af drottning Kristinas regering likt svampar hastigt sköto upp, sögo landets must och ådrogo sig sjelfva dess uppmärksamhet, afund och hat, var äfven *Anton von Steinberg*. Orsaken till hans lycka var en tillfällighet. Af följd af amiralen Herman Fleming, hade Kristina en junimorgon år 1652 begifvit sig ut för att bese flottan, som just då ntrustades. För att komma till ett af de nya fartygen, gingo de öfver en för tillfället lagd bro af lösa bräder, hvarvid ett bräde föll i vattnet och ryckte

amiralen och drottningen med sig. I fallet fattade Fleming tag i Kristinas kjortel och båda drogos åt djupet. Men Steinberg, som åsåg händelsen, hoppade efter och fattade simmande i en annan flik af klädningen och höll drottningen uppe, tills några andra hunno taga henne i armarne och få henne upp igen. Trots den ögonskenliga faran behöll Kristina fullkomligt fattningen och ropade, att man skulle hjälpa Fleming. Äfven han räddades, och Kristina tillstälde en offentlig middag, på det alla skulle se, att hon ej lidit någon skada. Skämtande yttrade hon dervid: "jag är van att dricka vatten, och det gjorde mig derföre ingenting, ehuru det denna gången var både salt och becktigt. Värre var det med amiralen, som är van vid öl och vin, och måste hålla till godo med så simpel dryck". Drottningen visade för öfrigt Fleming intet missnöje, men Steinbergs lycka var gjord. Han blef förste stallmästare, friherre, öfverste vid adelsfanan, riddare af den af drottning Kristina stiftade amaranterorden och slutligen fyra dagar före hennes tronafsägelse upphöjd i greffligt stånd. Den sista utmärkelsen väckte stor förtrytelse hos hans ståndsbröder, så att Karl Gustaf måste tvinga dem att erkänna hans nya värdighet under förklaring, att det förundrade honom, att deras otacksamhet kunde vara så stor mot en drottning, af hvilken de likväl åtnjutit så stora välgerningar, hvarjemte han tillkännagaf att, om de ej som grefve upptoge och erkände Anton von Steinberg, skulle han ej mottaga trohetsed af dem, utan endast af de tre andra stånden.

Kristina fick sjelf till slut en mindre god tanke om Steinberg, och hennes gunst mot honom förbyttes i uppenbar ovilja. Men detta var fallet med de fleste andre af hennes gunstlingar, bland hvilka, såsom ofvan är nämnt, äfven befunno sig åtskilliga utlänningar.

Pierre Michon, efter sin moder kallad *Bourdelot*, var född år 1610 i staden Sens i Bourgogne. Efter filosofiska och medicinska studier hade han egnat sig åt läkareyrket, varit anställd i denna egenskap hos prinsarne af huset Condé och slutligen i början af året 1652 kommit till svenska hofvet. Han anställdes här såsom Kristinas läkare och lyckades genom sina föreskrifter åvägabringa en betydlig förbättring i hennes helso tillstånd, som ofta förut

varit vacklande. Hos drottningen, som med alla sina fel dock aldrig var otacksam, alstrade den lyckade kuren en så hög grad af erkänsla, att hon påstod sig näst Gud hafva Bourdelot att tacka för sitt lif, och innan kort blef denne fransman hennes förklarade gunstling. Med ett fint och behagligt umgängessätt, ett qvickt, men oftast bitande skämt förstod Bourdelot att bereda Kristina mycken förlustelse ofta nog på deras bekostnad, som förut omgifvit hennes person, hvarföre ock skämtet förskaffade både dess upphofsman och drottningen många ovänner. Ett inflytande af betänkligaste art, som Bourdelot utöfvade på Kristina var den afsmak, han ingaf henne för hvad som förut för henne varit både heligt och dyrbart. I stället för vetenskapliga och andra nyttiga sysselsättningar, anbefalde han henne att för sin helsas skull endast roa sig. Vid regeringsbestyrén hade Kristina, såsom förut är nämndt, redan ledsnat, och studierne hade sedan varit det enda, som bibehållit hennes själs spänstighet och satt en bom mot njutningslystnaden. Nu skulle äfven dessa bortläggas, vördraden för religion och sedlighet undergräfdes, och man dref sedan i drottningens närvaro öppet gäckeri med de heligaste saker. Bourdelot ådrog sig slutligen till den grad allmänhetens ovilja, att han ej på dagen vågade visa sig på Stockholms gator och vid sin afresa från Sverige ansåg säkrast att lemna hufvudstaden nattetid.

Hvad Bourdelot begynt, blef i viss mån fullbordadt af en annan utlänning, spanioren don *Antonio Pimentelli de Parada*. Af sin konung skickad i diplomatiskt ärende för att draga Sverige från förbindelsen med Frankrike och närma det till Spanien, fann han en trogen bundsförvandt i Bourdelot, hvilken, ehuru fransman, var sitt lands intressen föga trogen. Under de nära tvenne år (aug. 1652—maj 1654) hvilka Pimentelli tillbragte i Sverige, hann han i likhet med Bourdelot ymnigt njuta af drottningens gunst, men ock i lika hög grad uppskåra frukterne af svenskarnes hat. Detta var för ingendera af dessa främlingar oförtjent, ty hade Bourdelot ingifvit drottningen likgiltighet för den tro, i hvilken hon blifvit uppfostrad, så var det åter Pimentelli, som förmådde henne att, förnekande den religion,

för hvilken hennes fader på Lützens slagfält utgjutit sitt blod, kasta sig i katolska kyrkans armar.

Utom de många manliga gunstlingarne, af hvilka ingen lyckades kvarhålla sig i drottningens ynnest, hade Kristina förvärfvat en vän af sitt eget kön, och för henne bibehöll hon in i sena åren ett uppriktigt förtroende, som äfven lönades med en oegennyttig trohet. Denna, den enda qvinna som lyckats för sig intaga den snillrika drottningen, var hennes hoffröken *Ebba Sparre*, sedermera gift med Kristinas öfverste kammarherre, grefve Jakob Kasimir De la Gardie, yngre son till riksmarsken och broder till grefve Magnus. Född år 1626 var Ebba Sparre således årsbarn med Kristina och hade tidigt blifvit anställd i hennes tjenst. För en blygsam ung flicka var det likväl en hvarken lätt eller angenäm uppgift att vara hoffröken åt Kristina. Man har med afscende härpå följande anekdot. Bland lärda utlänningar, som råkat tillvinna sig Kristinas ynnest, var äfven den lättfärdige Salmasius. En dag föll det Kristina in att i fröken Sparres sällskap besöka honom. Salmasius låg och läste i en bok, som han vid drottningens inträde gömde undan. Kristina frågade hvad det var för en bok, och då hon fick veta, att innehållet deri var något fritt, anbefalde hon Ebba Sparre att uppläsa en bland de "muntraste" sidorna. Denna läste, men rodnade och afbröt läsningen. Drottningen befalde henne fortsätta, och hon lydde, ehuru med blossande kinder och staplande tunga.

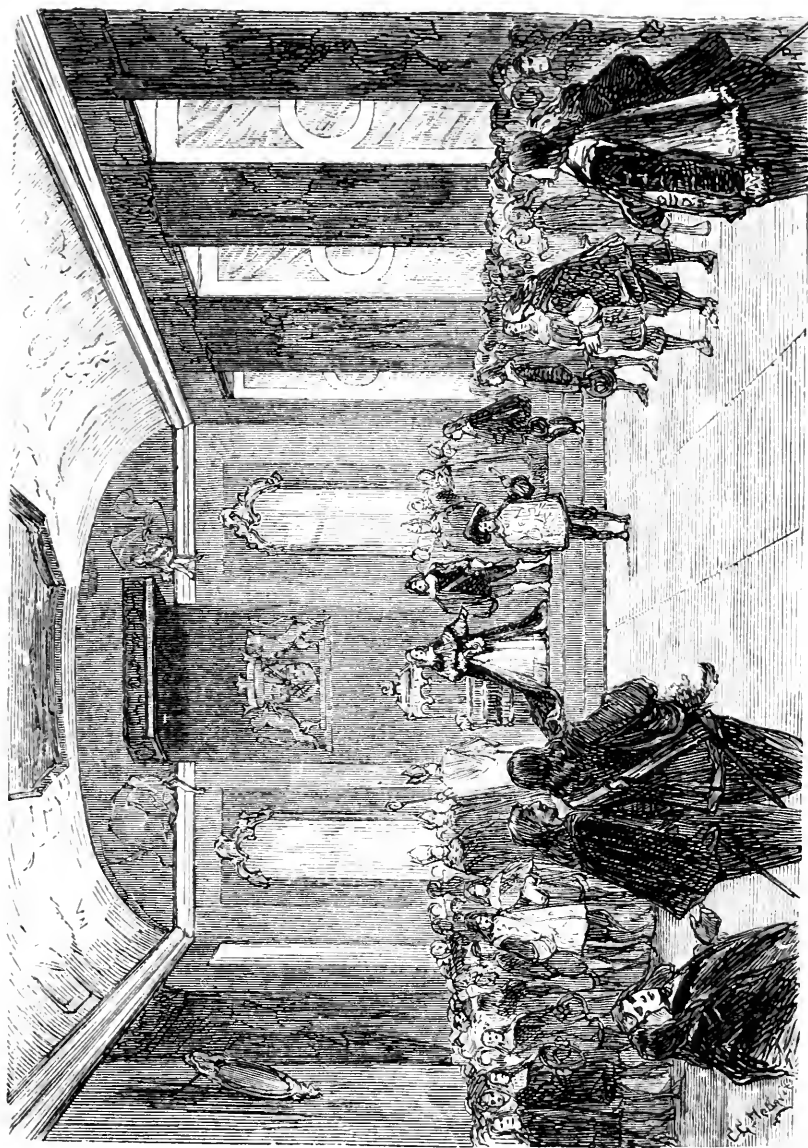
"Den vackra grefvinnan", som Ebba Sparre efter sitt giftermål kallades, var fortfarande en af de största prydningarna för Kristinas hof. Hon var det ej blott genom sin skönhet utan äfven genom sina dygder, ty oaktadt den lättsinniga tonen vid detta hof, förmådde hon likväl bevara sitt namn fläckfritt. För sin make hyste hon en uppriktig kärlek, och deras äktenskap var mycket lyckligt. Af Kristina omfattades hon med en vänskap, som gränsade till svärmeri. I ett bref från Kristina till hennes väninna, dateradt Rom den 27 mars 1657, heter det bland annat: "Äfven sedan jag i det vackraste och mest hyfsade land i världen (Frankrike) sett hvad det eger skönast och mest tjusande af vårt kön, påstår jag med ännu mera säkerhet än förut, att ingen kan våga bestrida er förtjensten att öfverträffa allt hvad som är mest älskvärdt i

denna värld. Säg mig härefter, om man kan trösta sig öfver att vara dömd till ständig skilsmessa från er! Men om det är säkert, att jag aldrig får se eder mer, så är det lika säkert, att jag alltid skall älska er, och ni är grym, om ni tviflar derpå. En vänskap, som blifvit pröfvad genom tre års frånvaro, kan icke längre vara tvifvelaktig, och om ni ej glömt edra rättigheter öfver mig, måste ni ihågkomma, att det redan är tolf år, som jag eger lyckan att vara afhållen af er, att jag är fäst vid er så, att det för er är omöjligt att förlora mig, och att så länge mitt lif varar, skall jag aldrig upphöra att älska er“. Brevet, skrifvet på franska, påminner om denna tids franska romaner, men det bevisar likväl, att Kristina, eljest så ombytlig i sina tycken, hyste för Ebba Sparre en tillgifvenhet, som ej försvagats hvarken af tiden eller frånvaron *).

8. Kristinas tronafsägelse.

Sedan drottningen år 1651 för första gången yppat sin föresats att nedlägga kronan, men då låtit förmå sig att återtaga densamma, hade det af flere tecken varit tydligt, att hon ej slagit sin plan ur hågen, utan blott uppskjutit dess verkställande, och om de följande årens styrelse kan väl sägas med Geijer, att det ser ut som om Kristina ej velat göra sig saknad. Slöseriet fortsattes utan återhåll, arbetslusten och hågen för regeringsärendena blefvo allt mindre, utlänningarne fingo alltmer försteget i drottningens gunst, och Kristina visade nästan öppet förakt för sitt eget land, dess natur, folk och samfundsförhållanden. — Slutligen d. 11 febr. 1654 meddelade hon åt rådet sitt beslut, att med det första sammankalla en riksdag, för att i ständernas närvaro öfverlemna regeringen åt Karl Gustaf. Riksdagen sammanträdde redan den 11 maj i Upsala. I en stor sal på slottet, hvilken för tillfället begagnades till rikssal, församlade sig ständerna, först ofrälse stånden. Sedan desse väntat tvenne timmar, inträdde drottningen, åtföljd

*) Jfr Starbäck: Berättelser ur Sv. hist. del. 13.

Drottning Kristinas tronafsägelse.

af prinsen, rådet och adeln. Kristina var iklädd en enkel hvit taftsklädning, men derofvanpå konungadömet's alla prydnader, hvilka hon nu bar för sista gången. Öfver hennes skuldror hvilade kröningsmanteln af blått sammet, hermelinsfodrad och öfversållad med svenska vapensköldens gyllene kronor. När alla intagit sina platser, framträdde riksrådet *Schering Rosenhane* och uppläste med ljudlig stämma en skrift, genom hvilken drottningen afsade sig regeringen och öfverlemnade densamma åt prins Karl Gustaf. Drottningen afkläddes de kungliga prydnaderna, nedsteg till sista trappsteget nedanför tronen och höll der sitt afskedstal. Hon tackade Gud, som låtit henne födas af kunglig ätt och upphöjt henne till drottning öfver ett så stort och mäktigt rike samt dertill gifvit henne så stor framgång och välsignelse. Hon tackade äfven de herrar, som under hennes omyndiga år regeringen förestått, likasom rikets råd och ständer för den trohet och tillgifvenhet, de städse bevisat henne. Hon uppräknade hvad under hennes egen tioåriga regering blifvit uträttadt, tilläggande: "under denna mängd af göromål har jag dock aldrig begått någon ting, hvaröfver jag känner samvetsförebråelser. Så långt mina krafter tillåtit, har jag uppoffrat mitt eget lugn för att befordra edert och för att förskaffa eder de fördelar, I för närvarande åtnjuta; så att mitt eget samvete i denna stund faller ett gillande och frikallande omdöme öfver hela min styrelse". Hon ordade derefter om sin faders förtjenster och sade: "jag gifver eder nu uti denne furste (hon pekade dervid på Karl Gustaf) en konung, begåfvad med så stora egenskaper, att han visserligen skall följa min faders fotspår och bereda eder välfärd i än högre grad. Sådan har varit enda afsigten med det steg, jag i dag tagit, likasom jag ock för framtiden vid min ära lofvar att städse främja Sveriges och dess innevänares bästa. Slutligen frisäger jag eder härmedelst från eder åt mig gifna ed, samt tackar eder på det hjertligaste för den trofasthet, hvarmed I densamma städse fullgjort".

Bland egenskaper, hvilka Kristina ärft efter sin fader var en naturlig vältalighet och värdighet, hvarmed hon, när hon ville, oemotståndligt intog allas hjertan. Så äfven nu. Iklädd den enkla hvita drägten utan alla prydnader, med

blott en solfjäder i handen hänförde hon genom det behag, hvarmed hon framförde sitt tal, alla sina åhörare så, att de, glömmande hennes fel, i henne endast sågo den unga snillrika qvinnan, den mäktiga drottningen, som af fri vilja lemnade kronans glans för att i främmande land gå okända öden till mötes.

A ständernas vägnar svarade Schering Rosenhane, hvarefter han och de fyra talmännen framträdde för att kyssa drottningens hand.

Kristina vände sig nu till Karl Gustaf och yttrade bland annat: "den enda tacksamhet, jag af eder fordrar, är ömhet mot min moder och vård om de vänner och tjenare, som jag i detta land qvarlemnar".

Den unge konungen tog nu till orda, betygade drottningen sin städse fortfärande erkänsla och vände sig derpå till rådet och ständerna, utfäste sig att hålla dem vid Guds ord och Sveriges lag samt bad, att fridens Gud måtte välsigna hans regering, så att denna stora och oförmodade förändring icke måtte lända fäderneslandet och dess innebyggare till skada och afsaknad. — På eftermiddagen samma dag firades i domkyrkan konungens kröning.

Före sin afsägelse af regeringen hade Kristina tillförsäkrat sig ett ansenligt s. k. *lifgeding*, och detta med ganska vidsträckta majestätliga rättigheter. Till hennes underhåll anslogos öarna Gotland, Öland och Ösel, amten Poel och Neukloster, de Pommerska taffelgodsen samt städerna Wolgast och Norrköping, hvilket allt tillhopa ansågs gifva i årlig afkastning en summa af 240,000 rdr. Derjente tillerkändes henne allt hvad som ej var inbetaldt och som Sverige gjorde anspråk på af tyska ersättningspenningarna samt en, som det hette, osäker fordran å 900,000 rdr fransyska underhållspenningar, af hvilka hon dock förut lærer uppburit större delen. För sin egen person skulle hon vara oantastlig, fri från all lydnad och underdånighet; svenska staten skulle betala hennes skulder, invånarne i underhållsländerna skulle aflägga trohetsed till henne; hon skulle sjelf utnämna sina embetsmän, dock bland infödda Svenskar; förbrytelser af hennes enskilda hoffolk skulle af henne sjelf afdömas o. s. v. — Hon hade för sig behållit den konungsliga maktens behag och för-

delar, då hon afsade sig dess skyldigheter, dess möda och arbete.

Redan dagen efter tronafsägelsen, ehuru först kl. 11 på aftonen, lemnade Kristina Upsala, åtföljd af konungen, rådet och adeln. De senare hade tagit det slutliga afskedet vid Flötsund, men konungen följde ända till Märsta. För att öfverföra henne till Tyskland lät konungen utrusta tolf örlogsfartyg under Karl Gustaf Wrangels befäl. Men Kristina tog i stället vägen åt Halland, och då hon hunnit en bäck, som utgjorde gränsen mot den då ännu varande danska provinsen Skåne, steg hon ur vagnen och skyndade öfver bron till andra stranden. "Jag har då ändtligen", utropade hon, "sluppit ifrån Sverige, dit jag hoppas aldrig mera behöfva återvända."

9. **Kristinas senare lefnadsöden.**

Då Sveriges forna drottning hunnit öfver Svenska gränsen, anlade hon genast karlkläder för att kunna färdas lättare och mera obemärkt. Med anledning af det mindre vänliga förhållande, som egt rum mellan henne och danska hofvet, önskade hon göra resan genom Danmark så litet bemärkt som möjligt. I en enkel dräkt med värja, karbin, svart peruk och karlhatt tillryggalade hon under namn af grefve Dohna resan öfver Själland och Fyen till Slesvig och derifrån till Hamburg. — I sist nämnda stad återtog hon sitt namn och sin dräkt samt mottog uppvaktningar ej blott af åtskilliga Svenskar, utan af utlänningar och bland dem flere främmande furstar. Fester och lustbarheter aflöste hvarandra under de trenne veckor, Kristina tillbragte i Hamburg. Vid afresan derifrån klädde hon sig åter i karlkläder och anträdde färden den 17 juli tidigt på morgonen i sällskap med Soop och Steinberg m. fl. Kosan ställes till Antwerpen, der Kristina åter uppträdde som drottning, mottog besök af furstliga personer och lefde på stor fot.

Emellertid spridde sig till Sverige ryktet om Kristinas besynnerliga uppförande och hennes redan nu öppet uttalade föresats att öfvergå till den katolska tron. Karl Gustaf ville af grundsats och grannlagenhet ej blanda sig i hennes

åtgöranden; deremot ansåg svenska rådet för sin pligt att söka hindra hennes affall från sina fäders tro. En skrifvelse uppsattes i denna syftning, med hvilken grefve Tott afsändes till Antwerpen. Detta steg af rådet synes dock ej hafva inverkat på Kristinas beslut. Af spanska hofvet, till hvilket hon stod i innerligt vänskapsförhållande, inbjöds hon att tillbringa vintern i Brüssel.

Beledsagad af ett lysande sällskap begaf sig Kristina från Antwerpen. Ungefär halfvägs till Brüssel mottogs hon under kanonsalut af erkehertig Leopold Wilhelm som var ståthållare i Nederländerna. I en för tillfället uppbyggd sal var en praktfull middagsmåltid anrättad, hvilken drottningen intog, sittande öfverst vid bordet med erkehertigen vid sin sida. Resan fortsattes enligt landets bruk på en kanal i en så kallad Bucentaure, en salslup utan master, förgylld både in- och utvändigt samt dragen af tolf på stranden springande hästar. Det öfriga hofvet följde i andra båtar. Stränderna på ömse sidor om kanalen voro fyllda af menniskor. Då det lysande tåget i skymningen nalkades Brüssel, voro längsefter kanalen konsteldar upptända, hvilkas glans på afstånd "liknade morgonrodnaden för en uppgående sol" och på nära håll spriddes ett ljus öfver de förbi-seglande, nästan lika klart som om dagen. Soldater voro uppställda längs kanalen och helsade med gevärssalfvor de ankommande. Öfver stadsporten brann Kristinas namn, omgifvet af lager och smickrande inskrifter. Kanonerna dånade, gatorna voro beklädda med kläde och husen illuminerade: ensamt på rådhuset brunno tretusen lågor. Från alla håll sågos lusteldar och hördes hurrarop, skott och klockringning. Till slottet fördes drottningen i en af erkehertigens statsvagnar, samt tog sin boning i erkehertigens rum*).

Att ett sådant mottagande och en sådan hyllning voro Kristina väl behagliga, torde för den, som gjort bekantskap med hennes lynne och tycken, förefalla naturligt. Hon var liksom i en ny verld och just en sådan som mest af allt behagade henne. Religionen hade för henne under denna tidpunkt af hennes lif nästan ingen

*) Jfr Fryxells berättelser del. 10.

betydelse, och de allvarligare känslor, som någon gång framträdde, voro blott ögonblickets barn.

Från Brüssel gick hennes väg efter några veckor mot södern, till Rom, konstens och vetenskapernas lysande hem, dit hennes själ länge ifrigt dragit henne. Ett hinder låg likväl i hennes väg: hon var åtminstone till namnet ännu luteran. Men Kristina var ej af de naturer, som för ett lockande mål tvekade att undanrödja ett sådant hinder. — I Brüssel öfvergick hon först enskildt och der-efter i Innsbruck offentligen till katolska läran. Det senare skedde den 24 okt. 1655.

Då qvällen före denna dag stadens kommandant infann sig hos drottningen och begärde, att hon måtte gifva ord och lösen för den följande dagen, valde Kristina orden: "*Jesus Maria!*" Det var samma ord och lösen, som vid Breitenfeld varit Tillys fältrop i striden mot Gustaf Adolf och samma rop, som skallat från Österrikarnes leder, då hennes fader föll för deras kulor på Lützens slagfält.

Beledsagad af den protestantiska världens högljudda tadel, hastade Kristina till Rom, der hon höll sitt högtidliga intåg den 14 dec. 1655. Ett palats var praktfullt inredt för hennes räkning; påfven Alexander den sjunde mottog henne med största högtidlighet; hon erhöll vid sitt dop, enligt katolska kyrkans ritual, namnet Alexandra, och några månader var allt för Kristina idel solsken. Men ställningen ändrade sig snart. Den furstliga affällingen var i själ och sinne alltför litet religiös att icke hennes uppförande hos rättsinniga katoliker skulle väcka anstöt. Hon följde dessutom ännu världshändelserna med sådant intresse att politiska hänsyn nödgade henne att flera gånger byta vistelseort. Sålunda besökte hon tvenne gånger Frankrike och gjorde tvenne besök i Sverige, der hon låfångt bemödade sig, att vid Karl den tiondes oväntade död 1660 återvinna kronan.

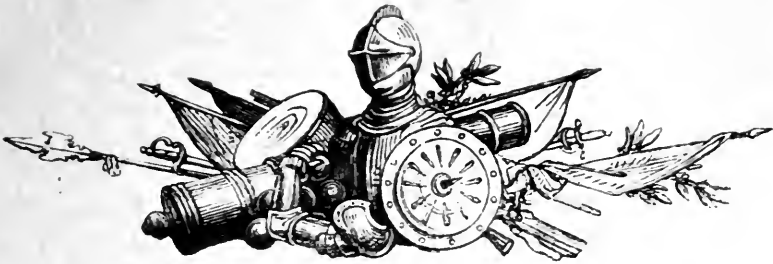
Under första resan till Frankrike förstod hon att för sig vinna hela hofvets uppmärksamhet, välvilja och beundran. — Under den andra tillät hon sig, under det hon vistades i Fontainebleau, en blodig handling, som satte en fläck på hennes namn och från henne aflägsnade alla Fransmäns sympatier. En markis Monaldeschi, till börden Italienare,

hade liksom så många andra utlänningar sökt sin lycka vid Kristinas hof. Genom sitt manliga utseende, ridderliga skick och fina belevnhet, hade han vunnit drottningens synnerliga ynnest och blifvit anställd såsom hennes öfverstallmästare. Under hennes andra resa till Frankrike ådrog han sig genom någon handling, hvars verkliga beskaffenhet aldrig blifvit rätt uppdagad, Kristinas hat till den grad, att hon personligen, utan skymt till någon slags ransakning, dömde honom till döden. Dödsstraffet, i sjelfva verket ingenting annat än ett mord, verkställdes i det s. k. Hjortgalleriet på slottet i Fontainebleau af Monaldeschis rival, en grefve Luigi Sentinelli med biträde af ett par drabanter, och väckte öfver hela Europa den bittraste ovilja.

Då polske konungen Johan Kasimir nedlagt sin krona, gjorde Kristina ett försök att bli vald till drottning i Polen, men lyckades lika litet der, som med sina likartade försök i Sverige.

I Rom upptogs en stor del af hennes tid med vittra sysselsättningar. Hon stiftade der en akademi af lärda och snillrika Italienare, som en gång i veckan sammanträdde hos henne och under hennes ordförandeskap; i den mån hon blef äldre, blefvo vetenskaperna för henne ett allt kärare tidsfördrif. Med glömskan från verdens sida följde till en början en förklarlig missbelåtenhet, hvilken efterhand gaf vika för en känsla af ödmjukhet, som så vidt det med ett lynne, sådant som hennes lät sig göra, utplånade bitterheten i hennes förr så stolta sinne och gjorde henne försonad och nöjd med sin lott.

Kristina afled i Rom den 9 april 1689 nära 63 år gammal, förgäten af de fleste och saknad endast af några konsternas och vetenskapernas idkare, hvilkas beskyddarinna hon varit. Hon ligger begrafven i S:t Peterskyrkan derstädes under en praktfull minnesvård.

Karl den tionde Gustaf.

10. Karl Gustaf före sin tronbestigning.

Karl Gustaf, äldste sonen till pfalzgrafven af Zweibrücken, Johan Kasimir, och svenske konungen Karl den niondes dotter Katarina, härstammade på fädernet från

4. Karl den tionde Gustaf.

en gammal tysk fursteslägt och på mödernet från det gamla Vasahuset. Om han således på mödernet var af

konungslig härkomst, hade äfven hans ättefäder på fädernet tillhört Tysklands förnämsta furstar. Med tiden hade det pfalziska landet likväl blifvit sönderstyckadt mellan olika grenar af släkten, så att till slut för den gren deraf, som Karl Gustaf tillhörde, återstodo endast ett par obetydliga slott och några byar.

Pfalzgreffen Johan Kasimir, Karl Gustafs fader, hade år 1613 infunnit sig vid svenska hofvet, med hvilket han genom Karl den niondes första gemål Anna Maria stod i aflägsen slägtskap. Här gjorde han på Gripsholm bekantskap med prinsessan Katarina, enda öfverlevande dottern af Karl den niondes första äktenskap. Pfalzgreffen var då tjugufyra, prinsessan tjugunio år. Mellan dem uppstod snart en ömsesidig tillgifvenhet, och pfalzgreffen begärde af Gustaf Adolf samtycke till deras förening. Men då hans grefskap Zweibrücken-Kleeburg var så litet*) att fråga uppstod, huru vida han deraf kunde värdigt försörja sin gemål, måste han, innan han erhöll prinsessans hand, från Tyskland skaffa sig sina bröders intyg i detta afseende. Då svaret utfallit efter önskan, bestämdes prinsessans hemgift, och bröllopet firades på Stockholms slott den 11 juni 1615.

Det furstliga paret bosatte sig i Tyskland, men återvände till följd af kriget, 1618 till Sverige och fick sig Nyköpings slott anvisadt till vistelseort.

Här föddes Karl Gustaf, den äldste bland sju syskon den 8 november 1622. Kort derefter flyttade hans föräldrar till det urgamla slottet *Stegeborg*, hvilket, af Gustaf Adolf blifvit i förläning öfverlemnadt åt Johan Kasimir. Här lefde pfalzgreffen flere år i stillhet och lugn, selsatt hufvudsakligen med sina barns uppfostran. Ehuru Johan Kasimir sjelf tillhörde den reformerta trosbekännelsen, uppfostrades hans son i lutherska läran. Det pfalziska husets förtrogna vänner, Gyllenhjelm och Johan Skytte, fingo i uppdrag att skaffa såväl en lärare som en guvernör för den unge pfalzgreffen. Till den förra platsen utsågs *Bengt Baaz*, en son af biskopen i Vexjö Jo-

*) Johan Kasimir skref sig pfalzgreffe vid Rhen i Bayern, hertig af Jülich, Cleve och Berg, greffe till Weldinz, Spanheim och Ravensberg, herre till Ravenstein. — »Han var således,« säger en författare, »lika rik på titlar som fattig på besittningar.»

hannes Baazius, och adlad med namnet Ekehjelm, till den senare först Johan Drake, derefter Gustaf Bååt och slutligen *Johan Rosenhane*, yngre broder till franske ambasadören riksrådet Schering Rosenhane. — Studierna sköttes med flit och allvar, och Karl Gustaf underkastades emellanåt förhör äfven af rikskansleren.

Vid 15 års ålder anträdde han sin första resa till akademien i Upsala, der samma allvar och flärdlöshet gjordes gällande vid hans uppfostran som i föräldrahemmet.

Ofta vankades täta förmaningar af modern att frukta Gud, visa äktning mot hvar man, huru ringa han än måtte vara, taga sig till vara för högfärd o. s. v.; af fadern att frukta Gud, men ock söka närma sig de regerande herrarne och vinna deras gunst. I allmänhet voro de förhållanden, under hvilka Karl Gustaf uppveste, en skola, der han fick lära sig att noga aktgifva på sig sjelf och i allt rätta sig efter omständigheterna.

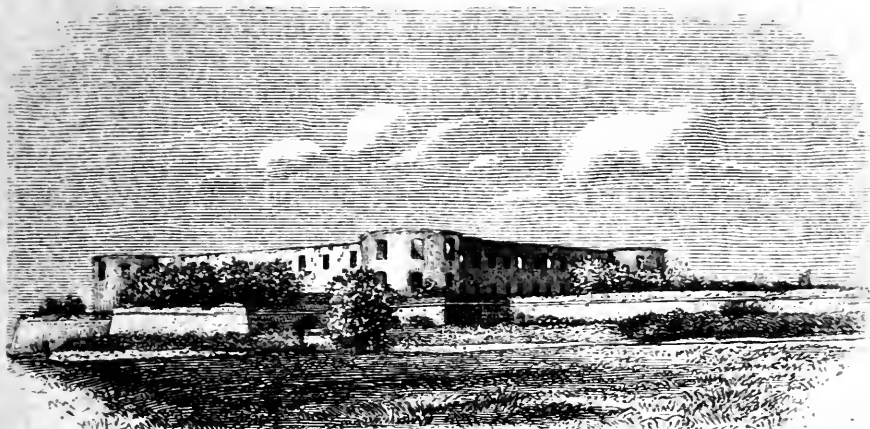
I maj 1638 lemnade han Upsala och anträdde sina utländska resor. På Svartsjö slott tog han afsked af Kristina och af sin moder, som han sedan aldrig åter-såg. Den 2 juni öfverskred han danska gränsen, hvar-efter resan gick öfver Helsingör, Köpenhamn, Hamburg, Emden och Holland till Paris. Efter en utflykt från Paris först till England och sedermera tillbaka till södra Frankrike, anträdde Karl Gustaf återfärden och kom emot hösten 1640 tillbaka till Stockholm, der han genast väckte uppscende och förvärfvade många vänner, men å andra sidan äfven ådrog sig de styrandes misstänksamhet. Mot slutet af tyska kriget, inträdde han i hären till en början utan befäl. Men 1647 hade ständerna (egentligen ofrälse stånden) framställt den önskan, att drottningen ville förmäla sig och tillika tydligen yttrat sig till förmån för Karl Gustaf. Detta synes hafva varit vändpunkten i Karl Gustafs politiska bana. Öfvertygad, att folkets blickar med förhoppningar voro fästa på den unge fursten, började Kristina tilldela honom de utmärkelser, till hvilka hennes hjertas böjelse manade henne. Han blef generalissimus för Sveriges härar i Tyskland och vann den äran, hvaröfver han äfven sjelf fröjde sig, att fredens lugn under hans befäl återskänktes det af ett mång-årigt krig utarmade Tyskland — hans faders fosterland.

Han blef derefter, såsom förut är nämnt, 1649 tronföljare och 1650 arffurste till Sverige och dess lydländer. Då han strax före drottningens kröning återkom från Tyskland, der han uppehållit sig för åtskilliga sakers ordnande vid hären och fredsverket, — blef han vid sin ankomst till Stockholm på det högtidligaste sätt emottagen. Hela rådet och alla i staden närvarande högre embetsmän voro honom till mötes utanför stadsporten, kanonerna dånade, borgerskapet stod under vapen, drabanter, lika klädda och beväpnade som drottningens, omgäfvade vagnen. — Allt utvisade, att Karl Gustaf nu icke längre var den obetydliga, hjälpbehöfvande, ofta förbisedde tyske fursten, utan Sveriges blifvande beherskare, hedrad och uppmärksammas af alla.“*)

Försigtigheten bjöd likväl, att Karl Gustaf så mycket som möjligt höll sig aflägsnad från regeringsärendena och partistriderna för att ej väcka drottningens misstankar. Såsom tronföljare hade han fått 50,000 rdr i årligt underhåll och Öland till förläning. Här lefde och vistades han fjerran från hufvudstadens oro och dagens strider. Dock påstår man, att den overksamhet, som nödvändigheten fordrade, blef honom ganska plågsam i längden. Han begärde af drottningen att erhålla styrelsen öfver Sveriges tyska provinser, men denna begäran afslogs. Från sina fönster på Borgholms slott, der han, såsom han sade, bygt sitt lifstidsresidens, hade han fri och öppen utsigt öfver segelleden åt Stockholm. Der, i hufvudstaden, dvaldes, så påstår man, hans tankar, medan han på Öland sökte den sysselsättning, som ensam stod öppen för hans efter verksamhet törstande själ. Borgholms slott, som allt sedan Johan den tredjes tid varit lemnadt i förfall, blef af Karl Gustaf till en del ombyggt och i sin helhet mycket förskönadt. Trädgården ställes i förträffligt skick, och Sveriges blifvande konung planterade med egen hand flere af dess fruktträd. På en stor mosse Skedmossen börjades odlingar; på hedarna såddes granfrö o. s. v. Med bönderne på ön umgicks och lefde han på den förtroligaste fot; annars voro jagter, besök af gamla krigskamrater och lifvande

*) Jfr Starbäcks berättelser ur sv. hist., del 14.

samtal om krigets minnen de enda synbara afbrotten i hans ensamhet. Det var emellertid lyckliga år för honom och under en senare tid, då han fått pröfva de bekymmer, som åtfölja kronan, hördes han en gång utbrista:

5. Borgholms slottsruin.

“O, mitt goda Öland, huru lugn och lycklig jag var på din strand! En gång, när jag blir trött vid bullret, skall jag der sätta mig i ro och låta min son slitas med regeringsbestyren.”

11. Karl Gustaf konung.

Kristinas hejdlösa slöseri hade bragt rikets finanser i största förvirring. Karl Gustafs första omsorg måste således blifva att söka få rikets penningeväsen på bättre fötter. En undersökning af kammarverkets tillstånd börjades af gamle rikskanslern Oxenstjerna, som dock ej hann fullborda arbetet, innan döden bortryckte honom. Af den genom honom började granskning framgick emellertid, att kronan häftade för en skuld in- och utrikes af 5 millioner daler, att den största oreda rådde inom penningeverket, och att i statsinkomsterna för hvarje år uppstått en brist af nära en million daler. “Jag kunde aldrig tro, att det stod så illa till,” menade kanslern; men nu upptäcktes ock, att grefve Magnus, som under

de sista åren varit riksskattmästare, mycket illa skött sitt embete, hvarföre Oxenstjerna tillrådde, att han tills vidare ej borde kallas till hufvudstaden, utan få stanna på sina gods. I hans ställe skulle skattmästarembetet förvaltas af riksrådet Herman Fleming, som sedan december 1653 varit president i kammarkollegium.

Första steget till en reduktion togs, då konungen okt. 1654 i en skrifvelse till Herman Fleming begärde "att blifva noga informerad om kronans gods, räntor och inkomster och hvad deraf vore alieneradt och kommet i andras händer." Konungen ville blifva upplyst om både kronans och den enskildes rätt. — Fleming anbefaldes derföre att tillika med riksrådet Karl Soop och åtskilliga biträdande tjänstemän i kammarkollegium undersöka dessa förhållanden och om dem afgifva noggrann berättelse. Riksrådet Gustaf Bonde, hvilken äfven tjänstgjorde i kammarkollegium, erhöll samtidigt befallning att utarbete en information om kronans skuld.

Med stark hand begynte konungen ordna riksstyrelsen. Klokhet och reda i förvaltningen efterträdde den forna oredan, sparsamhet det forna slöseriet. För sin enskilda del inskränkte han hofhållningen, afskaffade en mängd öfverflödiga hoftjänster, anbefalde inställandet af alla utbetalningar från rikets redbaraste inkomstitlar: tullen och kopparräntan — till dess anordningarne blifvit af honom sjelf pröfvade, utplanterade de i hufvudstaden alltför talrikt samlade riksråden — såsom landshöfdingar i landsorterna, samt ålade dem att öfvervaka bondens rätt emot intrång af adeln o. s. v.

Beträffande den yttre politiken gjordes äfven i den ett omslag. Genom Pimentelli hade Kristina blifvit förledd att frånträda det förtroliga förhållandet till Frankrike, med hvilken makt Sverige kom i nästan uppenbar ovänskap; deremot hade hon trädt i det intimaste vänskapsförhållande till Spanien. Allt detta förändrades. Det till Spanien affärdade sändebudet befaldes att inställa sin resa, och de fiendtligheter mot Bremen, som Kristina utan rådets vetskap anbefalt, inställdes i sin begynnelse.

Då Karl Gustaf funnit Kristinas beslut oryggligt att icke låta sig bindas af äktenskapets band, blef han be-

tänkt på att skaffa sig en annan gemål och bereda riket en stadgad tronföljd. De båda holsteinska prinsessorna hade blifvit honom föreslagna. De voro tvenne systrar. Karl Gustaf sände tvenne af sina förtrogna, Paul Würtz och riksrådet Lorentz von der Linde, att taga de begge furstinnorna i betraktande och sålunda underlätta konungens val. De utskickade återkommo med båda prinsessornas porträtt, men röstade för den yngre Hedvig Eleonora. Karl Gustaf gillade valet, och *Hedvig Eleonora* bestämdes till Sveriges blifvande drottning. Erik Oxenstjerna ledde sedan de förmliga underhandlingarna och hemförde bruden. Förmälningen firades i Stockholm den 24 okt. 1654. Genom Kristinas slöseri var statskassan så uttömd på penningar, slotten plundrade på prydnader och husgeråds-kammaren på redbarheter, att man för att kunna fira förmälningen på ett sätt, som var Sveriges konung värdigt, måste anlita enskildes hjälp och frikostighet. Kristina kallade bröllopet en fattig och ömkelig fest, ett yttrande som var så mycket mindre ädelt som det just var hon sjelf, som förstört kronans tillgångar och föranledt att bröllopet blef mindre lysande än eljest. Vigseln förrättades af erkebiskopen i Upsala *Johannes Lenæus*. Den nya drottningen erhöll till lifgeding Gripsholm, Eskilstuna och Strömsholms län, i hvilka orter trohetsed till henne aflades.

Genom detta giftermål sammanknöts ännu närmare den förtroliga släktskaps- och vänskapsförbindelse, som först genom Karl den niondes äktenskap blifvit ingången mellan Sverige och Holstein-Gottorpska huset, och sedan fortfor till Karl den tolftes död.

Ehuru förbindelsen mellan Karl Gustaf och Hedvig Eleonora ingalunda var bygd på inbördes kärlek, utan kan sägas hafva varit ett politikens och beräkningens verk, blefvo de höga makarna ganska nära fästa vid hvarandra, och deras äktenskap i alla afseenden lyckligt.

Vid den första riksdag, som af Karl Gustaf samman kallades, framlades tvenne i Sveriges öden djupt ingripande förslag, hvilka äfven sins emellan stodo i nära sammanhang, frågan om upprättandet af kronans betryckta penningeställning och den om krig eller fred. Hvad den första frågan beträffar, är det oss redan bekant, huru

allmogen, som under de många krigsåren fått draga tyngsta bördan af skatter och utskrifningar och sedan, då fredslugnet inträdde, ej efter förväntan sett bördorna minska — huru denna hårdt betungade samhällsklass alltsedan 1644 ropat på en *reduktion* af kronans afyttrade gods och räntor — det är oss ock bekant, huru Kristina, i stället att lösa denna fråga, för stunden afklippt densamma — men ock derföre, då svårigheterna af den bestående ordningen alltmera hopade sig, egentligen derföre nedstigit från sina fäders tron. Adeln hade vid Karl Gustafs uppstigande på tronen sökt att binda konungen genom en försäkran, att godsen icke skulle återfördras, men dessa bemödanden hade misslyckats, och nu måste äfven adeln vika för nödvändighetens kraf.

Upprättningen till reduktionsförslaget, sådant det af Karl Gustaf framställes, var gifven af en bland riksrådets och högadelns egna ledamöter riksrådet *Krister Bonde*. Enligt hans förslag borde först och främst alla gods indragas å de *omistande* orter, hvilka voro anslagna till bergverkens, krigshärens och flottans underhåll m. m. Dertill hörde ock kronans slott, ängar och fiskerier o. s. v., "der," säger han, "ingen bort drista sig att insticka."

Frågan om reduktionen var emellertid icke den första, som vid 1655 års riksdag sattes på dagordningen. Man afhandlade förut den viktiga frågan om krig eller fred, och först då med afseende på ställningen i Europa den allmänna meningen var för kriget, men medel dertill saknades, väckte konungen sjelf frågan om reduktionen. Det var den 13 mars 1655, som första framställningen derom gjordes i rådet. Då frågan derefter förekom hos adeln, infunno sig på riddarhuset några rådsherrar, anförde af rikskansleren. Den sistnämnde framställde i ett utförligt tal hufvudgrunderna för konungens förslag. Han uppmanade adeln att förgäta sitt eget bästa för det allmännas. Ställningen tecknades sant nog i öfverste Bengt Horns yttrande: "konungen har icke så mycket som hö åt sina hästar; allt är borta." — Rikskansleren genomgick derefter de särskilda slagen af s. k. *omistande* gods, och slutet blef, att adeln i hufvudsaken beviljade konungens förslag.

I riksdagsbeslutet af den 25 juni 1655 yttra ständerna, att, "alldenstund ögonskenliga missbruk vid upplåtande till enskilde af kronans gods hafva inrotat sig, så sätta de gerna, oaktadt icke ringa afgång för dem derpå följer, sina enskilda intressen efter fäderneslandets allmänna väl samt bevilja en skälig och moderat reduktion." Allt hvad inom de omistande orterna vore efter den 6 nov. 1632 kommet från kronan, skulle till henne återgå. Af öfriga gods, som efter nämnda dag blifvit från kronan afsöndrade, skulle en fjerdedel till henne återgifvas, dock så, att innehafvarne af dylika gods till en början skulle för en tid af tre år i penningar utgifva hvad som motsvarade fjerdedelen af godsens ränta, intill dess reduktionskommissionen hunnit undersöka saken och nästföljande riksdag fastställt dess betänkande. Emellertid skulle innehafvarne under tiden behålla godsen oförminskade.

Samma dag som riksdagsbeslutet kungjordes, utfärdades en stadga om "godsen och deras reduktion", i hvilken konungen "med samtliga riksens ständers samtycke och vetskap" meddelade närmare bestämmelser för reduktionen. — Till ordförande i den kommission, som skulle verkställa reduktionsbeslutet, den s. k. reduktionskommissionen, utsågs *Herman Fleming*, hvilken redan under närmaste tiden förut förvaltat skattmästarembetet och således borde hafva en ganska noggrann kännedom om kronans egendom, tillgångar och skulder. Jemte honom skulle i kommissionen tjenstgöra riksråden *Knut Posse*, *Erik Gyllenstjerna*, *Seved Bååt* och *Gustaf Bonde*, alla i rikets kammarväsende förfarne och kunnige män samt presidenten i bergskollegium *Erik Fleming*. Utom riksrådsledamöterna insattes i kommissionen kammarrådet *Göran Fleming*, stattssekreteraren *Behmer* m. fl., så att samtliga ledamöternes antal var femton.

Med afseende på Sveriges förhållande till utländska makter var ställningen sådan, att den knappast medgaf ett längre fredstillstånd eller med andra ord: kriget, då det icke fördes inom Sveriges egna gränser, var i viss mån lättare för landet att bära än freden. Freden kunde nämligen under Sveriges dåvarande politiska ställning aldrig blifva så säker, att ej riket ständigt måste vara

rustadt och beredt för krig. Derföre måste det ständigt hafva en armé på krigsfot; men att underhålla en sådan inom Sveriges egna landamären var för landet allt för betungande. Sverige hade, oaktadt sina små inre tillgångar, blifvit en stormakt; det hade med svärdet vunnit denna ställning och den måste med svärdet upprätthållas. Nationen ville hafva krig, denna mening var den rådande vid riksdagen, och frågan mot hvilken af grannarne man skulle vända sig, var egentligen endast en fråga af andra ordningen. Sveriges grannar voro för öfrigt alla afundsjuka, alla opålitliga, och krigsanledningar saknades egentligen icke från något håll. Dock gälde frågan närmast *Polen*.

Med detta rike hade allt sedan det polska Vasahusets afsättning från svenska tronen, ingen fred kunnat vinnas, emedan Polen aldrig ville erkänna Karl den niondes ätt såsom berättigad till svenska kronan. Ännu mindre ville polske konungen medgifva, att en aflägsen släkting till Vasahuset besteg Sveriges tron. — Redan Kristina hade varit betänkt på ett krig mot Polen, och då Karl Gustaf bestigit tronen, ansågs nästan hans heder fordra, att han med vapenmakt försvarade sin rätt. Fredsunderhandlingar bragtes väl å bane, men syntes å polske konungens sida hafva varit föga allvarligt menade. Så drogs det ut på tiden, tills Sverige stod färdigt att öfversända sina trupper till Tyskland för att anfälla Polen. Då först besinnade sig polska riksdagen, som förut var invecklad i krig med Ryssland och med kosackerne; woiwoden Leczinsky afsändes med ett sällskap af 160 personer till Sverige för att underhandla om fred. Han fick visserligen företräde hos både konungen och rikskansleren, men erhöll det syar, att fredsunderhandlingarne skulle fortsättas sedan svenska hären kommit öfver till Pomern, ett svar som i sjelfva verket var detsamma som ett afslag å hans begäran om fred.

Under tiden afhandlades reduktionsfrågan, som genom omständigheternas makt kom att ställas i närmaste samband med frågan om kriget. Just som konungen gått ombord å flottan, och vid Elfsnabben stod färdig att hissa segel för att gå ut i kriget, afgaf han den 10 juli 1655 instruktion för reduktionskommissarierna

och förordnade presidenten i kammarkollegium, Herman Fleming, att "föra ordet och styra verket." — Verkställigheten af de i kommissionen fattade beslut mötte begripligtvis mycket motstånd af de särskilda godsinnehafvarne. Karl Gustaf pådref dock arbetet så mycket han förmådde. Så länge framgången följde honom i kriget, gick reduktionsverket raskt framåt, men aftynade sedan i samma mån som motgångar började hopa sig öfver konungen och de svenska vapnen i Polen.

12. Karl Gustafs polska krig.

Såsom nyss nämndes, var Polen, innan det anfölls af Sverige, inveckladt i krig med Ryssar och Kosacker, hvilka fiender redan inträngt i hjertat af riket. Ett af hufvudskälen till Karl Gustafs beslut att anfälla Polen var den fara, hvori detta rike då befann sig.

Hans krigsplan var med skicklighet uppgjord. Med tvenne härar, den ena under hans eget och den andra under fältmarskalken *Arvid Wittenbergs* befäl, gick han att från Pomern angripa fienden, medan en tredje under riksmarsken *Gustaf Horn*, skulle anfälla Polen från lifländska sidan. Under tiden skulle flottan lägga sig utanför Danzig för att uppbära tull och om möjligt vinna denna stad för Sverige.

Polen, på den tiden ännu ett bland Europas större riken, var befolkadt hufvudsakligen af slaviska stammar och bestod af landskapen *Stor-Polen*, *Lill-Polen*, *Vest-Preussen*, *Lithauen* samt *Rutheniska* området. Det var ett fruktbart land och väl befolkadt. Dess hufvudnäringar voro åkerbruk och boskapsskötsel. Handeln, som till det mesta bestod i utförsel af säd och införsel af lyxartiklar för den polska adelns räkning, sköttes hufvudsakligen af utlänningar och utförseln skedde öfver *Danzig*, *Elbing*, *Königsberg* och de öfriga tyska städerna vid *Weichselns* mynning.

Den första sammanstötningen mellan Svenskar och Polackar egde rum vid lifländska gränsen. Generallöjtnant *Gust. Ad. Lewenhaupt* uppbröt från Riga och eröfrade den 1 juli fästningen *Dünaburg* i polska Lifland, hvilken kort förut varit belägrad af Ryssarne. Men då *Gustaf Horn*, som

på lifländska sidan förde öfverbefälet, endast hade 7,000 man för att möta Polackarne och, om så fogade sig, äfven Ryssarne, ansåg han sig intet vidare kunna uträtta, utan inlade en besättning i Dünaburg och befalde Lewenhaupt att draga sig tillbaka. Detta väckte konungens synnerliga misshag, så att Horn genast hemskickades.

I stället för Gustaf Horn, som sattes att leda försvaret inom Sverige, förordnades i Lifland innan kort en annan person, nämligen konungens svåger grefve *M. G. De la Gardie*, som fick fullmakt att vara "Hans Majestäts generallöjtnant" i Ingermanland, Éstland och Lifland, med så vidsträckt myndighet, att han kunde afskeda officerare af alla grader från fältmarskalken ända ned till underbefälet. Till hans biträde förordnades *Bengt Skytte*, som var guvernör i Estland och skulle med råd och dåd bistå De la Gardie vid underhandlingarna med ryske czaren. Karl Gustafs afsigt var nämligen att genom underhandlingar binda Ryssarnes händer, så att de förblefvo overksammas åskådare, medan han sjelf fritt gjorde eröfringar i Polen.

Under tiden hade Wittenberg med hufvudhärens ena afdelning, hvilken till det mesta bestod af Tyskar, den 3 juli uppbrutit från Stettin i riktning mot Netzeffoden, en biflod till Warta. På stranden af denna flod, som bildade gränsen mellan Vest-Preussen och Stor-Polen, stod polska adelshären 15,000 man stark. Floden framflyter här genom en bred sumpig dalgång, som blott på några få konstgjorda dammar kan öfverstigas. Hade Polackarne gjort allvarligt motstånd, skulle det varit omöjligt för Wittenberg att komma öfver; men i stället sträckte hela den här församlade polska styrkan gevär och landskapen Posen och Kalisch öfverlemnade sig åt svenske konungen*). Wittenberg fortsatte sin marsch till Posen, som utan motstånd kapitulerade den 26 juli. Vägen stod nu öppen till Polens hufvudstad *Warschau*, men Wittenberg hade sin konungs befallning att icke intränga för långt in i Polen, utan dröja tills Karl Gustaf hunne förena sig med honom.

*) Det var den af Kristina först upptagne och sedermera i Karl Gustafs tjänst anställde forne polske underfältherren Radziejowski, som till icke ringa del beredde Karl Gustafs första framgångar i Polen.

Vid sin ankomst till Wolgast den 15 juli, erhöll konungen underrättelse på en gång, att de polska woiwodskapen underkastat sig, och att en holländsk flotta afgått till Öresund. Så "log lyckans sol emot konungen, under det molnen sammandrogo sig vid den aflägsna horisonten" (*).

Från Wolgast begaf sig Karl Gustaf till Damm på högra Oderstranden och öfverskred d. 4 aug. polska gränsen. — Samtidigt gaf han befallning till Karl Gustaf Wrangel att blockera Danzigs hamn och att hafva ett uppmärksamt öga på Holländarne. Med kurfursten af Brandenburg underhandlade han om förbund, ehuru uppgörelsen mötte svårigheter. Emellertid framryckte han mot det inre Polen. Den 11 aug. intågade han i Gnesen och förenade sig den 14 med Wittenbergs armé, som, uppställd i slagordning, med jubel helsade sin konung. Vid Kolo gick den förenade hären, nu 30,000 man stark, öfver Wartafloden. Emot denna farliga fiende hade polske konungen Johan Kasimir endast att uppställa 5,000 man, och i sitt djupa bekymmer skickade han redan nu en af sina kammarherrar till svenske konungens läger i Kolo för att bönfälla om fred. Karl Gustaf mottog sändebudet i högtidlig audiens; men då han ej medförde någon fullmakt till fredsunderhandlingar, kunde ingenting afgöras. Emellertid frågade det polska sändebudet, om konungen hade något emot, att Johan Kasimir sjelf infunne sig i svenska lägret för att uppgöra fredsvilkoren, men derpå svarade Karl Gustaf: "efter vi äro hvarandra så nära, kan jag gerna bespara min frände besväret af ett sådant besök; jag skall i stället snart hafva äran att sjelf infinna mig hos honom."

Johan Kasimirs försök till fred hade sålunda aflupit fruktlöst. Men berusad af den hastiga segerlyckan, afstod svenske konungen från sin ursprungliga krigsplan och valde i stället den farliga vägen att kasta sig djupt in i Polen för att under den rådande söndringen och förvirringen söka göra sig till herre öfver hela riket. Företaget var så mycket mera vågadt, som krigsrörelserna på lifländska sidan icke aflupit efter förväntan. Karl Gustaf hade

*) Jfr Carlsson, Pfalz. husets hist., del 1.

befalt De la Gardie, som här förde befälet, att med sin här intränga i Lithauen och bemäktiga sig detta land. Men då De la Gardie hade för liten styrka för att mäta sig med Ryssarne, som förut härjande inbrutit i landet, kunde intet annat utträttas, än att tvenne protestantiska furstar med några andra af Lithauens store hyllade svenske konungen. Svenskarne fingo derigenom åt sig upplåtna fästningen Birsen och några gränsstäder; men längre in i landet vågade de icke framtränga.

Under det dessa krigsrörelser utfördes på lifländska sidan, fortsatte Karl Gustaf sitt segertåg i riktning mot Warschau, hvilken stad Johan Kasimir öfvergifvit för att samla trupper i södra delarna af sitt rike. Medan Wittenberg, enligt konungens befallning, förföljde honom, tog Karl Gustaf 2,000 ryttare och 1,200 man fotfolk och ilade till Warschau, som vid uppfordran äfven gaf sig den 30 aug., dervid 120 bronskanoner jemte stora förråd af ammunition och proviant föllo i Svenskarnes händer. Den 1 sept. uppbröt Karl Gustaf från Warschau och skyndade med Wittenbergska hären efter den flyende polske konungen, som vid *Czarnowa* blef upphunnen och förlorade 1,000 man och 400 förrådsvagnar. Johan Kasimir drog sig åt Krakau och vidare till Oppeln i Schlesien, för att derifrån på afstånd afvakta den vidare utvecklingen af krigsrörelserna i sitt rike.

Polen syntes förloradt. Landet var öfvergifvet af sin konung, dess ena hufvudstad *Warschau* hade fallit i segrarnes händer, och fienden hade framträngt äfven till den andra: *Krakau*; Stor-Polen var öfversvämmadt af Svenskarne, och i Lithauen framryckte under mord och brand en rysk här på 100,000 man. I denna ytterliga fara vaknade hos Polens adel den slumrande fosterlandskänslan, och då den tillika i *Stefan Czarnecki* erhöll en duglig anförare, vände sig snart bladet. Framgången följde dock ännu de svenska vapnen; Krakau eröfrades den 8 okt., och inom november månads utgång hade hela Stor-Polen, större delen af Lill-Polen och Ukraine samt en del af Wolhynien gifvit sig under svenske konungen. Större delen af Wolhynien och Lithauen samt en mindre del af Lill-Polen och Ukraine innehades af Ryssarne, i Galizien hade Kosackerna framträngt ända

till Lemberg, och vid Vestpreussens gräns tod kurfursten Fredrik Wilhelm af Brandenburg, färdig att möta svenske konungen, som från södra Polen öfver Warschau stälde sitt tåg mot Preussens gränser.

Det var den 9 nov. 1655, som Karl Gustaf på detta tåg uppbröt från Warschau. Sju mil norr om staden, der Praga faller i Weichseln, förenade han sig med den armé, som vid hans iltåg efter Johan Kasimir under rikstygmästaren grefve *Gustaf Otto Stenbocks* befäl fått kvarstanna i norra Polen, och 18,000 man stark tågade han mot den gamla, rika och väl befästa staden *Thorn*. Både denna stad och det ännu fastare *Elbing* öfverlemnade sig åt konungen och intogo svenska besättningar. De la Gardie med lifländska hären stötte här till Karl Gustafs, och med 24,000 man framryckte han nu mot hufvudstaden *Königsberg*. Afsigten med detta tåg, som var att tvinga kurfursten af Brandenburg att bestämma sig för eller mot, lyckades förträffligt. I *Wehlau* i närheten af *Königsberg* undertecknades mellan kurfursten och Karl Gustaf ett förbund den 7 jan. 1656, hvarigenom kurfursten erkände Sveriges länsrätt öfver hertigdömet Preussen, för hvilket land han förut varit länspligtig under Polen, förband sig att till Sverige afstå hälften af tullinkomsterna från de preussiska hamnarne, att ntrymma de preussiska fästningarna samt bistå Sveriges konung med en hjälptrupp af 1,500 man. Sedan detta fördrag var afslutadt, lades konungens trupper i vinterqvarter. Härmed slutade 1655 års fälttåg, ett af de mest lysande i Sveriges krigshistoria. Svenska vapnen hade på alla punkter, der de förts af konungen sjelf, vunnit seger; Polen och hertigdömet Preussen voro till större delen i Svenskarnes händer, och Karl Gustaf hade genom den skickliga beräkningen och det blixtnabba utförandet af sina planer med ens förvärfvat ett rum bland Europas mest framstående fältherrar och stod nu på höjden af sin makt.

Det dröjde emellertid ej längre än till början af året 1656, då Karl Gustaf begynte få erfara att vapenlyckan ej var mera att lita på än Polackarnes trohet mot en främmande konung. Johan Kasimir hade, då han lyckats komma undan till Schlesien, i första bestörtningen

velat nedlägga sin krona och ingå i ett kloster. Men öfvertalad af sin gemål och några vänner som följt honom på flykten, beslöt han att återvända till sitt rike. Den 12 december lemnade han Oppeln och stod vid början af året 1656 åter inom sitt rikets gränser, der han blef mottagen med allmän hänförelse. Czarnecki, som förblifvit honom trogen, utnämndes till öfverbefälhafvare, och på en större församling af adeln från de närmaste landskapen lofvade alla, att innan Svenskarne vore fördrifna, skulle ingen Polack nedlägga vapen eller fordra sold. Inom några veckor hade hela Lill-Polen med undantag af städerna Krakau och Lublin återvänt under Johan Kasimirs lydnad, och resningen spridde sig hastigt öfver hela den del af polska riket, som fallit i Svenskarnes händer.

Uppbragt öfver de besegrades "trolöshet", beslöt Karl Gustaf i första hastigheten att bryta upp och på nytt kasta sig in i hjertat af Polen för att tukta Polackarne och qväfva resningen, innan den erhållit för stor utsträckning. Ifrigt afrådade generalerna från ett vinterfälttåg inåt Polen; men Karl Gustaf kunde ej så lätt förmås att lemna sitt mål ur sigte, hvilket, enligt hvad rikskansleren grefve Erik Oxenstjernas efterlemnade papper gifva vid handen, ej skulle gått ut på att göra sig till Polens herre, eller i någon union förena Sverige och Polen, utan, hvad det följande århundradet gjorde till verklighet, att stycka Polen, för att med åtskilliga polska länder stärka det på eröfringar bygda svenska Östersjöväldet och såmedelst af Sverige bilda en stark och mäktig stat rundt omkring Östersjön. Vest-Preussen, delar af provinserna Posen, Cujavien och Masovien, en mindre del af Lithauen samt hela det polska Litland skulle på detta sätt blifva svenska lydiänder. Mellan dessa nya besittningar och de genom vestfaliska freden vunna tyska länderna skulle ett föreningsband bildas medelst svenska vasallstater såsom Ost-Preussen och Kurland, hvilka skulle styras af furstar ur svenska konungahuset. Den rena evangeliska läran skulle i alla de nyvunna länderna införas och på gränsen militärkolonier upprättas. Genom en nära allians skulle sjömakterna förbindas med Sverige.

På detta sätt skulle alla Sveriges besittningar bortom Östersjön blifvit en sammanhängande sträcka af länder från Botniska och Finska viken till Weichseln och med ett litet afbrott ända till Oderfloden och till grannskapet af Elbes mynningar och Nordsjöns södra kust. Östersjön skulle derigenom blifvit en svensk insjö; Sverige den herskande staten i nordn, hela Östersjöhandeln hade kommit i dess händer; Ryssland hade för alltid varit förvisadt från Östersjön, och Sverige hade utan gensägelse blifvit den förnämsta protestantiska stat i Europa. Men farhågan för denna jätteplan uppväckte hos Sveriges grannar det för ögonblicket slumrande mistroendet och bragte hela det katolska Europa i harnesk mot den uppstigande protestantiska stormakten. Karl Gustafs polska krig blef liksom en gengångare af det tretioåriga, der religion och politik blandade sig om hvarandra. Påfven uppmanade de katolska regenterne att rädda Polen från de kätterska eröfrarne, skänkte Johan Kasimir 200,000 gyllen samt frisade alla Polackar, som svurit Karl Gustaf trohetsed, från skyldigheten att hålla denna. Polska presterskapet vägrade sakramentet åt en hvar, som ville vidblifva sin ed till svenska konungen, och tyske kejsaren, som fruktade att det redan vunna svenska väldet i Tyskland skulle genom eröfringarna i Polen ytterligare vinna i styrka, ökade antalet af Sveriges fiender. Äfven Holland fruktade för sin Östersjöhandel och blef till följd deraf en bland Karl den tiondes motståndare.

Men de svåraste fienderna hade konungen inom Polen. Man förbittrades, emedan han utan polska riksdagens hörande, och utan annan rätt än segrarens, gjort hertigdömet Preussen till ett län under Sverige i stället för under Polen, bortskänkt det polska biskopstiftet *Ermeland* till kurfursten af Brandenburg, bortgifvit en mängd gods i Vest-Preussen och Lithauen åt svenska herrar och öfver hufvud behandlat Polen såsom ett eröfradt land. Mycken förbittring framkallade äfven Svenskarnes våldsamma framfart. Efter Warschaus intagande skickades en mängd tafkor och bildstoder till nordn, och en stor del af kyrkornas guld och silfver skänktes till krigskassan. I Krakau måste borgerskapet betala i brandskatt 600,000 gyllen och dessutom till

Arvid Wittenberg 30,000 gyllen. Många enskilda hus och alla kyrkor blefvo plundrade, presterna tvingades medelst sträckbänk och andra pinomedel att upptäcka hvar kyrkoskatterna vöro gömda, soldaterne och de qvinnor, som åtföljde hären, styrde ut sig med kyrkoskudarne, sjelfva grafvarne öppnades och de dyrbarheter, som der funnos, bortfördes.

Krigsoperationerna för år 1656 uppgjordes af Karl Gustaf på följande sätt. Magnus De la Gardie sändes med några tusen man till Lithauen, konungens broder hertig *Adolf Johan* utnämndes till generalissimus öfver de svenska stridskrafterna i Preussen med fältmarskalken grefve G. O. Stenbock till närmaste man i befälet, furst Radzivil skickades med en mindre svensk och lithauisk här till landskapet Podlachien i nordöstra Polen för att hålla dessa trakter under svensk lydnad och med återstoden af sin här uppbröt konungen från Preussen, gick öfver Weichseln och tågade, förstärkt af Douglas, med en här om 15,000 man mot söder.

Vid byn *Golumbo*, ett stycke söder om Weichseln, uppnådde han Czarneckis trupper, satte sig hastigt i spetsen för 5,000 ryttare och kastade sig öfver dennes styrka, som bestod af 8,000 man. Polackarne blefvo efter en skarp träffning slagna på flykten, och Czarnecki vågade ej vidare i öppen strid möta svenske konungen. Karl Gustaf ansåg denna strid hafva varit den svåraste och segern den fördelaktigaste, han dittills vunnit i Polen. Olyckligtvis egde svenska härens andra öfverbefälhafvare hvarken konungens raskhet och beslutshet, eller tillräcklig krigsstyrka att understödja honom som sig bordt.

Polske generalen Koniecpolski, chef för en del af polska armén, de så kallade kvartianerna*), hade bland många andra i motgångens dagar svurit svenske konungen trohet och förenat sina trupper med svenska hären. Men strax efter fäktningen vid *Golumbo*, som likväl för Svenskarne varit så ärofull, öfvergaf han med större delen af sitt folk den svenska hären. Endast några få kompanier under *Sapieha* stannade kvar,

*) Inom landet värfvade, som underhöllos med fjerdedelen (*pars quarta*) af kronogodsens afkastning.

men icke af trohet mot Karl Gustaf utan för att så mycket säkrare leda honom i förderfvet. Sapiehas plan var nämligen att söka locka Karl Gustaf in i Karpatiska bergstrakterna, der hans här skulle blifva innestängd och alldeles förstörd. Konungen fortsatte emellertid sitt tåg åt söder, ämnande sig till Jarosláv i Röda Ryssland *). Detta var en välmående stad och svagt befästad — konungen hade på sin hastiga marsch ej kunnat medföra några större kanoner för en formlig belägring — och här ämnade han låta sina soldater åtnjuta några veckors väl behöflig hvila. Men ingenstädes lemnades han ostörd. Under tåget till denna ort hade Svenskarne oupphörligt varit kringsvärmade af öfverlägsna fiendtliga skaror. Vid framkomsten blef hela trossen öfverfallen af Czarnecki, som borttog en mängd förrådsvagnar och till och med konungens eget bordsilfver. Med harnen i hjertat måste Karl Gustaf åse detta öfverfall, utan att kunna hindra det, emedan Sanfloden som just då afkastat sitt istäcke, lade sig emellan honom och den plats der hans fältförråder stannat.

Svenske konungen stälde sitt tåg mot Lemberg, hvarest Johan Kasimir befann sig och hade skickat Douglas i förväg med order att bemäktiga sig en vid foten af Karpaterna belägen fästning, hvarigenom väg skulle öppnas för svenska hären. Men öfverrumplingsplanen slog fel och Karl Gustaf måste besluta sig för ett hastigt återtåg. Detta var dock förenadt med de största besvärligheter och faror. Det var i mars månad, vägarne voro af starkt regn så uppblötta, att vagnarne sjönko ned till hjulaxlarna, och i stället för att den största skyndsamhet varit af nöden, kom man ej fortare än två mil om dagen. Midt under dessa vidrigheter lemnade Sapieha med kvartianerna svenska hären, hvilken nu bestod af blott 5,000 man. Större delen af trossen brändes för att underlätta tåget. Czarnecki, som efter kvartianernas förening med honom hade en styrka af 25,000 man, oroade oupphörligt Svenskarne, så att han till och med en gång skulle inträngt i svenska lägret, om icke konungen sjelf, som först märkte faran, hindrat det. För att

*) Det nuvarande Galizien.

vara mera skyddad från anfall på flyglarne framtågade Svenskarne mellan Weichseln och Sanfloden, men blefvo slutligen instängda i det trånga hörnet vid de båda flodernas förening utan utsigt att undkomma. På vestra sidan om Weichseln låg staden och slottet *Sandomir*, som innehades af Svenskarne och hvilket Karl Gustaf ämnat till stödjepunkt för sin tilltänkta öfvergång öfver Weichseln; på denna sida om nämnde flod stod Czarnecki med hela sin här och på högra stranden af Sanfloden befann sig hela den lithauiska hären. Svenskarne öde syntes afgjort, och rykten om svenske konungens fångenskap eller död genljödo redan kring Europa. Men Karl Gustaf, om hvilken man med skäl torde kunna säga, att han var störst i farans och motgångens dagar, och att i höjd med svårigheterna hans snille och själsnärvaro växte, — redde sig ur denna till utseendet förtviflade belägenhet. Sandomirs slott, som icke kunde försvara sig mot Czarneckis anfall, sprängdes i luften d. 24 mars just i det ögonblick, då Polackarne intogo det, hvarvid omkring 2,000 Polackar tillsatte lifvet. Den lilla till 100 man sammansmälta svenska besättningen i slottet räddade sig midt igenom fiendens leder ned till Weichselstranden och fördes på båtar uppföre floden till Karl Gustafs läger. Det var öfverstelöjtnant Törnsköld som utförde denna djerfva bragd.

Emellertid företogos broarbeten vid båda flodstränderna för att Svenskarne skulle kunna öfvergå, då tillfället visade sig gynsamast. Öfvergången öfver Weichseln hade blifvit omöjliggjord genom Sandomirs fall, och broarbetet öfver Sanfloden framskred ytterst långsamt. Ställningen var emellertid sådan att Svenskarnes afmarsch ej tälte ett ögonblicks uppskof, ty om Czarnecki öfvergick Weichseln och förenade sig med Lithauerne, vore Svenskarne utan räddning förlorade. Lyckligtvis ansåg sig Czarnecki böra bevaka Weichselstranden för att hindra Karl Gustaf att på den vägen framtränga till Warschau och drog sig något längre nedåt floden. Nu verkstälde konungen ett af de djerfvaste företag, han någonsin utfört och ett af de mest lysande krigshistorien har att omtala.

Om aftonen den 25 mars lät konungen på stranden af Sanfloden uppföra 50 kanoner samt dels framför, dels

bakom dem uppställa hela sitt rytteri i slagordning. Emellertid gick fotfolket under konungens eget befäl med flygande fanor och klingande spel öfver den färdiga broarmen, som ledde till en ö midt i strömmen samt till början af den på andra sidan om denna ö under arbete varande bron. Så snart det blifvit skunt, började artilleriet spela och hela nejden insveptes i rök: trummor och trumpeter skallade. Under bullret och röken gingo öfverstarne Gustaf Kruse och Didrik La Chapelle med 300 man utvaldt fotfolk till brokanten och derifrån på tre båtar öfver till motsatta stranden. Skyddade af ett buskverk landstego dessa 300 Svenskar, stormade ett af fiendens fältverk och intogo det. Fienden, under mörkret förvirrad af kanonaden, af konungens marsch ut på ön och det samtidiga anfallet på stranden, var i början oviss hvad han skulle företaga. Lithauerne uppstälde sig emellertid och kanonerna spelade från deras väl besatta verk, så att hela stranden syntes stå i ljus låga. Svenska fotfolket led mycket. Men då fienden plötsligt såg Svenskarne inne i sina egna förskansningar, kunde han icke föreställa sig annat än att bron blifvit färdig och att konungen med hela svenska armén kommit öfver. I full förvirring grepo Lithauerne till flykten, öfvergifvande sitt läger med kanoner, förråd, tross och fanor. En korporal och några soldater af Helsinges regemente summo öfver floden på ett annat ställe och bemäktigade sig några flere båtar. En afdelning af fotfolket öfverfördes genast på dessa, och kl. 10 förmidd. följande dag stod konungen med hela sin här på andra sidan om Sanfloden. Hären var räddad. De uttröttade soldaterna uppfriskade sig i Lithauerne rikt försedda läger och rytteriet fortsatte, under det fotfolket och förråden på båtar fördes utför Weichseln, sitt tåg landvägen till Warschau, dit konungen ankom den 5 april på aftonen.

För Karl Gustaf hade vinterfälttåget medfört stora förluster och var i sin helhet en sviken förhoppning, som för alltid afgjorde hans öde i Polen, men icke desto mindre omgaf honom personligen, liksom hans lilla tappra här, med en ovansklig krigareära.

Den 26 april ankom drottning Hedvig Eleonora till Preussen för att träffa sin gemål. Hon landsteg vid

Pillau, blef på det präktigaste mottagen af kurfursten och af Erik Oxenstjerna, hvilken, liksom fordom hans fäder, blifvit förordnad till generalguvernör öfver Preussen. Härifrån färdades hon sjövägen till Elbing, der Karl Gustaf mötte, och här tillbragtes några dagar under lustbarheter och förströelser. Den 1 maj åtföljdes de båda makarne till Marienburg, hvarefter konungen företog sig att belägra Danzig. Emellertid hade Karl Gustaf Wrangel, som fått befälet öfver en del af svenska hären, en styrka af omkring 9,000 man, slagit Czarnecki i en betydande drabbning, der 3,000 Polackar till-satte lifvet. Till Warschau, der Arvid Wittenberg förde befälet, ankom Johan Kasimir sjelf i spetsén för 30,000 ryttare och 5,000 man fotfolk, för att belägra staden. Mot denna styrka hade Wittenberg till stadens försvar endast 3,000 man. Men de försvarade sig med det största hjeltmod, och när staden den 21 juni slutligen uppgafs, återstodo af hela besättningen endast 900 man.

Efter ett nytt förbund med brandenburgske kurfursten, uppbröto Karl Gustafs och Fredrik Wilhelms förenade härar, tillsammans 22,000 man, för att återtaga Warschau. Johan Kasimir hade här församlat en styrka, som uppgifves mycket olika, men efter den lägsta beräkningen åtminstone var dubbelt så stor som den svenske konungens och den brandenburgske kurfurstens tillsammans. En afgörande drabbning var Karl Gustafs önskningsmål, och äfven Johan Kasimir önskade i förlitande på sin öfverlägsna styrka detsamma. Karl Gustafs generaler afstyrkte striden såsom för mycket vågad, men konungen svarade: "tviflen I, att vi skola komma med lifvet från sammandrabbningen med denne starke fiende, så vill jag med Guds hjälp lära er att eröfra från honom både fältet och segern."

Och så utkämpades den blodiga *slagningen vid Warschau*, i hvilken konung Karl Gustaf aflade utomordentliga prof af sin fältherreskicklighet. Striden hade redan varat i trenne dagar 18—20 juli, och ännu återstod enligt konungens tanke den drygaste delen. Då företog konungen en rörelse, genom hvilken hela svenskå hären svängde om och bildade en ny slaglinie och kom der-

igenom att beherska förskansade höjder som utgjort polska härens förnämsta stödjepunkter. Vid åsynen af Svenskarne öfver deras hufvuden förlorade Polackarne modet och upplöste sig i den vildaste flykt. Svenskarne förlorade några hundra man, Polackarne 8,000. Närmaste frukten af segern var, att Warschau på fjerde dagen öppnade sina portar för segraren. Segerryktet genljöd åter kring Europa. "De voro fem mot en," säger ett bref från Warschau, "och likväl segrade svenske konungens kraft och hans truppers förträfflighet." Men någon varaktigare följd af segern vid Warschau uppnåddes icke; polska hären hade upplöst sig så tidigt, att den blott blifvit skingrad men ej slagen, hvadan Karl Gustaf hindrades att till fördel för sin sak fullfölja segern.

Under det att svårigheter visade sig att bringa kriget i Polen till ett lyckligt slut, började Sveriges öfriga grannstater att antaga en mer och mer hotande hållning. Den farligaste af dem och tillika den, som af Karl Gustafs förstöringsplaner hade mest att frukta, var Holland. Denna mäktiga republik, som ur sitt långvariga krig med Spanien utgått såsom Europas starkaste sjömakt, hade en högst betydlig del af sin vidsträckta handel på Östersjön. Den hade derföre städse med misstänksamma blickar betraktat Sveriges sträfvan att förskaffa sig herraväldet öfver detta haf; dess missnöje häröfver hade framträdt redan i Gustaf Adolfs dagar, och den hade till skydd mot dessa planer trädt i nära förbindelse med Danmark. Då nu Danzigs oberoende hotades, hade republiken låtit en flotta af 48 örlogsskepp inlöpa i Östersjön; den hade redan förut sökt motarbeta Sverige hos både Ryssland, Danmark och Brandenburg. Knuten löstes dock lyckligen genom underhandlingar, och den 1 sept. 1656 afslöts mellan Sverige och Holland ett fördrag i *Elbing* af innehåll, som tillförsäkrade Holländarne företrädet i Östersjöhandeln framför hvarje annan nation eller lika fördelar med Svenskarne sjelfve. Att ett krig med Holland blifvit afböjdt var till största delen rikskansleren grefve Erik Oxenstjernas förtjenst. Huru mycken vigt Karl Gustaf sjelf fäste vid Hollands vänskap eller ovänskap, visar sig af hans eget yttrande: "vi måste hafva Östersjön säker: skattande vi den oreda, som af denna traktats misslyckande skulle uppkomma,

af mera konsekvens än allt hvad både Polen och Ryssland emot oss uppvigla.“

Det bekymmersamma i ställningen hade kort före slaget vid Warschau äfven ökats genom ett fredsbrott af Ryssland. Försvarsanstalterna i Sveriges Östersjö-provinser, mot hvilka det ryska anfallet riktades, voro i det sämsta skick. Guvernören i Ingermanland Gustaf Evertsson Horn, en brorson till den store fältmarskalken, skildrar under året 1655 ställningen såsom öfver höfvan usel. Styresmannen för dessa landskap, grefve Magnus Gabriel De la Gardie, var tydligen ej vuxen det svåra värfvet, att i en tid af allmän nöd skydda och upprätthålla det förfallna verket. — I Ryssarnes leder kämpade flere utmärkta officerare ur Gustaf Adolfs skola, hvilka gått i rysk krigstjänst, såsom Alexander Leslie, Hamilton m. fl. —

Den 3 juni 1656 gingo Ryssarne öfver svenska gränsen i Ingermanland och visade sig dagen derpå med 250 större och mindre fartyg utanför Nöteborg, det nuvarande Schlüsselburg. Denna fästning hade af naturen ett starkt läge, men dess besättning var otillräcklig. Hela landet öfversvämmades, men fästningarna försvarades tappert och kunde af de oerfarna Ryssarne icke intagas. I Finland leddes försvaret af Gustaf Adolf Lewenhaupt, i Estland af Gustaf Evertsson Horn, i Reval af Bengt Horn, i Riga af Helmfeldt; öfverinseendet öfver det hela utöfvades af Magnus Gabriel De la Gardie. På finska sidan anföllo ryssarne Karelen och framträngde i början ända till Tavastland. Förskräckelsen blef allmän. Sjelfva riksdrotset Per Brahe erbjöd sig att komma öfver och försvara sitt kära Finland. Men det gick bättre än man hade väntat. Lewenhaupt och Finnarne understödde hvarandra: den förre höll genast utskrifning och begärde hvar tionde man -- och folket erbjöd sjelfmant hvar åttonde. Försvaret ordnades, och inom årets slut voro Ryssarne till större delen utdrifna ur Finland. I de öfriga Östersjöländerna riktades det hufvudsakligaste anfallet mot Liflands hufvudort *Riga*, som belägrades af czaren sjelf i spetsen för 100,000 man. Mot denna talrika här hade De la Gardie och Helmfeldt att uppställa endast 3,800 man, borgerskapet oberäknadt. Men den

lilla tappra skaran, illa klädd och underhållen, försvarade sig med det största hjeltemod och anförarne sveko ej heller sin pligt. Både De la Gardie och Helmfeldt blefvo på vallarne sårade af ryska kulor. Borgerskapet inlade ock vid stadens försvar en ovansklig ära, Ryssarnes anfall blefvo med kraft tillbakaslagna; czaren förlorade både mod och tålmod; han bannade och ryckte i skägget de bojarer, som tillstyrkt kriget. Slutligen efter sex veckor upphäfde han belägringen och tågade sin väg, sedan han utanför Rigas murar förlorat 14,000 man.

Denna oväntade utgång nedslog modet hos både czaren och ryska folket. Kriget fortsattes väl, men fördes lamt och bestod mest i ströftåg å ömse sidor. Så inföll De la Gardie med en skäligen betydlig styrka uti Stora Ryssland och framryckte mot Augdow, men blef med förlust tillbakaslagen, och frampå hösten 1657 samlade czaren en ny här för att på nytt angripa Riga. Men då han på vägen erhöll underrättelse, att pesten rasade så väl der som eljest i Liffland, beslöt han att vända om. I sjelfva verket var den förödelse pesten åstadkom vida svårare än kriget. Befolkningen var genom sjukdom och död så förminskad, att boskapen ovaktad ströfvade omkring fälten och säden oskördad fick multna på åkrarna. På många ställen förmådde ej de lefvande begrafva de döda, så att stanken af de ofvan jord liggande liken spridde smittan än vidare omkring. De fåtaliga svenska trupperna glesnade mer och mer; somliga föllo, andra flydde undan den härjande farsoten, och i Reval funnos till slut knapt så många soldater, som behöfdes för att bevaka portarna. Utan svårighet hade Ryssarne under sådana förhållanden kunnat eröfra land och fästningar; men äfven de drogo sig undan för den härjande farsoten och så utgick året 1657.

Karl Gustaf hade emellertid qvarblifvit i Polen. Han hade efter slaget vid Warschau tågat åt Preussens dels för att fortsätta Danzigs belägring, dels ock för att vara närmare kurfursten af Brandenburg. Denne hade mycket utmärkt sig i striden vid Warschau samt betydligt bidragit till segern. Men efter slaget greps han af ny tvekan och drog sig tillbaka. Karl Gustaf måste med honom öppna nya underhandlingar, och för att lättare

kunna föra dem till ett gynsammt slut, hade han begifvit sig till Marienburg. Johan Kasimir befann sig i Danzig, hvilken stad han sökte undsätta. Grannskapet mellan båda konungarne ledde till fredsunderhandlingar, som fördes af det franska sändebudet, men aflupo utan ändamål, enär det befanns omöjligt att sammanjämka de ömse-sidiga anspråken. Johan Kasimir förklarade sig villig att afstå från sina personliga anspråk på svenska kronan liksom polska staten från sina på det svenska Liffland, men Karl Gustaf, hvilkens mod stegrats genom de sista framgångarne, lät sig ej nöja dermed. Såsom ersättning för kriget fordrade han någon landvinning, förslagsvis Vest-Preussen. Härtill svarade Polackarne, att de hellre skulle kämpa till sista man än bevilja en sådan fordran, hvar-
emot Karl Gustaf å sin sida försäkrade, att "han hellre skulle låta sig, huggen i bitar, dragas ur Vest-Preussen, än genom något fördrag bifalla till dess återlemnande." Så afbrötos fredsunderhandlingarne och krigets låga tän-
des å nyo. Karl Gustaf, som ej förmått intaga Danzig, sökte genom fördämningar i Weichseln förstöra dess sjö-
fart och handel, men äfven detta försök misslyckades. Emellertid hade han i Siebenbürgens furste Georg Ragozy erhållit en ny bundsförvandt. För att möta honom och hans talrika här gjorde svenske konungen ett tåg genom Stor-Polen och Lill-Polen. Båda härarne, som förenades några mil norr om Krakau, utgjorde tillsammans omkring 50,000 man, alltså en betydlig styrka, men då Ragozys sammanrafsade trupper nästan alldeles saknade krigstukt och krigsduglighet, voro de Karl Gustaf mera till hinder än till gagn. Ragozy, som förespeglat sig ingenting mindre än att erhålla Polens konungakrona, blef snart af svenske konungen lemnad åt sig sjelf att på egen hand förverkliga sina lysande drömmar, hvilka också uppgingo i rök. Nu inträffade underrättelserna att Danmark förklarar krig och att Österrikarne ryckt in i Polen för att angripa Svenskarne. Dessa nyheter nödgade Karl Gustaf att tänka på att möta dessa nya hotande faror. Han beslöt sig snart för att öfverge Polen och vända sig mot Danmark. Med största delen af sin armé tågade han i ilmarscher mot detta lands gränser och hans väg förde honom nu genom Preussen, med hvilken makt ett tredje

förbund med Fredrik Wilhelm blifvit ingånget i *Labiau* d. 10 nov. 1656.

Genom detta fördrag hade brandenburgske kurfursten nått sitt mål. Han fick sig tillerkänd suveräniteten öfver den del af Preussen, hvilken han innehaft såsom län af polska och sist genom fördraget i Wehlau, af svenska kronan. Fördraget i Labiau är en bland de följdrikaste politiska handlingar, i hvilka Sverige afgörande ingripit, vigtig icke så mycket för Sverige sjelft, som för hela Europa, ty derigenom lades första grundstenen till det preussiska välde, som efter hand och sist i våra dagar uppnått en så betydande storhet. Tvungen af omständigheterna, hade Karl Gustaf sjelf sönderbrutit en nödvändig länk i den kedja, hvarmed han ville sammanfoga det svenska Östersjövälde, då han inflickat en fullt sjelfständig stat emellan de särskilda delarne af detta välde. Men detta var icke allt. Genom intet fördrag kunde kurfursten så fästas vid det svenska intresset, att han förhindrades att, efter som förhållandena fordrade, vända kappan efter vinden. Då Karl Gustaf, anfallen af nya fiender, måst lemna sina eröfringar i Polen, kastade sig Polackarne med all makt öfver Fredrik Wilhelm. Czarnecki härjade Brandenburg, en lithauisk fältherre Ost-Preussen. Den 9 sept. 1657 slöts i *Wehlau* en förlikning mellan kurfursten och Johan Kasimir, hvarigenom den förre öfvergaf svenska partiet och inträdde i raden bland Sveriges fiender, och därför till lön erhöll af Polen samma suveränitet öfver Ost-Preussen, som förut af Karl Gustaf varit honom tillerkänd.

När hösten nalkades år 1657 egde Svenskarne icke längre någon enda fästning i det egentliga Polen i sitt våld och Karl Gustaf hade då sjelf, som redan nämndt, lemnat landet.

13. **Danska kriget.**

Under bekymmer hade Danmark med sin uppmärksamhet följt svenske konungens segerrika framtåg i Polen. Farhågor vaknade hos danska regeringen, att Sverige, som i sista kriget visat sig vara Danmark öfverlägset

och i Brömsebrofreden tilltvingat sig betydliga landvinningar, skulle genom eröfringar af nya länder stärka sitt Östersjövälde, hvarifrån det, sedan Pomern var svenskt, kunde taga Danskarne i ryggen. — Vid fiendtligheternas början i Polen hade Karl Gustaf för att trygga sig från danska sidan, sökt danske konungens vänskap. Att anledningar funnos till misstro mot denna granne, synes bäst deraf, att flere af de för krig benägne ledamöterna i svenska råds-kammaren till och med ansågo bättre att angripa Danmark än Polen. Äfven Holland, som allt sedan Brömsebrofreden med afund och misstroende åsett Sveriges växande makt, intogs af allt större och större farhågor att dess handelsintressen skulle lida ett betänkligt afbräck, om Karl Gustafs förstöringsplaner ostördt finge fortgå. För att åstadkomma en motvigt mot dessa hade Holland närmat sig Danmark och sökt uppvigla detsamma till ett krig mot sin granne. Danmark hejdades till en tid af Karl den tiondes seger vid Warschau, men då Sverige, denna seger oakadt, syntes afmattadt och icke mera vuxet att fortsätta kriget i Polen, under det antalet af dess fiender ökades — ansåg konung Fredrik tidpunkten vara inne att anfälla Sverige. Det var samma politik, som Karl den tionde sjelf hade fört emot Polen några år förut, och som på den tiden ansågs både loflig och tillbörlig.

Sveriges inre ställning var ock sådan, att Danskarne kunde lofva sig en god utgång af ett nu börjadt krig. För att ställa adeln till freds, hade konungen måst så godt som sjelf tillintetgöra de fördelar, hvilka reduktionen skulle tillskyndat kronan, nöden i landet var allmän och staten saknade penningar. Derjemte hade Sverige, redan före Danmarks fredsbrott, att bära ett tredubbelt krig, mot Ryssland, mot Polen och mot dess bundsförvandt tyske kejsaren.

Inom landet var försvaret anförtrodt åt gamle riksmarsken Gustaf Horn. Vid krigets utbrott afled han i Skara, der han infunnit sig, för att med de församlade landskapsständerna öfverlägga om landets försvar och hans uppdrag öfvertogs af riksdrotset grefve Per Brahe, som med synnerlig klokhed och kraft utförde det svåra värfvet.

Danska konungen hade uppgjort en plan att på fyra olika punkter anfälla Sverige. Medan danska flottan, 40 segel stark, lopp in i Östersjön och lade sig vid Bornholm, skulle en afdelning af landthären, utgörande 16,000 man, infalla i Sveriges tyska besittningar. I Skåne, der konung Fredrik sjelf ville föra befälet, samlades 12,000 man, 10,000 stodo vid Bohus och 3,000 nordanfjells vid Trondhjem. Sedan kriget var förklaradt, anryckte de båda förstnämnda härarne mot Bremen och mot Halland. Danska flottan skulle blockera de förnämsta hamnarna i Sverige och Finland.

Försvaret inom landet måste till större delen anföras åt allmogen. Riksdrotset öfvertalade bönderne i Småland att gripa till vapen, landshöfdingen i Dalarna Lorentz Creutz uppådade i sitt län hvar tredje eller fjerde man och i Norrland samlade sig 600 man under landshöfdingen Johan Oxenstjerna. — Medan svenska allmogen sålunda småningom redde sig till fosterlandets försvar, var det Brahes rådighet som motade Danskarnes första anfall. Med en styrka af 3,700 man slog han dem vid *Genevadsbro* på halfva vägen mellan Laholm och Halmstad. Derefter öfvertogs befälet af Gustaf Otto Stenbock och riksdrotset återvände enligt konungens befallning till Stockholm. Stenbock inföll i Skåne, men måste draga sig tillbaka inom halländska gränsen. Danskarne belägrade Laholm, och den danska hufvudhären på denna sidan inryckte under konung Fredriks befäl i Halland. Efter en ny strid vid *Kattarp* måste Stenbock ytterligare draga sig tillbaka inom småländska gränsen, och Danskarne framryckte mot Halmstad. Varberg uppfordrades att gifva sig, och en förening mellan konungens egen häräfdelning och de trupper, som stodo i Bohuslän var nära att lyckas, då sakerna plötsligt ändrade sig, och danska hufvudhären bröt upp från Halmstad och drog sig tillbaka inom Skåne. Det var Svenskarnes framgångar på andra sidan Bälterna, som föranledde detta Danskarnes återtag och räddade de provinser inom hemlandet, hvilka råkat i fara.

Danske konungen hade, då han den 1 juni 1657 förklarade Sverige krig, förlitat sig på ett löfte af Österrike och Polen, att dessa makter skulle så sysselsätta Svenskarnes, att

de aldrig finge tillfälle att med sin hufvudstyrka vända sig mot Danmark. Men häri blef han bedragen. Karl den tionde hade ledsnat vid polska kriget, intet mera stod der för honom att vinna, hans efter ära törstande själ längtade till nya bragder, och hans mod och beslutsamhet voro sådana, att de i det svåraste läge funno utvägar att verkställa de djerfvaste planer. Trogen sin grundsats: "jag tviflar ej på, att Gud hjälper oss, endast vi sjelfva vilja hjälpa oss," stod han vid hvarje ny krigsförklaring, som mötte honom, färdig att bjuda sina fiender spetsen. Utan bundsförvandter, och omgifven af trenne fiender,

6. Karta öfver danska öarne.

såg han sitt rike anfallet af en tjerde, som jemväl var redo att afskära förbindelsen mellan honom och hans eget land. Karl Gustafs ställning var för vanliga ögon försviflad; men med sin fåtaliga här af utvalda krigare grep han verket an och utförde det. Danmark var så oförberedt på hans anryckande mot dess gränser, att han ännu vid sitt infall i Holstein fann den danska krigsmakten delad af Elbeflodens. I konungens verksamma själ var planen för det danska fälttåget utstakad redan innan det börjat, och angreppet på danska öarna, som

föranledde krigets lyckliga utgång, hade konungen föresatt sig, innan han (den 18 juli) uppnått Holsteins gräns. Efter den hastiga marschen från det inre Polen genom Preussen och Pomern, lemnade konungen större delen af sin här ett par veckors hvila, medan han lät Karl Gustaf Wrangel gå till Bremen för att derifrån utdrifva Danskarne. Inom tvenne veckor var detta verkställt, och under tiden uppbröt Karl Gustaf på nytt, eröfrade Holstein, genomtogade Slesvig och lägrade sig utanför den vid Middelfartssundet i södra Jylland belägna fästningen *Fredriksodde* (det nuvarande *Fredericia*). Jylland blef till större delen vunnet af Svenskarne, men då nyss nämnda fästning efter allt utseende icke skulle kunna intagas utan en långvarig belägring, lemnade konungen befälet för en tid åt K. G. Wrangel och reste sjelf till Wismar på mecklenburgska kusten, hvarifrån han på närmare håll kunde gifva akt på polska och österrikiska härarnes rörelser och likaledes vara närmare sin flotta.

Bland detta krigs många minnesvärda bragder är eröfringen af *Fredericia* en af de mest storartade. Fästningen hade 6,000 mans besättning; de belägrande voro omkring 4,000. Krypande på händer och fötter in i fästningsgrafven, hade *Erik Dahlberg* (då general-qvartermästare löjtnant) undersökt verken. Natten derefter företogs en allmän stormning. Den skedde från trenne sidor. Första anfallet leddes af Wrangel, det andra af generallöjtnanten *Jakob Kasimir De la Gardie* och det tredje af generalmajoren *Fabian Berndes*. Anfällstecknet gafs derigenom, att ett hus i en närbelägen by stacks i brand. Svenskarne buro såsom igenkänningstecken halm i sina hattar. Under fältropet: *hjelp Jesus!* stormade alla tre kolonnerna på en gång. En afdelning rytteri red ut i vattnet, högg sig igenom pålverket, tillbakakastade en fiendtlig brigad och inträngde i fästningen. Under tiden hade det stormande fotfolket kommit upp på vallen. Fienden fördrefs från det ena verket till det andra, och när dagen gick upp, svajade svenska flaggan öfver *Fredriksodde*. Danske riksmarsken *Anders Bille* med 2,000 man togs till fånga. Hela Jylland var genom denna seger (den 24 Oktober 1657) eröfradt, och Karl den tiondes hufvudsyfte att uppnå danska öarne dermed underlättadt.

Om fortsättningen af fälttåget, den i krigshistorien ryktbara öfvergången till öarne yttrar en af våra häfdatecknare följande*).

“Hvad konungen länge, liksom trefvande efter en dunkelt känd möjlighet, hade på olika vägar sökt och hvad fienderna nästan fransköto honom att företaga, det underlättades nu på en gång genom naturens oväntade gunst då, såsom en af Karl den tiondes diplomater uttrycker sig, Gud i januari 1658 gjorde för konung Karl Gustaf och svenska armén en brygga öfver hafvet.“

7. Erik Dahlberg undersöker isen på stora Bält.

Den 5 januari nyss nämnda år lemnade Karl Gustaf Wismar, höll i Kiel krigsråd och beredde sig, till följd af det der fattade beslutet att ofördröjligen antingen på fartyg eller på isen öfvergå till Fyen. Isen undersöktes åt alla håll, men töväder inträffade och Bältet bröts upp. Detta var den 25. Redan den 26 började dock en skarp ostlig vind blåsa med skälig skarp frost, och innan kort inberättades från posteringen vid stranden, att isen bar öfver till Fyen. Regimentena inqvarterades vid stranden af Bältet, konungen ankom den 29 vid middagstiden

*) Jfr Carlsson, Pfalz. huset, del. I.

åkande i släda till lägret, och den 30 januari kl. 2 om morgonen anträdde tåget öfver till Fyen. Man valde vägen mot Ivernæs udde. Midt i sundet, som här är halfannan mil bredt, ligger en liten ö vid namn Brandsö. När solen gick upp, stod konungen med alla sina trupper på denna ö. Det var en klar och vacker vinterdag. På motsatta stranden på Fyen stod danska hären ordnad till slag. Svenskarne utgjorde 9,000 man till häst och 3,000 till fots. Ryttnarne fingo befallning att sitta af och i spridd ordning leda sina hästar, tills de kommit öfver hafsströmmen. Sjelf satte konungen sig i spetsen för den venstra flygeln, den högra fördes af Wrangel. Fotfolket under Jakob Kasimir De la Gardie hade gått ut från en by närmare Fredriksodde och var på långt afstånd. Isen var så svag, att man såg, huru den bugtade sig under de marscherande trupperna. Wrangel tågade först och kom först i handgemäng med de på stranden af Fyen uppställda Danskarne. Konungen följde efter, sjelf i spetsen för Vestgöta kavalleri. Men plötsligt brast isen under tvenne sqvadroner. Det blef en allmän bestörtning. Konungen, som befann sig nära till stället, drog sig då med ögonskenlig lifsfara förbi den brustna isen längre utåt det tillfrusna hafvet, hvarigenom han betog de sina all fruktan, och derpå gick han rakt på fienden, som redan höll på att taga Wrangel i flanken. Anfallet lyckades — Klas Tott gick främst i spetsen för Uplands ryttnare — en stor del af danska hären blef tillfångatagen, och konungen stod segrande på Fyen.

Karl Gustaf kastade sig i en bondsläde, fylld med halm, om hvilken han leende utropade: "detta är min triumfvagn", och åkte samma afton tre mil till Kjöng, der han tillbragte natten. Men ännu återstod det viktigaste steget, öfvergången öfver Stora Bält. Redan samma afton som konungen kommit öfver till Fyen, sändes efter hållet krigsråd, Erik Dahlberg till Svendborg för att undersöka om isen bar. Emellertid lefde konungen i den största oro. Wrangel, som med fem regementen till häst och största delen af fotfolket tågat till Nyborg vid Stora Bält, erhöll befallning att bemäktiga sig fyra stycken der befintliga danska örlogsskepp, för att såmedelst möjliggöra

öfvergången, om isen bröt upp. Men dessa satte emot Wrangels anfall det tappreste och ihärdigaste försvar.

På tvenne vägar kunde Karl Gustaf öfver isen komma öfver till Själland. Den ena gick från Nyborg rakt öfver till Korsör. Den andra förde från Svendborg öfver öarna Taasinge, Langeland, Laaland och Falster. Denna senare väg var betydligt längre, men också mindre farlig, emedan sunden emellan öarna voro mycket smalare än det stora Bältet mellan Nyborg och Korsör.

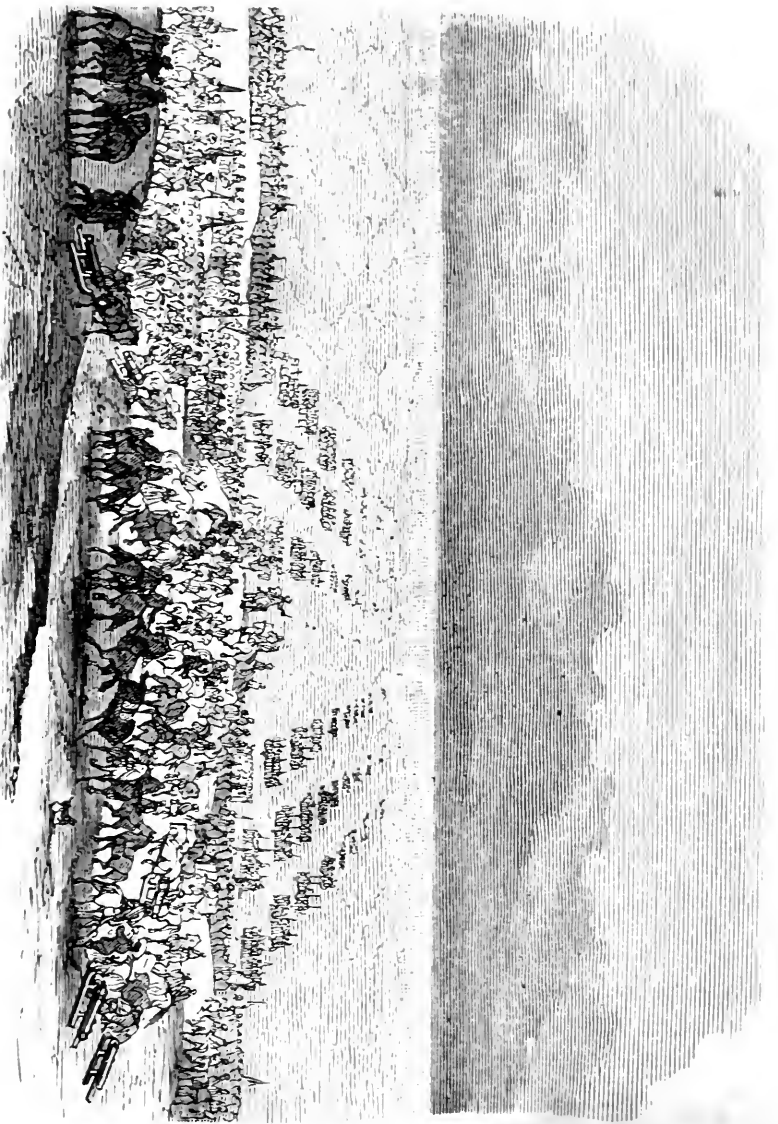
Den 4 februari kl. 9 på aftonen återkom Dahlberg till konungen, som då hade sitt högqvarter i Dalhems

S. Erik Dahlberg bringar underrättelser till Karl Gustaf.

kloster en fjerdedels mil från Odense. Den underrättelse han medförde, var, att isen öfver till Langeland och Laaland var fullt säker. Konungen slog ihop händerna och utropade: "nu bror Fredrik, skola vi talas vid på god svenska". Han satte sig genast i sin vagn och reste till Nyborg för att öfverlägga med Wrangel. Natten emellan den 4 och 5 februari hölls här den vigtiga öfverläggning, "af hvilkens utgång de båda nordiska rikenas öde berodde". Konungens rådgifvare K. G. Wrangel

Tågnet öfver Bält.

och geheimerådet *Corfits Ulfeldt*, hvilken, dansk till börden, flytt från sitt fädernesland och blifvit upptagen först i Kristinas och sedan i Karl den tiondes tjänst — afstyrkte båda förslaget att öfver isen anfalla Själland: isen vore för svag och företaget alltför vådligt. Konungen upplöste öfverläggningen för att gå till hvila. Men hans tankar lemnade honom ingen ro. Han efterskickade Dahlberg och dennes svar lydde: "om frosten fortfar, vill jag med mitt hufvud svara för, att jag skall föra eders majestät öfver, om det ock vore med 300,000 man". — "Nå väl," utbrast konungen, "I skolen ock så göra och jag vill i Herrans namn gå fort." Så "fattade Karl den tionde beslutet till ett företag, hvars like krigshistorien icke har att uppvisa och som bestämde de nordiska rikenas förhållanden för långliga tider. Det var ett af dessa ögonblick, då århundradens öden väga på ögonblickets beslut i en människas själ*)."

Genast lät konungen blåsa till häst och gick redan samma natt öfver till Langeland. "Det var," säger fransyska sändebudet Terlon, "någonting förskräckligt att tåga om natten öfver detta tillfrusna haf, hvarest trampet af hästarne hade upptinat snön, så att vattnet stod alshögt på isen och man hvarje ögonblick måste frukta att på något ställe finna hafvet öppet." Men allt gick väl, och den 6 februari, när dagen rann upp, voro Svenskarne på Langeland. Konungen dröjde vid Rudkjöbing till inemot middagen, medan regementena samlade sig. Der- efter fortsattes tåget öfver Langeland till färjstället på den sidan af ön, som vetter åt Laaland och vidare ut öfver Stora Bält, som här är tre svenska mil bredt. Dahlberg red förut för att visa vägen. Kl. 3 eftermiddagen stod den lilla hären vid Grimstads gård på Laaland. Wrangel tågade efter och den 12 februari var svenska armén samlad på Själland.

I Köpenhamn hade förskräckelse och bestörtning in- tagit alla sinnen. Konung Fredrik var icke beredd att försvara sin hufvudstad mot en fiende som redan stod så godt som utanför dess murar. Han måste nu skilja sig från sina många bundsförvandter, som i närvarande

*) Carlson, Pfalz. huset, del. I.

förhållanden voro honom till ingen nytta, och söka en särskild fredsunderhandling. De dertill utsedda Danskarne och engelska sändebudet, som skulle vara fredsmedlare, hade begifvit sig på väg för att möta de svenska kommissarierna i Rudkjöbing på Langeland, men de hade icke kommit längre än till Vordingborg på Själland, då de den 11 febr. mötte svenska arméens förtrupper och strax derefter konungen sjelf åkande i en släda i spetsen för 200 finska ryttare. Konungen helsade vänligt på Engelsmannen, steg ur sin släda och sade med förundran: "är ni här, herr ambassadör?" — "Ja," svarade denne, men i sanning, det som hos mig väcker en större förundran, är att finna eders majestät här!"

Svenskarne framryckte emellertid i djup snö genom starka dagsmarscher på Själland, medan Gustaf Otto Stenbock, hvilken, såsom förut är nämnt, förde befälet på svenska sidan om Öresund, erhöll Karl Gustafs befallning att infalla i Skåne, slå läger mellan Helsingborg och Landskrona och skicka 2,000 man öfver till Själland. Konungen hade på sitt tåg hunnit en mil från Köpenhamn, då engelske ambassadören försäkrade honom, att, om han ville stanna, skulle han inom tjugufyra timmar hafva en säker fred.

Ställningen var högst ovanlig och innebar för båda de stridande makterna stora faror. Men Karl Gustaf hade ögonblicket i sin hand, han stod som segrare utanför sin fiendes hufvudstad. Köpenhamn kunde i en stormning vara taget, Danmark skulle dermed sannolikt hafva upphört att vara ett sjelfständigt rike, och Karl Gustaf var derföre ock den, som dikterade freden.

Genom denna så minnesvärda *fred*, som tecknades i Danmarks gamla hufvudstad *Roeskilde* den 17 februari 1658, erhöll Sverige den gestalt, som det än i dag innehar, och blef ett inom sig afrundadt helt. Det hade förut, oaktadt de lysande segrarne och de gjorda eröfringarne på främmande kuster, "på sin egen kontinent varit endast ett fragment," ett vidsträckt, men stympadt landstycke utan naturliga gränser. Nu åter var det genom Östersjöns och Kattegats vågor i söder och sydväst och genom fjellryggen i norr och vester afskildt från den danska makten. Freden i Roeskilde förvärf-

- C. C. H. Holmström.

Karl X Gustaf dikterande freden i Roeskilde.

vade åt Sverige landskapen *Skåne*, *Bleking*, *Halland* och *Bohuslän* samt utöfver Sveriges nuvarande gräns *Trondhjems län* och *Bornholm*. Mot befarade fiendtligheter från holländska sidan inrycktes den för Danmark ogynsamma punkten i fördraget, att de båda makterna Sverige och Danmark skulle med förenad styrka från Östersjön utestänga hvarje främmande fiendtlig flotta, en punkt, som nästan mer än de gjorda landvinningarne visar, hvilken förändrad ställning Sverige på sista tiden intagit i förhållande till sin granne på andra sidan sundet. Danmark hade förlorat sin forna öfverlägsenhet, Sverige hade intagit dess plats, och det förra riket kunde numera icke utan främmande hjälp våga en strid mot sin farlige granne. Men just möjligheten till en sådan främmande hjälp var det som Karl den tionde genom den nyss nämnda bestämmelsen i fredstraktaten ville beröfva Danmark. Hans sinnelag var sådant att, då han fick föreskrifva lagar, de skulle skrivas med blod; men denna stränghet hämnade sig sjelf. Vid freden med Danmark upprepades samma skådespel som i den polska fejden och i förvecklingarne med brandenburgske kurfursten; i de stränga fordringarne för en fredlig uppgörelse låg fröet till nya strider, och ur sjelfva freden utsprang ett nytt krig. —

När fredshandlingarne blifvit undertecknadê, möttes de båda nordiska konungarne på Fredriksborgs slott, der Karl Gustaf såsom danske konungens gäst tillbragte tvenne dagar. Konungarne samspråkade vid bordet helt förtroligt om det nyss slutade kriget; under tiden stod Dahlberg bakom svenske konungens stol. Karl Gustaf pekade på honom och sade leende: "denne har visat mig vägen hit in på Själland;" hvarvid konung Fredrik räckte Dahlberg handen, som han kysste, men af drottningen fick han allt utom vänliga blickar. — Den 5 mars, medan kanonerna dånade på ömse sidor om Sundet från Kronborgs och Helsingborgs slottsvallar, reste Karl Gustaf öfver isen till Skåne för att taga sina nya länder i besittning. I Helsingborg möttes konungen af biskopen i Lund med presterskapet och en stor del af skånska adeln. Derefter företog han en rundresa genom de nyss förvärfvade landskapen. Erik Dahlberg anbefaldes att afteckna fästningsverken i Helsingborg, Landskrona, Malmö

och Kristianstad och åt geheimerådet Ulfeldt, riksrådet G. O. Stenbock och friherre Johan Gyllenstjerna meddelades konungens enskilda uppdrag att mottaga de skånska ständernas hyllningsed, undersöka och ordna de nya provinsernas tillstånd och derom afgifva berättelse. — Karl Gustafs närmaste omsorg blef att göra de förvärfvade landskapen till verkligt svenska länder och sammansmälta dem med den svenska statskroppen. Till guvernör i Skåne förordnades tills vidare *Gustaf Otto Stenbock*, i Blekinge *Axel Lillie* och i Bohuslän generalmajoren *Harald Stake*. Öfver Trondhjems län sattes landshöfdingen i Dalarne *Lorentz Creutz* och öfver Bornholm öfverste *Printzensköld*. Svenska trupperna och 1,200 man, som enligt fredsfördraget af Danmark skulle ställas

till Karl Gustafs tjänst, inqvarterades på danska öarna.

Åt de män som varit mest verk samma så väl till krigets lyckliga utgång, som vid fredswerket, gäfvos rika belöningar. Eröfraren af Fredriksodde K. G. Wrangel erhöi en donation af 60,000 rdr, Corfitz Ulfeldt

9. Erik Dahlberg.

och Sten Bjelke, som varit svenska fullmäktige för fredswerket, fingo den förre Herrevads kloster med tillhörande socknar och sedermera grefskapet Sölvisborg, den senare hela Herrestads härad i Skåne såsom förläningar, Per Brahe, som med så mycken heder fört befälet på svenska sidan vid krigets utbrott, fick godsens Borreby och Klågerup i Skåne o. s. v.

Karl Gustafs plan, då han på Själland skildes vid sin här, var att Wrangel med större delen af svenska styrkan skulle sjöledes öfvergå till Preussen. Sjelf begaf han sig, efter sin nyss nämnda rundresa, till Göte-

borg för att möta ett ständernas utskott. Den 23 mars anlände konungen till staden och blef med stor högtidlighet mottagen af råd och ständer.

14. Det andra danska kriget.

Den fred med Danmark, som var vunnen, blef emellertid blott en kort vapenhvila.

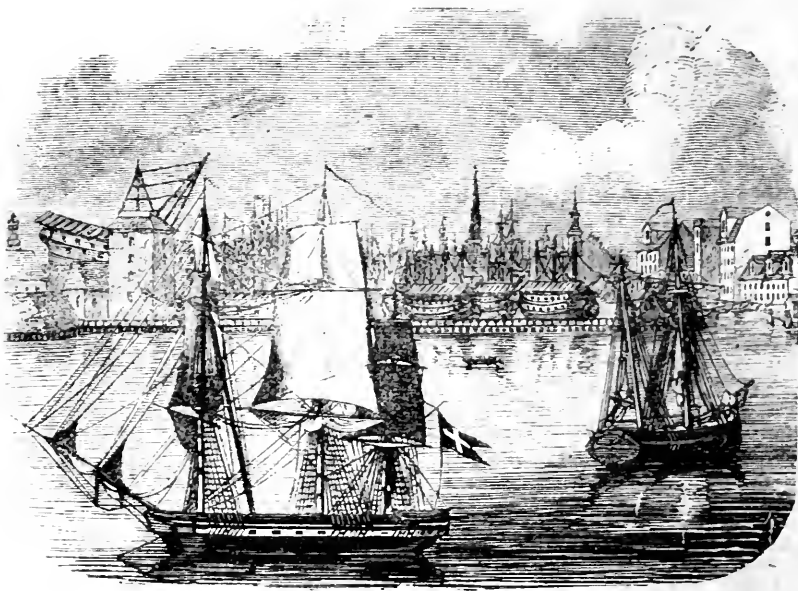
- Det var de begge rikenas förhållande till Holland, som vid fredens uppgörande utgjorde den kinkiga punkten och hvarur ett nytt krig framgick. "Hade Danmark," säger Karl den tiondes häfdatecknare, "icke varit så långsamt att göra de, i jemförelse med dess förut lidna förluster, små medgifvanden, som fordrades, då makten att tvinga låg hos svenske konungen, så hade det måhända kunnat förekomma det nya kriget."*).

Den 7 Juli 1658 församlade konungen, som under tiden ankommit till Gottorps slott i Slesvig, sitt riksråd. Utsigterne från Tyskland voro hotande, och det syntes vådligt att, såsom meningen varit, återgå till Preussen för att fortsätta det polskt-österrikiska kriget, om Danmark stod fiendtligt i Svenskarnes rygg. Det var dels denna fara, dels de hinder Danmark uppstälde för fredsvilkorens fullgörande som bestämde konungen och hans ministrar att ånyo vända sig mot detta rike.

Den 5 augusti gick Karl Gustaf ombord i Kiel för att åter angripa sin nyss slagna fiende. Hufvudanfallet skulle riktas mot Köpenhamn, men denna gång förfor han mot sin vana med en viss tveksamhet, och det var denna, som räddade staden. Midt under gudstjenten söndagen den 8 augusti ankom till Köpenhamn första underrättelsen om Svenskarnes tillämnade aafall. Befästningarne voro i så uselt skick, att man på flere ställen kunde rida öfver vallen, bröstvärnet var knappt alnshögt, utanverken förfallna, och 400 man krigsfolk allt som fans att tillgå till stadens försvar. Misströstan intog till en början allas sinnen. Men snart repade man mod. Konung Fredrik, som blifvit tillrättad att fly till Norge, nekade härtill och förklarade, att "han förr ville dö som fogeln i sitt näste."

*) Jfr Carlsson, Pfalz. huset, del. I.

Hans mod och rådighet föranledde en omkastning i sinnesstämningen, och lifvade tanken på fosterlandets och hufvudstadens försvar. Vid larmtrummans ljud samlades 1,200 soldater som inkommit från landsbygden, borgarne strömmade till fanorna, 600 studenter trädde under vapen, rikets högst uppsatte män togo spaden och skofveln i hand och arbetade på vallarne. Qvinnorna sköto skottkärorna och uppmuntrade sina män. Utanverken öfvergåfvos och förstäderna sattes i brand. Den danska hufvudstaden undergick på några timmar en ofantlig för-

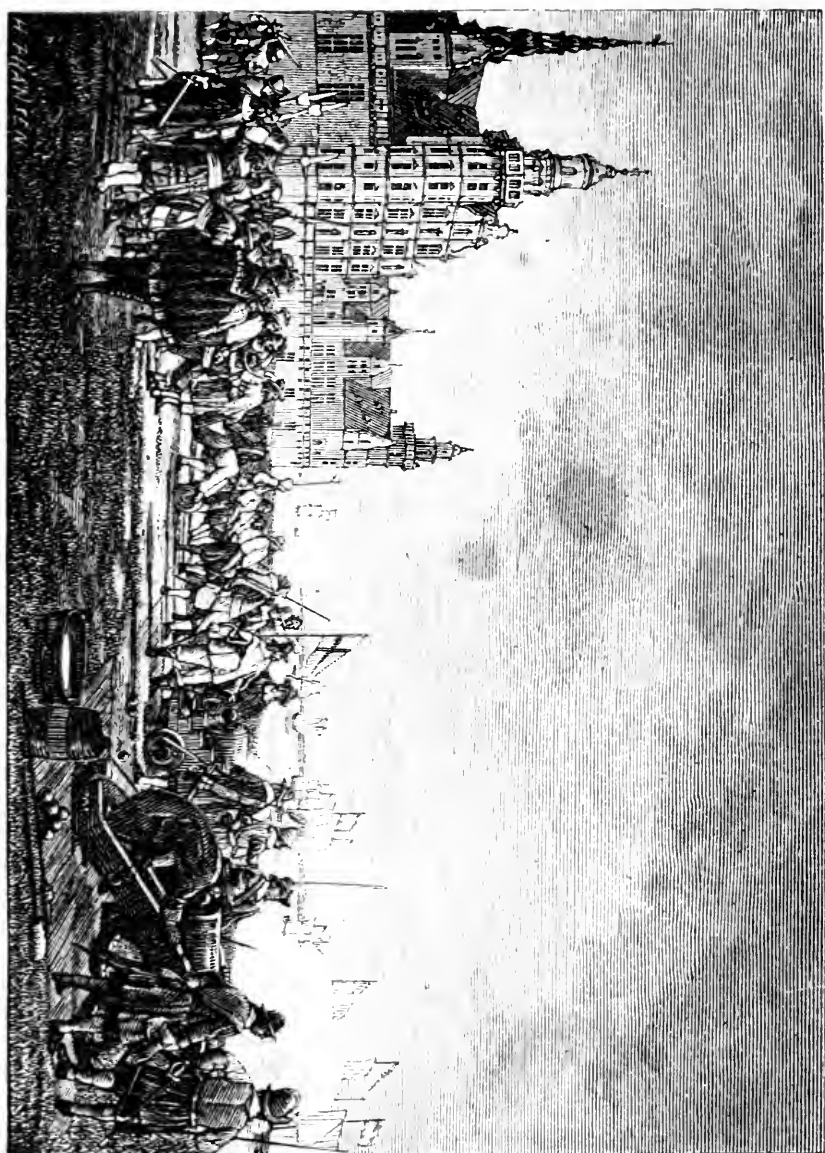
10. Köpenhamn.

ändring. I den kraftiga viljan att våga det yttersta låg redan en borgen för räddning.

Karl den tiondes afsigt, då han närmade sig Köpenhamn, var att genast storma. Dahlberg besvor honom att göra det och lofvade att åka med hästar och vagn öfver vallen framför de anfallande. Men stadens förändrade hållning och de fleste generalernes råd, hvilka afstyrkte företaget, gjorde att konungen i stället beslöt sig för en formlig belägring.

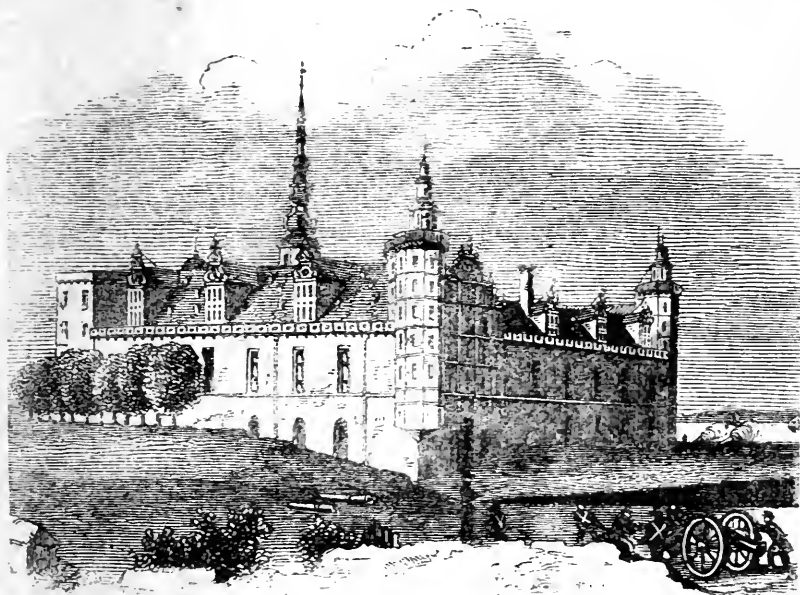
Emellertid eröfrade Karl Gustaf Wrangel efter tjugo dagars belägring den vid Öresund belägna

Svenskarnes vid Kronborg.

starka fästningen *Kronborg*, med 77 kanoner och rika krigsförråd. Samtidigt med underrättelsen om denna viktiga eröfring, hvarigenom Svenskarne för första gången voro herrar öfver Sundet, ankom underrättelse om, att en holländsk flotta närmade sig för att undsätta Köpenhamn. Efter ett par dagar inlöpte samma flotta, bestående af 35 örlogsfartyg med 2,000 soldater ombord i Sundet, der svenska flottan redan kastat ankar under K. G. Wrangels befäl. — Vid Holländarnes ankomst befann sig svenska konungen på Kronborg. Han lät

11. Kronborgs slott.

helsa Holländarne med svensk lösen, men då de icke svarade, befalde han fästningens artilleri spela, hvarvid han enligt berättelse sjelf skall hafva rigtat första skottet. En häftig drabbning uppstod strax vid inloppet till Sundet mellan de båda flottorna, hvarvid fördelen tycktes luta åt Svenskarnes sida, tills Holländarne fingo undsättning af några danska lineskepp. Holländska flottan ankrade efter fäktingens slut på Köpenhamns redd, och den svenska drog sig tillbaka i Landskronabugten. Den nära förestående belägringen af Köpenhamn måste upphävas, och nu började för svenska vapnen en kedja af vidrig-

heter. De förenade makterna, Brandenburg, Österrike och Polen hade skickat en här af 30,000 man att falla Svenskarne i ryggen på jutska halfön. Brandenburgarne stodo under kurfursten Fredrik Wilhelm, Österrikarne under Montecuculi och polska rytteriet under Czarnecki. Svenskarne, som voro för svaga att på öppna fältet göra motstånd mot så öfverlägsna fiender, utrymde Holstein och drogo sig undan uppåt norra Jylland. Endast general Rutger von Ascheberg stod kvar på Als. Sex danska fartyg öfverförde dit en del af de fiendtliga trupperna, Czarnecki med sina ryttare simmade öfver, och inalles 4,000 man belägrade Ascheberg på Sönderborgs slott. — På fiendens uppmaningar, att gifva sig, hade han alltid samma svar: "han skulle gifva besked följande dagen". Men slutligen, då några svenska krigsskepp kommit och lagt sig utanför slottet, lät han kanonerna spela, så att allt insveptes i rök, och genom hål, brutna i muren, förde han under tiden sitt folk ut på skeppen och räddade dem öfver till Fyen. Den enda plats, svenskarne nu egde kvar på Jylland, var fästningen Fredriksodde. Trondhjem och Bornholm öfvergingo till Danskarne, och i de eröfrade landskapen jäste en stark oro i sinnena.

Utsigterna att eröfra danska hufvudstaden hade, äfven de, länge varit betydligt minskade sedan holländska flottan lyckats bringa densamma undsättning. Belägringen var egentligen inskränkt till ett försök att hålla staden instängd och betvinga den genom brist på tillförsel. Utanför Köpenhamn, halfannan mil från staden hade Svenskarne upprättat ett befästadt läger, hvilket nära nog hade utseende af en stad med gator och timrade hus och som kallades Karlstad.

Men sedan nu hela den politiska ställningen blifvit allt mer och mer hotande då, såsom ofvan är nämnt, en förenad här af Österrikare och Brandenburgare närmast sig Jylland och en ny holländsk flotta vid vårens annalkande var att motse i sundet, insåg Karl Gustaf att ett afgörande steg måste tagas för att åstadkomma en förändring och han beslöt sig därför att våga en stormning.

Det var natten mellan den 10 och 11 februari. 1659, som denna egde rum. Trupperna voro uttröttade af marscher under de tvenne närmast föregående

nätterna. Anfallet började kl. 1 på natten. Soldaterna hade dragit hvita skjortor öfver kläderna för att mindre synas mot snön. På hattarne buro de fälttecken af halm. Anfallet riktades mot staden från sjösidan. "Det var konungens gamle bundsförvandt frostén, som han väntat på" och

12 Krigare på Karl X Gustafs tid.

som nu också anlitas. Men utgången blef en annan än den sannolikt blifvit, om konungen vid sin ankomst till Själland genast hade angripit Köpenhamn. Nu var ställningen mycket förändrad. Staden hade hunnit blifva bättre befäst och redan länge med framgång uthärdat den lång-

variga belägringen af samme fiende, som nu stormande angrep dess murar. Invånarne voro genom tillfänkta, men utblifna anfall under de närmast föregående nätterna varnade, och försvaret var fullt ordnad. Svenskarne nedhöggo pålverken, kastade bryggor öfver grafven och klättrade på sina medförda stormstegar uppför de glatta med vatten öfvergjutna vallarne. En häftig eld, ett hagel af stenar och skurar af kokhett vatten mötte dem. Äfven qvinnorna deltog i striden. Det oaktadt framryckte Svenskarne. Men då deras officerare stupade den ene efter den andre, ryggade trupperna tillbaka. Tvåhundrafemtio kanoner spelade från vallen och upplyste staden liksom med en krans af eld. Karl Gustaf, som såg sina trupper svigta, befalde Erik Stenbock med Smålänningarne skynda till hjälp. Men redan vid första anloppet fick Stenbock en kula genom bröstet. Hans närmaste man inom regimentet stupade äfvenledes, och truppen råkade i oordning. Konungen framskickade då Per Sparre med Södermanlänningarne och ytterligare ett småländskt regimente, men det var blott att skicka dem mot en säker död. Intet stod att göra. Sörjande de tappre som stupat och inseende det omöjliga i företagets utförande, lät Karl Gustaf blåsa till återtåg. Så slutades hans försök att eröfra Köpenhamn.

I Danmarks hufvudstad rådde den mest stormande glädje öfver den vunna segern. Kring vallarne aflossades kanonerna i dånande salvor och i stadens kyrkor sjöngs Te Deum. En skådepenning slogs till stridens minne, visande, huru Svenskens hand, utsträckt efter Danmarks krona, blef afhuggen af en dansk sabel och länge firades i Danmark årsdagen af den lyckliga striden.

För svaga att motstå den öfvermakt af främmande härar som under tiden inträngt i Danmark hade Svenskarne nödgats öfvergifva Fredriksodde och Jylland. I stället sökte nu Karl Gustaf att med befestande af Kjöge, Kronborg och det nyss nämnda Karlstad bilda en stark försvarslinie kring öarna Själland, Fyen, Langeland, Laaland och Falster. På den sistnämnda af dessa öar befann sig Karl Gustaf sjelf då underrättelsen anlände, att de förenade holländska och danska flottorna landsatt de allierades trupper på Fyen. Skyndsamt be-

gaf sig konungen öfver till Själland och ämnade dit öfverföra den truppstyrka han hade på Fyen, men måste afstå derifrån af brist på skepp. Emellertid ditskickades Gustaf Otto Stenbock att öfvertaga befälet. Svenskarnes styrka på Fyen utgjordes af 5,000 man kärntrupper af Karl Gustafs armé men fiendens af 9,000. Den 14 nov. 1659 stod slaget vid *Nyborg*, der Svenskarne blefvo i grund slagna. Nyborg kapitulerade. Generalerne Henrik Horn, Waldeck och Königsmarck samt 3,000 man blefvo fångar. Generalmajor Böttiger, flere öfverstar och 2,000 män hade stupat. Stenbock och pfalzgreffen af Sulzbach — hvilken senare fått fyra hästar skjutna under sig — räddade sig på en liten båt om natten midt igenom holländska flottan och framburo till konungen underrättelsen om nederlaget. Karl Gustaf uppehöll sig under tiden i Korsör på Själland, der han under den dystra natt, som slaget varade, stått vid stranden, lutad mot bröstväret och med blicken riktad mot Fyenska landet. Vid underrättelsen om att hans bästa trupper gått förlorade, sökte han visa sig lugn och undergifven, men det var alltför tydligt att förlusten vållade honom djup smärta, och mången har trott att grämelsen öfver utgången af slaget på Fyen framkallade den sjukdom, som i förtid bäddade hans graf.

Det sista årets motgångar hade gjort Karl Gustaf allt mera benägen för fred. Med Ryssland var ett treårigt stillestånd slutet, och med Polen och Brandenburg var konungen böjd att ingå fred på billiga vilkor, i Frankrike egde han, om ej en bundsförvandt, likväl en vän, på hvars understöd han kunde räkna. Som vilkor härför fordrade denna makt ingenting annat än att konungen skulle låta beveka sig till en allmän fred. De förnyade fredsunderhandlingarne med Danmark inskränkte sig slutligen till frågan: skulle Trondhjems län och Bornholm afstås till Danmark med eller utan ersättning? För att åvägbringa en gynsam sakernas vändning i detta hänseende lät konungen under fältmarskalcken *Lars Kags* befäl utrusta en expedition mot Norge. Detta var Karl Gustafs sista krigsföretag.

Konungen hade, vid samma tid som fredsunderhandlingarna begynte, sammankallat en riksdag till Göteborg, dit han sjelf anlände den 18 dec. Knappt hade emellertid

förhandlingarne vid detta riksmöte tagit sin början förr än konungen sjuknade. Hans tillstånd förbättrades väl, men då han ej kunde afhålla sig från öfveransträngande verksamhet, antog sjukdomen en farlig form, och döden närmade sig synbart. Med kristligt lugn och frimodighet motsåg han sin sista stund. Med oyanlig reda ordnade han regeringen under sin sons minderårighet, tillkallade sin gemål och sina rådgifvare samt styrkte dem till fred. Till riksförmyndare förordnade han sin gemål och rikets fem högsta embetsmän, till riksfältherre eller riksmarsk sin bror hertig Adolf Johan, till rikskansler sin svåger grefve Magnus Gabriel De la Gardie, till riksskattmästare presidenten i kammarkollegium Herman Fleming samt till dennes efterträdare riksrådet Gustaf Bonde. — Blott två timmar etter det dessa föreskrifter voro gifna, af-somnade konungen tidigt på morgonen den 13 febr. 1660 i hans 38:de lefnadsår.

Karl den tionde hade regerat fem och ett halft år. Största delen af denna tid hade för honom varit upptagen af krigets omsorger och behof. Det oaktadt saknade han icke sinne för fredens värf och som han i allt utvecklade en rastlös verksamhet, var det som uträttades på detta område ingalunda ringa. Också vann Sverige under hans korta regeringstid en ganska betydande utveckling i flere riktningar. Reduktionen var börjad; lagkommisionens arbeten, som börjats under Kristinas minderårighet, fortsattes oafbrutet; ett fullständigt förslag till ny kyrkoordning blef utarbetadt. Upsala universitet var föremål för konungens särskilda omvårdnad och till universitetet i Lund lades af honom första grunden. Sjelf lärd, hyste Karl Gustaf ett varmt intresse för den vetenskapliga odlingens förkofran, och namnen Stjernhjelm, Olof Rudbeck, Laurelius, Terserus, Johannes Matthiæ, Loccenius, Schefferus och Stjernhök sprida sin glans öfver minnet af Karl den tiondes regeringstid. På affärslifvets område kunde under en tid af ständiga krig någon större verksamhet ej utvecklas, man likväl blef genom inrättandet af en *penningbank* ett högst viktigt steg taget till den allmänna rörelsens förkofran. År 1656 erhöll en tjänsteman i kommerskollegium, *Johan Palmstruch*, kungligt privilegium för tretio år att i Stockholm, och sedan i andra

rikets städer, inrätta vaxel- och lånebanker, hvarefter året derpå Stockholms första bank öppnades. Eskilstuna jernmanufakturverk anlades af borgaren i Riga *Reinhold Rademacher* år 1656, och dermed vanns åt jernförädlingen i Sverige en ljusare framtid.

Konung Karl Gustaf var kort till växten och började tidigt besväras af fetma. Ögonen voro blå, framstående och hade liksom de stora läpparne något befallande. Öfver munnen bar han ett par mycket smala mustacher och kring hans axlar fladdrade det långa svarta håret. Hans tankar och handlingar genomlågades af en djup och innerlig gudsfruktan. På hans krigståg och resor var bibeln hans trognaste följeslagare; den var, heter det, "bland de första föremål, som lades på hans bord, då han anländt till ett nytt kvarter." Hvarje dag börjades och slöts med bön, och "när något stort var för händer, så gjorde H. M. dess begynnelse med den Högstes åkallan. — Mot försåt och list, mot fruktan och sorg, mot världens vällust och smicker har hans sinne stått ädelt och upprätt. Han var i medgång jemn, i motgång eggades han som mest till god förhoppning. När något svårt verk förhanden var, fick H. M. nytt mod, lust och fröjd". I sitt dagliga umgänge var han enkel och jemn. Hans samtal var tankedigert, lifligt, ofta kryddadt med skämt. I sin uppfattning af saker och förhållanden var han fördomsfri, till sin karakter högsinnad och ädel. I sin klädsel var han enkel som den ringaste soldat: i mat och dryck likaså, då icke tillfället annorlunda fordrade. Hans sömn var kort, hans verksamhet högst ovanlig. Under en stor del af sin regeringstid hade han ingen rikskansler, utan de vidlyftiga och invecklade underhandlingarne med utländska makter sköttes af honom personligen, liksom ordnandet af alla viktigare regeringsbestyr. I stridens tummel visade han en hög grad af personligt mod. En utomordentlig djerfhet och beslutsamhet utmärkte hans krigsföretag, och hans tåg öfver Bälten är måhända den ryktbaraste bragd Sveriges krigshistoria har att omförmåla.

Karl den elfte.

15. Karl den tiondes testamente och interimregeringen 1660.

Med förutseende omtanke hade den döende konungen sökt att välja till ledare af sin sons ungdom dem, som genom släktskaps- eller andra förbindelser stodo tronen närmast. I förmyndarstyrelsen hade han nämligen insatt sin gemål, sin broder och sin svåger samt såsom upprätthållare af reduktionsverket dess nitiske och oegennyttige förkämpe Herman Fleming.

Men i detta testamente, som undertecknats kort före konungens död, voro flere bestämmelser, hvilka måste förefalla den högre adeln misshagliga. Styrelsen var visserligen anförtrodd åt de fem riksembetsmännen, men till ordförande hade konungen utsett sin gemål, *drottning Hedvig Eleonora*, som i regeringen skulle hafva tvenne röster. Närmast henne bland ledamöterna ställes konungens broder hertig Adolf Johan, hvilken i strid mot stadgandet i 1634 års regeringsform, såsom innehafvare af riksmarsksemetet skulle hafva plats framför riksdrotset. Tillika förordnades att, i händelse af drottningens död eller om hon inträdde i nytt gifte, hertigen skulle intaga hennes plats såsom regeringsens ordförande. Dertill kom Herman Flemings utnämning till skattmästarembetet.

Det var medan förhandlingarne pågingo af den i Göteborg församlade riksdagen, eller rättare strax efter deras början som den förkrossande underrättelsen spridde sig om Karl den tiondes död. Bestörtning intog alla sinnen. Stadsportarna stängdes. "Ingen visste, huru den närmaste framtiden skulle gestalta sig." — Frågan om konungens testamente och om styrelsens ordnande var helt naturligt den fråga, som först tog i anspråk den

allmänna uppmärksamheten. Men det var också den, som å nyo bragte till utbrott den af konungen endast med svårighet tillbakahållna söndringen inom landet. Rådet intog genast en bestämd ställning mellan partierna. Inför ett utskott af de tre högre stånden framstälde det sina betänkligheter vid gillandet och efterföljandet af konungens testamente. Adeln delade rådets tanke, medan deremot ofrälsestånden med presterne i spetsen röstade för iakttagande af hvad testamentet föreskref åtminstone i hufvudsaken. Till en del uppfördes här samma skådespel som tio år förut vid den stormiga riksdagen 1650. Slutligen efter fyra dagars tvister stannade råd och ständer vid det af riksdrotset framställda förslag, att konungens testamente skulle anses hvilande till dess begrafningen för sig gått. En interimsstyrelse tillsattes med enkedrottningen såsom ordförande och hertigen erhöll furstligt underhåll, men blef ur styrelsen utesluten. Skatter och utskrifningar voro redan före konungens död beviljade. Likväl hade den nya styrelsen bland sina många omsorger intet svårare bekymmer än det att anskaffa penningar. Krigen, i synnerhet det danska, hade på ett fruktansvärdt sätt medtagit Sveriges tillgångar.

Det var således under mycket brydsamma förhållanden som den tillförordnade regeringen mottog sitt ansvarsfulla värf. Men med allvar och kraft grep den verket an. Den angelägnaste omsorgen var att få fred, men utsigterna att nå detta mål hade i väsentlig mån mörknat med konungens död. Den fruktade ledaren af Sveriges härar var borta; i hans ställe hade ett fyraårigt barn bestigit tronen; landets nödställda belägenhet var ej längre någon hemlighet, och ingen fans som förmådde lägga Karl den tiondes kraftiga ord i underhandlingarnes vågskål.

Eftergifter voro således från Sveriges sida nödvändiga. Man måste för stunden lemna ur sigte de höga planerna för att få hvila efter de långa striderna, hvilka nästan utan afbrott varat i sextio år. — Sveriges enda stöd i dess bemödanden för vinnande af en hederlig fred var Frankrike. Dit afsände regeringen hofrådet Björnkloou såsom utomordentligt sändebud för att avsluta ett förbund och framför allt för att skaffa penningar.

Den fred som Sverige först lyckades vinna, var med Polen. Redan före konungens död hade fredsunderhandlingen med detta rike fortskridit så långt, att Johan Kasimir afträdt sina anspråk på svenska kronan och på större delen af Lifland. Utsigterna mörknade väl genom tidningen om Karl Gustafs död, men i trots af de hinder, dem Danmark, Österrike och Brandenburg sökte lägga i vägen, fortsattes underhandlingarne förnämligast till följd af polska drottningens beslutsamhet. Båda makterna hade godkänt Frankrike såsom medlare och äntligen tecknades freden mellan Sverige och Polen den 23 april 1660 i *Oliva* kloster, beläget i närheten af Danzig. Genom detta fredsfördrag afstodo de polska Vasarne för all tid från sina anspråk på *svenska kronan*, äfvensom Sverige åt sig förvärfvade det slutliga erkännandet af *Lifland* såsom ett till större delen svenskt land. — Genom freden med Polen afstannade jemväl fiendtligheterna med kejsaren och Brandenburg. Emedan de såsom Polens bundsförvandter börjat krig mot Sverige, innefattades de ock i den polska fredstraktaten.

Således var Sverige för ögonblicket tryggadt åt polska sidan. Men ännu återstodo tre fiender, Holland, Danmark och Ryssland. Med den förstnämnda af dessa makter uppgjordes saken temligen lätt, emedan det här ej var fråga om landvinningar, utan blott om Hollands större eller mindre friheter och förmåner i Östersjöhandeln. Med Danmark försvårades uppgörelsen af det skäl, att man i danska kabinettet i det längsta hyst hopp om att återfå hvad man förlorat genom Roeskildska freden. Danskarne sökte derföre underhålla söndringen mellan Sverige och Holland, men motverkades af England och Frankrike. Men då de medlande makternes ocnighet i stället för att underlätta, försvårade fredsverket, beslöts på förslag af en bland de danska underhandlarne *Hannibal Sehested* att lemna de främmande makternes inblandning å sido, och så bestämdes vilkoren på några få dagar och freden undertecknades i Köpenhamn d. 27 maj 1660. Derigenom upphäfdes den artikel i Roeskildska fredsfördraget, som bestämde om främmande flottors utestående ur Östersjön. Danmark återfick Trondhjem och Bornholm, det förra utan, det senare mot vederlag som

frandeles genom särskildt fördrag skulle bestämmas; men i öfrigt bekräftades Roeskildska freden, och Sverige fick behålla de länder, som genom densamma blifvit dermed förenade.

För det nödställda Sverige var freden välkommen; men äfven Danmark hade allt skäl att glädja sig deråt. Köpenhamn befriades från en främmande här, som i nära två år legat lägrad utanför dess murar, hvarförutom landet, så väl öarna som Jylland betydligt lidit under krigstillståndet. Glädjesalfvorna från svenska lägret besvarades af kanonerna på Köpenhamns vallar och på flottorna. Under tillopp af ett oräkneligt antal åskådare från staden uttågade ur lägret pfalzgreffen af Sulzbach med den lilla tappra svenska hären, som nu utgjorde blott 3,000 man.

Den 15 maj hade svenska regeringen emottagit underrättelsen om att freden med Polen var slutet, den 31 ankom den än mer glädjande tidningen om fredsslutet med Danmark, och något mer än ett år derefter, den 21 juni 1661 ingicks fred med Ryssland i *Kardis*, då vilkoren i Stolbowafreden bekräftades.

Den interimisregering, som blifvit insatt efter Karl Gustafs död, hade ej allenast vunnit tvenne för Sverige lyckliga fredslut, utan äfven på bästa sätt sökt förmedla öfvergången från krigs- till fredstillståndet. I allmänhet vitna dess åtgärder under detta händelserika år om rätt mycken klokhet, drift och beslutsamhet. Det svåraste återstod emellertid — att få riksstyrelsen formligt ordnad och afhjelpa den ständigt fortfarande penningförlägenheten. För detta ändamål sammankallades en riksdag till Stockholm hösten 1660.

Ständerna sammanträdde i slutet af september. Innan de egentliga förhandlingarne kommo under ompröfning, öfverraskades riksdagen af underrättelsen att drottning Kristina var på väg till Sverige. Hon anlände till Stockholm d. 1 Okt. samt emottogs med kungliga ärebetygelser. Genom presterskapets kraftiga uppträdande fann hon dock för godt att hålla inne med en del fordringar, hvilka hon annars ämnat framställa samt lemnade landet, sedan hon fått sina underhållsförmåner af ständerna bekräftade.

Vid samma riksdag vållades icke liten oro af en annan person, som genom djerfva bearbetningar sökte genomdrifva sina enskilda afsigter. Hertig Adolf Johans utnämning till riksmarsk är förut omtalad. Han hade före riksdagens sammanträde gjort allt för att vända saken till sin fördel, men misslyckades. Orsaken härtill var rådets och adelns fruktan för hans hersklystnad och våldsamma lynne. — På riksdrotsets förslag blef hertigen äfven nu utesluten ur regeringen, ett beslut som äfven enkedrottning Hedvig Eleonora biträdde.

Var hertigens uteslutande ur regeringen en af kloketen påkallad åtgärd, så var deremot Herman Flemings aflägsnande ett verk af den enskilda oviljan och partiandan. Genom sin oegennyttiga reduktionsifver hade Fleming ådragit sig adelns hat och fiendskap, och detta stånd kände sig tillräckligt starkt att göra sin vilja gällande. Den så djupt förödmjukade drog sig tillbaka och syntes sedan ej mera på den politiska skådebanan. "Hana planer öfverlefde honom likväl och genom en af dess aldrig hvilande skiekelser, som icke sällan framträda i de menckliga ödenas utveckling, blef det hans son förbehållet att vid samma planers slutliga verkställande och vid hämnden på dem, som krossat hans fader, spela en hufvudroll" *).

16. Karl den elftes förmyndarestyrelse.

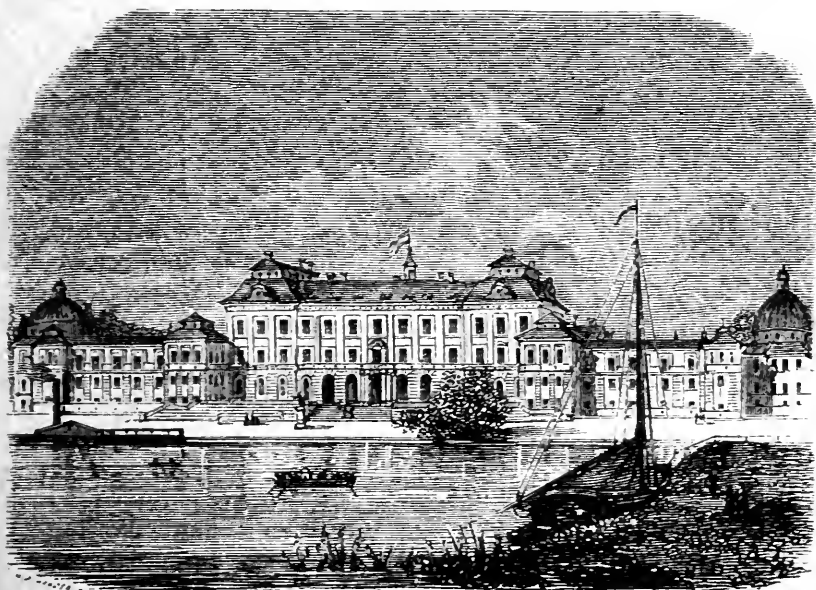
(1660 — 1672.)

Den förmyndareregering som efter många och häftiga strider tillsattes för att styra folk och rike under konung Karl den elftes minderårighet blef, efter anställt slutligt val till marsk och riksskattmästare, följande:

Enkedrottningen *Hedvig Eleonora*. Vid sin gemåls död endast 23 år gammal, innehade hon nu såväl genom Karl den tiondes testamente som genom ständernas bekräftelse derå, främsta rangen bland riksförmyndarne. Hon hade ett behagligt yttre, men var till själsförmögenheterna föga rikt utrustad, hvilket, jemte hennes ungdom

*) Carlou, Pfalz. huset, del 2.

och bristande erfarenhet, gjorde, att hon på styrelsens gång under sin sons minderårighet utöfvade ett temligen obetydligt inflytande. Under de första åren deltog hon ytterst sällan i de förberedande öfverläggningarna i rådet och vid omröstningen förenade hon sig merendels med flertalet. Längre fram ådagalade hon en större verksamhet, ehuru ej alltid till sin berömmelse. Det är egentligen två saker, för hvilka hon blifvit tadlad: å ena sidan den likgiltighet, hon visade för sin sons uppfostran och å andra sidan hennes nit att se sina egna fördelar till godo. Emellertid använde hon en betydlig del af sina inkomster till storartade och vackra bygnadsföretag. Gripsholms och Ulriksdals slott blefvo af henne förskönade. Strömsholms och Drottningholms slott äro från grunden af henne

13. Drottningholm.

anlagda. För sina byggnadsverk egde och använde hon tvenne af Sveriges yppersta konstnärer, den äldre Nikodemus Tessin och den berömde målaren Ehrenstrahl.

Per Brahe, Sveriges rikets drots, president i Svea hofrätt och den främste bland riksförmyndarne, är oss förut bekant*). Stäld i spetsen för förmyndarestyrelsen

*) Se sidan 29.

motsatte han sig oförfäradt de orimliga anspråk drottning Kristina vid sin återkomst till Sverige framställt, och var den, på hvars förslag den oregerlige, halft vansinnige hertig Adolf Johan uteslöts ur styrelsen. När De la Gardieska partiet längre fram hade störtat riksstyrelsen i brist och oreda, var det Brahe som föreslog och genomdref den efterräkning, som blef bekant under namn af "Blå boken". — Sparsam af grundsats, uppträdde han likväl som en furste på sina gods och hade på sitt ståtliga slott Wisingborg en hel liten hofstat. Då förnäma främmande voro på slottet, voro alla manliga invånare på Visingsö framkallade att göra garnisonstjenst och paradera. Dess- emellan lefde han som en välvillig far bland sina talrika underhafvande, hvilka voro inbjudna till honom vid årshelgerna och åt hvilka han esomoftast anställde bröllop och andra familjefester.

Lars Kagg, grefve till Sölvesborg i Bleking, friherre till Toekmajerfvi i Kexholms län i Finland, herre till Fjellskäfte i Södermanland, Kageholm vid Mälaren, Sjötorp i Östergötland, Nätersberg och Ramsjöholm i Småland, sedan 1641 riksråd, 1648 fältmarskalk och slutligen 1660 riksmarsk och förmyndare för Karl den elfte, känna vi från de föregående krigen såsom en tapper och duglig krigare, den der börjat sin bana som simpel soldat och genom alla graderna tjenat sig upp till rikets högsta militära värdighet. Han afled redan år 1661.

Hans efterträdare i riksmarskembetet blef *Karl Gustaf Wrangel*, grefve till Salmis, friherre till Lindesberg och Ludenhoff, herre till Skokloster, Bremervörde, Wrangelsburg, Spiker, Ruppin, Ekebyhof och Gripenberg. På grund af sina stora krigiska förtjenster, hade Wrangel af Karl Gustaf (i dec. 1657) blifvit utnämnd till riksamiral. Efter konungens död och sedan hertig Adolf Johan blifvit aflägsnad ur riksstyrelsen var starkt i fråga satt, att han skulle blifva riksmarsk. — Hans utnämning dröjde emellertid till 1664 års riksdag, emedan de öfriga regeringsherrarne, på grund af det 1660 genomförda tillägget till 1634 års regeringsform, icke vågade besätta ett riksembete utan föregånget val af ständerna. Wrangels val till riksmarsk var dock ej lyckligt. För honom som var krigare till lif och själ blef den, med det höga embetet förenade, fredliga verksamheten i Stockholm i

allt motbjudande, och förvaltningen blef också derefter. Hans inflytande inom rådet var heller aldrig stort. Derför triffes han bäst såsom generalguvernör i Pommern och andra aflägsna provinser, der han uppförde sig som en regerande furste, både i prakt och sjelfrådighet. De ofantliga byten han vunnit under krigen och de anse- nliga inkomster han uppbar i statens tjänst använde han till ett praktfullt lefnadssätt och till uppförandet af praktiga byggnader, bland hvilka Skokloster i Upland och Wran-

14. Skokloster.

gelska palatset*) i Stockholm vitna om hans kärlek och smak för det lysande.

Magnus Gabriel De la Gardie, grefve till Leckö och Arensberg, friherre till Ekholmen, herre till Hapsal, Helmet, Højentorp, Käggleholm, Magnusberg (nu Karlberg) Mariedal och Wengarn har förut**) så omständligt blifvit omtalad, att vi här kunna fatta oss helt kort. — Under

*) Nuvarande Hofrättens och Statskontorets hus på Riddarholmen.

**) Se sid. 46.

Carl Gustafs korta regeringstid befann sig De la Gardie i vexlande gunst och ogunst. Vid hans död förordnad till rikskansler samt till en af den unge konungens förmyndare, tillvällade han sig dels genom sina personliga egenskaper, dels genom sin släktskap med konungahuset ett inflytande på riksstyrelsen, som blef lika skadligt för landet som menligt för hans egen ära. I den yttre politiken stod han alltid på Frankrikes sida, och höll på att icke blott inveckla Sverige i krig med Polen och Ryssland, utan föranledde äfven det olyckliga Bremiska kriget. I den inre statsförvaltningen var hans verksamhet ännu mer olycksbringande. Det enda som i någon mån mildrat efterverldens dom öfver De la Gardies dåliga statshushållning, är att en betydlig del af de medel, som undanryktes det allmänna, af honom enskildt användes till främjande af konst och vetenskap. I detta hänseende har han beredt sig ett vackert minne, särskildt är hans omvårdnad såsom kansler om Upsala högskola öfver allt beröm.

Gustaf Bonde, friherre till Lajhela, herre till Esp-lunda, Hesselby, Toftaholm, Gräfsten och Wenstorp, vid 1660 års riksdag utsedd till riksskattmästare, är mindre bekant i vår historia än hans statsmannaskicklighet och ädla verksamhet förtjenat. Hans egenskaper stodo i många hänseenden i rak motsats till De la Gardies. Då den senare hufvudsakligen var en ordets, var Gustaf Bonde deremot en handlingens man, en man med utomordentlig arbetsförmåga, drift och ihärdighet samt utrustad med stor viljekraft och bestämda åsigter. Genom sträng ordning i sin drätsel och sitt krigsväsende borde Sverige, menade han, blifva så starkt, att främmande makter ej behöfde anlitas för vinnande af underhålls-medel. Härtill fordrades i första rummet fred. Krig kunde väl bringa landvinningar, öfva trupperna o. s. v.; men förorsakade alltid ökade skatter och betungande utskrifningar samt medtog i öfrigt landets krafter som endast borde tagas i anspråk till landets försvar. Säkert skulle, om det förunnats honom att lefva, De la Gardies inflytande efter hand minskats och landets ställning blifvit en annan än den blef; men med en af arbete och omtanke försvagad helsa, bortgick han i sina

bästa år. Han afled i Hamburg 1667 på återresa från de varma baden i Tyskland.

Gustaf Otto Stenbock, grefve till Bogesund, friherre till Öresten och Kronobäck, herre till Torpa, Lena, Harg, Hesselbyholm, Wapnö, Kolk, Kida och Spanrep, blef efter Karl Gustaf Wrangels utnämning till riksmarsk år 1664° befordrad till riksamiral. Han var sonson af Erik Stenbock och Malin Sture, hade i unga åren med utmärkelse gjort tyska kriget och på äldre dagar med vexlande lycka deltagit i Karl Gustafs fejder i Polen och Danmark. Liksom sin företrädare uteslutande danad för kriget, kom han såsom styresman för de fredliga göromålen i ett embetsverk, "på en plats hvars göromål han ej förmådde uppfatta, hvars frestelser han ej kunde emotstå; men tillika en plats, hvars höjd ådrog honom af både samtid och efterverld den omutliga granskning, som ej låter något fel blifva oanmärkt" *).

Till riksförmyndarne böra äfven räknas: *Seved Bååt*, friherre till Härlunda i Småland, herre till Fällnäs, Sundbyholm, Skärsholm och Myrö, som efter Gustaf Bonde vid 1668 års riksdag utsågs till riksskattmästare, ehuru han knappt ett år innehade detta embete, samt hans efterträdare på samma plats *Sten Bjelke*, med hvilken vi under Karl den elftes regering få göra närmare bekant-
skap. Emellan förmyndarestyrelsen under Kristinas minderårighet och den under Karl den elfte förefans en väsentlig olikhet i det den förra uteslutande utöfvades af de fem riksembetsmännen, då deremot den senare sköttes af riksembetsmännen med "råds råde". De mest framstående bland rådsherrarne under Karl den elftes omyn-dighetstid voro följande:

Schering Rosenhane, en man af snille och lärdom, samt med skarpt utpreglade aristokratiska tänkesätt; *Klas Tott*, bekant sedan drottning Kristinas dagar, stod under förmyndarestyrelsen mest på rikskansleren De la Gardies sida; *Klas Bjelkenstierna*, en gammal sjöbuss från Karl Gustafs krig, enkel och flärdlös; *Bengt Oxenstierna*, sedermera kanslipresident och en af konung Karls gunstlingar; *Erik Fleming*, bekant såsom verksam befordrare af sven-

*) Fryxell, del. 13.

ska bergshandteringen; *Robert Douglas* och *Harald Stake*, båda utmärkta krigare; *Sten Bjelke*, 1672 förordnad till riksskattmästare; *Knut Kurck*, en kunnig och i många fall sjelfständig man, som i sin embetsförvaltning ådagalade mycken duglighet, *Lorentz Creutz*, som efterlemnade minnet af att ha varit en rättvis, skicklig och samvetsgrann embetsman; *Klas Broderson Rålamb*, den mest lysande stjernan inom Rålambska ätten och en af de utmärkta männen i Karl den elftes tid; *Mattias Björnklou*, bekant från fredsverket i Vestfaliska freden, om hvilken Karl den tionde vitnade: att "han aldrig egt i sin tjänst eller någonsin känt en på samma gång större statsman och bättre kristen"; *Johan Gyllenstierna*, med tiden Karl den elftes allrådande minister; *Thord Bonde*, en af Bielkepartiets mest verksamme medlemmar jemte en mängd andra. Redan de här uppräknade namnen antyda att råds-kammaren vid denna tid var sammansatt af hvad Sverige egde ypperst af börd och rikedom; dermed ej sagdt att icke flertalet utgjordes af insigtsfulle, duglige och om fosterlandet förtjente män, hvilka genom arbete och skicklighet under en föregående embetsutöfning gjort sig förtjenta af den upphöjda plats, på hvilken de blifvit stälda. Men der fans i denna samling ingen med de öfverlägsna egenskaper, som *Axel Oxenstjerna* under den förra förmyndareregeringen, ingen som kunde styra och leda och till ett helt förena alla dessa skilda viljor och intressen. Den man, som intagit *Oxenstjernas* plats, var visserligen sin tids mest lysande ädling och en i många fall rikt utrustad personlighet, men saknade den fasthet i karakteren och den moraliska kraft som behöfdes, för att åstadkomma plan och sammanhang i riksstyrelsens mångartade grenar.

För en förmyndarestyrelse, som alltid måste hafva till ögonmärke skyldigheten att inför en myndig konung aflägga räkenskap för sin förvaltning, var det af högsta vikt att i en bestämd grundlagsenlig författning eller stadga ega en norm för sina åtgöranden. En sådan fans visserligen i 1634 års regeringsform, som äfven efter det tidskifte, för hvilket den egentligen var afsedd, blifvit till sina väsentligaste delar efterföljd; men oakadt den för sin tid var ett mästerstycke, tarfvade den likväl nu under förändrade förhållanden en *revision*. Detta beho

erkändes från flere håll och både rådet och adeln tillsatte utskott för nya förslags utarbetande. Man åtnöjde sig nämligen nu ej längre med den obestämdhet i föreskrifterna rörande förhållandet mellan regeringsherrarne och rådet å ena sidan samt mellan detta och ständerna å den andra, som under den förra förmyndarestyrelsen lemnat fältet så öppet för Axel Oxenstjernas allt omfattande verksamhet. Hans mäktiga ande saknades i den nya styrelsen, som i allt måste vika för flertalet, men gjorde detta till sin egen skada.

Enligt rådets förslag, som i hufvudsaken synes hafva blifvit det gällande — skulle regeringen föras af riksförmyndarne "med råds råde" och konungen välja nya rådsherrar endast med rådets vetskap, och samtycke. Antalet af rådets medlemmar, som i 1634 års författning varit bestämdt till 25, skulle nu ökas till 40. Riksdrotset, hvilken förut som lagskipningens förnämste man i landet varit president i Svea hofrätt, skulle hädanefter hafva inseendet öfver lagskipningen på alla orter, och i justitierevisionen (motsvarande högsta domstolen nu för tiden) företräda konungens ställe.

Den 3 nov. 1660 utfärdades den viktiga statshandling, som blifvit kallad "additamentet" till 1634 års regeringsform. Utarbetningen af detsamma hade blifvit verkställdt af Schering Rosenhanes erfarna hand. Enligt detta dokument skulle enkedrottningen och de fem riksembetsmännen under konungens minderårighet förestå regeringen med råds råde. Rörande ansvarigheten voro rådets medlemmar skyldiga att aflägga den, icke såsom förut ensamt inför konungen, utan äfven för *rikets ständer*. Regeringens myndighet gjordes jemväl så beroende af rådet att, om den förra i någon fråga gick rådet förbi, hvilken som helst af rådets medlemmar egde rättighet att hos drottningen eller rikskansleren fordra rådets sammankallande. För första gången fastställdes *bestämda terminer för riksdagarnes sammanträdande*, nämligen hvar fjärde år. De förut brukliga provincialmötena förbjödos. Öfverinseendet öfver lagskipningen anförtroddes åt riksdrotset, som ock skulle tillse att likformighet i detta afseende iakttogs. Svea hofrätt skulle få en särskild president af rikets råd. Riksrådets antal skulle icke få öfverstiga

fyrtio, de fem riksembetsmännen inberäknade. I regeringen finge endast upptagas *en*, i rådet endast *tre* af samma slägt. Om något riksembete under minderårigheten blefve ledigt, skulle det tillsättas efter ständernas val. Beträffande tronföljden bestämdes i enlighet med riksdagsbesluten af 1649 och 1650, att arfsföljden skulle tillhöra pfalziska huset, men inskränkas till Karl Gustafs arfvingar i rätt nedstigande led och bland dessa till den manliga linien. Åt adeln utom rådet förbehöllos vissa högre embeten. Generalguvernörsembetena, som förut endast blifvit besatta med riksråd, kunde tilldelas äfven andra adelsmän. Vid tjänstens tillsättande förordnades för första gången, att man i främsta rummet skulle taga hänsyn till *skicklighet* och *förtjenst*, så att ingen "för sitt stånd allena" befordrades. Infödde svenske män skulle icke tillbakasättas för utlänningar; dock skulle "främmande officerare af förtjenst icke förskjutas." Landshöfdingarne skulle innehafva sina embeten endast i tre år. Den i 1634 års regeringsform anbefalda redogörelsen af landshöfdingar och andra högre embetsmän bibehölls; dock skulle den icke ovilkorligen behöfva afgifvas hvarje år. Dertill kom det viktiga stadgandet, att embetsman, som tjänade väl, icke utan för begånget brott eller andra viktiga orsaker skulle kunna från embetet skiljas. Förmyndareregeringen förbjöds icke att utdela adelskap, men den borde dermed äfvensom med förläningen af gods betänksamt och sparsamt förfara. Gods skulle icke heller bortförlänas på andra grunder än efter fordringarna i 1655 års riksdagsbeslut, så att man hade utsigt att desamma framdeles skulle kunna till kronan återkomma. Till slut anbefaldes hos regeringen såsom en högst behjertansvärd sak att embetsmännens löner måtte blifva tillräckliga och ordentligt utbetalas. — Dessa föreskrifter i förening med 1634 års regeringsform fastställdes såsom lag att gälla *under konungens minderårighet*.

Samma dag som regeringsformen underskrefs eller den 3 nov. 1660 afgjordes äfven en annan för den närmaste framtiden mycket viktig fråga. Den gälde drottning Kristinas så oförmodadt förnyade anspråk på den förut föraktade svenska kronan. Sin förhoppning på dess

återvinnande hade hon grundat på astrologernas förutsägelse, att den unge konungen icke skulle lefva länge. "Hon hade," förklarade hon, "afsagt sig regeringen endast till förmån för Karl den tionde och hans manliga bröstarfvingar och i händelse af den unge konungens död eller annan regementsförändring fordrade hon att få åter inträda i sin arfsrätt". Mot den ögonskenliga fara som här hotade fäderneslandet, förenade sig likväl både regering, råd och ständer för att förklara Kristinas begäran af "noll och intet värde" och för att affordra henne en kraftig försäkran, att hon icke skulle störa rikets lugn. Härpå måste hon ingå och dermedelst binda sig "genom en fullkomlig afsägelse" för hela sin lifstid och ehvad förändring som kunde i Sveriges styrelse sig tilldraga.

17. Riksdagarne 1664, 1668 och 1672.

Vid den första af dessa riksdagar var det krigsplaner som förnämligast togo uppmärksamheten i anspråk. Efter att *tolf år* efter Vestfäliska fredsslutet hafva på grund af sin nödställda belägenhet åt Sveriges konung meddelat investituren i Bremen och Verden, begärde tyske kejsaren nu Sveriges verksamma biträde i det till utseendet allt farligare kriget mot Turkarne. Till öfverbefälhafvare för österrikiska hären anhöll han, att Sverige måtte sända Karl Gustaf Wrangel. Så fortlefde ännu svenska namnets ära i fjerran länder och genljudet deraf förnams ända till Adriatiska hafvets strand.

De af den unge konungens farbroder, hertig Adolf Johan, framställda fordringarna, att på grund af Karl den tiondes testamente komma i besittning af riksmarsksambetet och dermed vinna delaktighet i förmynderskapet för konungen, förnyades, men utan annan påföljd. än att hertigen i en sträng handfästning måste afsäga sig alla anspråk på nämnda embete och underkasta sig att, om han framdeles företoge något till rikets skada och osäkerhet, anses och straffas som fredsbrytare. En följd af dessa Adolf Johans omintetgjorda planer, var äfven den, att regeringen befriades från den far-

ligaste bland hans vänner och anhängare, riksrådet *Bengt Skytte*, som på grund af uppdagade stämplingar med hertigen afsattes från sitt rådsembete. Till riksmarsk i Adolf Johans ställe utnämndes genom enhällig kallelse *Karl Gustaf Wrangel*, och efter honom till riksamiral *Gustaf Otto Stenbock*.

Den tankens och öfvertygelsens frihet, för hvilken Gustaf Adolf låtit sitt lif på Lützens slagfält, hade väl efter hundraårig kamp blifvit en tidehvarfvets dyrköpta egendom; men den tid var ännu långt aflägsen, då samma storartade tanke kunde genomföras i den menskliga sammanlefnaden. Detta visade sig bäst vid 1664 års riksdag, då tvenne af svenska kyrkans mest utmärkte män, biskoparne Johannes Matthiæ och Johannes Terserus skildes från sina embeten för några förmenta villomeningar. Hvad den senare beträffar, var det kanske mer politisk ovilja än verklig ömhet om religionen, som fälde hans dom.

Med afseende på statshushållningen företer 1664 års riksdag det märkliga, att alldeles motsatta grundsatser mot de förut gällande begynte att tillämpas. Före och under detta riksmöte hade Gustaf Bondes åsikter i statshushållningen ännu fått vara rådande och sparsamhet och ordning iakttagits i förvaltningen. På grund häraf hade rikets skuldsumma blifvit rätt betydligt förminskad och enligt skattmästarens beräkning skulle den under loppet af året 1664 ytterligare minskas med 600,000 daler s. m. Men denna afbetalning blef om intet. Genom en planlös förhöjning af embetsmännens löner, tillskapande af nya tjenster, statsinkomsternas minskning, samt framför allt derigenom att styrelsen inlät sig på nya vidt utseende företag, uppkom en statsbrist, hvilken ledde regeringen in på den förderfliga vägen att föryttra kronogods och bortförpanta till kronan redan hemfallna fjerdeparter.

Riksdagen 1668 föregicks af ett föga ärofullt och alldeles ändamålslost krig, det bremiska kriget. I juli 1666 ryckte en välrustad här om 10,000 man under anförande af gamle riksmarsken Wrangel mot Bremen. Afsigten var

dels att lägga riksstaden Bremen *) under Sveriges lyd-
nad, dels att, under de då rådande förvecklingarna i
Europa, med Bremen till stödjepunkt, angripa Holland
och på detta sätt utkräfvat hämnd på den mäktiga repu-
blikens för de oförrätter, den under Karl den tiondes
krig tillfogat Sverige. Holland, ehuru en stark sjö-
makt, var nämligen svagt till lands, hvarför Sverige ämnade
låta det undergå samma öde som sedermera vederfors
det af Frankrikes mäktige konung Ludvig den fjortonde.
Sveriges anfallsplan mot Holland kom likväl aldrig till
utförande. Redan hade Wrangel kommit Bremen så nära
som på ett muskötskotts afstånd från stadens utanverk, då
tyska kejsaren med sitt maktspråk trädde emellan och åt
kurfursten af Brandenburg samt hertigarne af Lüneburg
uppdrog att söka i godo bilägga stridigheterna. På samma
gång ingicks mellan Holland, Danmark, Brandenburg och
Lüneburg ett förbund till Bremens skydd, hvarjemte kejs-
saren och Holland beredde sig att, om så behöfdes, med
väpnad hand understödja riksstaden. Att motstå en sådan
makt hade Svenskarne icke beredt sig. Genom fördraget i
Habenhausen (nov. 1666), måste Sverige erkänna Bre-
mens sjelfständighet såsom fri riksstad, och fastän staden
förband sig till vissa inskränkningar i utöfningen af denna
sin frihet, då det gälde Sverige, så hade man genom
denna kostsamma krigsrustning i verkligheten ingen-
ting vunnit.

Emellertid bibehölls den till Bremen afskickade hä-
ren under vapen ända till 1668. Det var under infly-
telsen af farhågorna för de svenska truppernas grann-
skap och Wrangels krigarerykte, som Sverige, i förening
med Holland och England, nämnda år förmådde den
stolte Ludvig den fjortonde till freden i Aachen, hvar-
igenom han afstod från sina förstöringsplaner på Spa-
niens bekostnad. Detta förbund, den s. k. *Trippelallian-
sen*, utgör ett af de ärofullaste dragen i förmyndarestyrel-
sens historia. Det är dock att märka, att det ingicks
af De la Gardies motståndare inom rådet, under det han,
ledaren af Sveriges yttre öden, lemnat allt vind för våg
och rest på landet. En fullständig brytning med Frank-

*) Det var icke riksstaden utan endast den kringliggande lands-
sträckan, det s. k. hertigdömet Bremen, som genom Vestfaliska freden
kommit att lyda under Sverige.

rike hade nu inträffat, men då en sådan politik dels var den mäktige rikskanslern missaglig, dels stridde mot de på den tiden i Sverige rådande sympatier, var det att förutse, att den icke länge skulle blifva bestående.

Under sådana förhållanden, medan molnen alltmera skockade sig vid horisonten, förebådande ett annalkande oväder, sammanträdde 1668 års riksdag. Regeringen sökte från början iakttaga den största möjliga försigtighet, och lyckades verkligen för tillfället afvärja ständernas efterräkningar.

Riksdagsbeslutet, dateradt den 22 sept., innehåller ständernas godkännande af förslaget till *en ny sjölag*, be-

15. Sveriges Riksbank.

viljande af nya utskrifningar samt, i händelse af krig, en ny s. k. krigshjelp m. m. Det viktigaste i beslutet var den delen deraf, som bestämde att, sedan den låne- och vexelrörelse, som genom särskildt kungligt privilegium varit öfverlåten åt en enskild man, kommissarien Johan Palmstruch, genom dålig förvaltning kommit på obestånd, banken skulle tagas under ständernas förvaltning, och detta besluts utförande innebar sålunda grundandet af *Sveriges Riksbank*. Men det fans andra frågor, hvilka man vid riksdagen ej vågat vidröra, framför allt den om statsverkets ordnande. För detta ändamål tillsattes strax efter riksdagens slut en kommission, hvilken såsom

resultat af sin verksamhet aflemnade till ständerna ett betänkande, den s. k. *Blå boken*, hvilken på det mest talande sätt blottade förmyndarstyrelsens dåliga förvaltning.

Emot denna utredning som uppgaf en statsbrist af öfver 3 millioner daler s. m., uppträdde De la Gardie med en ny beräkning af inkomster och utgifter. Enligt denna skulle inkomsterna icke blott betäcka utgifterna, utan utlofvade derjemte en behållning af omkring 12 tunnor guld till oförutsedda behof. Olyckligtvis voro De la Gardies beräkningar bygda på alltför lösa grunder, som i intet afseende motsvarades af de verkliga tillgångarna. *Subsidierne* från kejsaren, från England m. m. utgjorde den hufvudsakliga inkomstkällan. Men med förmyndarestyrelsens vacklande politik var Sveriges vänskap ej af den betydelse, att man i utlandet ville offra synnerligt mycket derpå. Det visade sig därför genast att de *beräkningar* rikskansleren upprättat voro jemt upp lika många missräkningar.

Det var således under mycket mörka utsigter som ständerna åter samlades till riksdag 1672. Förvirringen i den inre hushållningen skulle under en svag och vacklande regering lätt kunna göra Sverige i den yttre politiken till en lekboll för andra makter. För att icke störas i sina inkräktningssplaner på Holland, hade Ludvig den fjortonde använt alla medel att förlama de andra makternas understöd. I England hade han genom franska underhållspenningar vunnit konung Karl den andre, hvilken, för äran att få regera despotiskt i sitt eget rike, gjort sig till slaf af franska konungens nycker; i Österrike hade han mutat kejsarens förnämsta minister furst Lobkowitz, hvarefter Österrike och Frankrike ingått ett förbund, som länge var en hemlighet för det öfriga Europa. Den ende bland Europas furstar som vågade uppträda till Hollands försvar var den *store* kurfursten, Fredrik Wilhem af Brandenburg. För att göra honom oskadlig fann Ludvig nödvändigt att söka vinna Sverige, och framlade för svenska regeringen ett lockande förslag. På Sveriges sida talade för dess antagande utom de direkta fördelarna äfven den gamla afundsjukan mot Danmark. Man befarade nämligen att, om Sverige en-

kade, Danmark skulle mottaga Frankrikes underhålls-penningar och såmedelst komma i tillfälle att å nyo rikta sig på Sveriges bekostnad. Den, som ifrigast talade för förbundet med Frankrike, var De la Gardie, men möttes till en början från Sten Bjelke, Gyllenstjernorna m. fl. af ett så ihärdigt motstånd och så öfvertygande skäl, att han sjelf blef villrådig. Frankrike ökade då sina löften — slutligen ända derhän, att Sverige för sina rustningar skulle undfå 400,000 rdr årligen och i händelse af krig 600,000. Detta var alltför lockande utsigter för ett utblottadt land. Invaggande sig i den bedrägliga föreställningen att Sverige blott hade att uppbära Frankrikes penningar, utan att behöfva deltaga i kriget lemnade svenska regeringen trippelalliansens sjelfständiga och ärofulla politik och kastade sig i Frankrikes armar. Men sedan förbundet väl var undertecknad, hvilket skedde den 4 april 1672 i Stockholm, blef det den franska politikens uppgift att draga Sverige in i kriget. Så stodo sakerna, då Karl den elfte i slutet af året 1672 sjelf tillträdde regeringen.

18. Karl den elftes uppfostran och regeringstillträde.

Karl den elfte, ende sonen och enda barnet af konung Karl den tionde och hans gemål Hedvig Eleonora, var född på Stockholms slott den 24 nov. 1655. Vid åtta års ålder, började hans bokliga undervisning. Det visade sig likväl snart att prinsen hade föga lust för studier. Hans lärare *Gripenhjem* fann då på den utvägen att skaffa honom några jemnåriga läskamrater, men icke en gång denna täflan förmådde väcka den unge furstens läslust. Till guvernör hade enkedrottningen utsett riksrådet *Krister Horn*, hvarjemte tvenne riksråd förordnades att såsom rådgifvare tillhandagå guvernören och lärarne vid konungens uppfostran.

Man har mycket tadlat förmyndarne för den vårdslösa uppfostran Karl den elfte erhö, och har till och med påstått att de afsigtligt försummat sin pligt, för att

med tiden draga fördel af konungens bristande insigt i statsförhållandena. Denna beskyllning är likväl ogrundad; efter allt utseende var det enkedrottningen, som hufvudsakligen var vållande till detta felsteg. Redan i valet af guvernör för sin son hade hon begått ett betänkligt misstag. "Friherre Krister Horn," heter det, "var en godlynt, krigserfaren och icke obildad man, men egde icke den renhet i seder, som denna plats fordrade." Då prinsen visade liten eller ingen håg för boken, lät enkedrottningen dervid bero och påstod "att hennes bröder ingenting hade lärt, men ändå voro dugtiga furstar." Så försvunno de vigtiga läroåren utan egentligt gagn för den unge konungen, och om det än är osant, att han vid sitt

tillträde till regeringen hvarken kunde läsa eller skriva — så är det deremot alltför sant, "att han föga inhemtat af de kunskaper, hvilka för honom såsom Sveriges blifvande regent voro mest behöfliga, samt att hans själsförmögenheter

16. Karl den elfte.

icke blifvit vårdade så, att det kunde blifva honom lätt att bedöma statens förhållanden ur en mera omfattande synpunkt eller att beherrska sitt af naturen häftiga lynne^(*).

Vid sitt tillträde af regeringen i dec. 1672, hade Karl den elfte nyss fyllt sitt sjuttonde år. Till sitt yttre var han en välväxt yngling med behagligt utseende. Hans själsförmögenheter hade sent utvecklats och det var också i en helt annan skola än vid boken som dessa sköto sin egentliga fart. Af naturen flärdlös och beherskad af en viss tafatthet, som aldrig öfvergaf honom,

^{*)} Carlson, Pfalz. huset, del. 2.

undvek den unge konungen så mycket som möjligt högadelns förnäma och lysande kretsar; kom han någon gång i sådant sällskap, var han tyst och tillbakadragen, samt röjde en synbar förlägenhet. Bland sina jemnåriga åter, eller tillsammans med personer med enklare lefnadsvanor, var han glad och yster. Helst sökte han sin förströelse i jagter och äfventyrliga ridter, eller i umgänge och samspråk med allmogen. Det berättas ännu huru han vid ett besök i Mora prestgård i Dalarne sågs muntert svänga om med kullorna och emellanåt slå pukorna till de andres dans. Krigiska öfningar voro dock hans käraste sysselsättningar och det säges att han natten före en större truppmönstring icke kunde få en blind i sina ögon af väntan och otålighet *).

I rådets öfverläggningar deltog han i början af sin regering ganska sällan. Var han någon gång närvarande, utföll vanligen hans anspråkslösa votum sålunda: "jag förenar mig med flertalet!" Helst undvek han hufvudstaden för att med detsamma kunna undvika regeringsbestyren och uppehöll sig mest på Gripsholm eller Kungsör. När främmande sändebud i hans sällskap vidrörde statsfrågor eller likartade ämnen, lät han dem tydligt förstå att sådana ej intresserade honom, och uppsöktes han af dessa personer, då han var på landet eller på sina jagtresor, visade han dem helt kort till rikskansleren.

Styrelsen bibehöll sålunda i början af konungens egen regering samma karakter af svaghet och ombytlighet som utmärkt densamma under förmyndaretiden. Rådet förlustade sig flere veckor i sender på sina landt gods och vid de stora högtiderna lågo ärendena långa tider nere. Våren 1675, sedan kriget mot Brandenburg utbrutit, voro både konungen och hans rådgifvare på sina lustslott från januari till långt fram i mars månad och läto riksärendena under tiden hvila.

Man förvånas då man betänker, att denne tillbakadragne, så litet förtänksamme och ystert lekande yngling är den redan myndig förklarade konungen af Sverige. Men man förvånas än mera, då man betänker

*) Fryxells berättelser, del. 15.

att det är samme konung, Karl den elfte, som med tiden skulle tillintetgöra samma rådsherrars makt, inför hvilka han nu stod som ett viljelöst barn, störta det mäktiga adelsväldet i Sverige och på spillrorna af dess och råds-maktens ramlade bygnad uppföra en annan än stoltare, än anspråksfullare: det konungsliga enväldets.

19. Karl XI:s krig 1674—1679.

Då förbundet med Frankrike afslöts, hade dess vänner i svenska rådet sökt inbilla sig och andra, att Sverige genom sitt maktspråk skulle kunna herrska öfver krig och fred. Man smickrade sig med den föreställningen, att Sveriges ord och svärd, dess varningar och hotelser skulle ensamma vara tillräckliga att hålla hela Tyskland i tygel, i overksamhet. Minnet af Karl Gustafs underbara bragder och af 30-åriga krigets segrar hägrade för det rådande De la Gardiska partiets ögon. I dessa höga tankar om Sveriges makt och inflytande stärktes man genom de andra staternas uppförande. I Stockholm sågos sändebud från Danmark, Holland, England, Frankrike, Spanien, Österrike och Brandenburg.

Så hade svenska diplomaten spänt sina trådar kring hela Europa. Genom sin bemedling hade Sverige verkligen kommit derhän, att en fredskongress sommaren 1673 sammanträdde i Köln, och att fred blef sluten mellan Frankrike och kurfursten af Brandenburg. Så långt hade Sveriges bemödanden varit krönta med framgång.

Men ställningen ändrade sig snart. Kurfursten bröt åter freden, och Sverige måste lemna sin medlande ställning samt kastades mot sin vilja in i kriget.

Då Sverige kommit derhän, hade ställningen i Europa undergått hastiga och väsentliga förändringar, hvilka betydligt förökade de faror, för hvilka vårt fädernesland genom förbundet med Frankrike utsatte sig. De förra styresmännen i Holland, bröderna Witt, hade blifvit mördade i ett folkupplopp, och styrelsen hade kommit i händerna på prins Wilhelm af Nassau-Oranien, sedermera Englands konung, Wilhelm den tredje, en statsklok och för-

slagen man, som gjorde till sitt lifs uppgift både som ståthållare i Holland och som konung i England, att motarbeta Ludvig den fjortondes ärelystna planer. Han lyckades snart åvägbringa ett förbund till Hollands försvar mellan Spanien, kejsaren, Brandenburg med flere makter. Dessa, som blefvo Frankrikes fiender, intogo snart en fiendtlig hållning äfven mot dess bundsförvandt Sverige. Svenska hären öfvergick i sept. 1674 till Pommern under Karl Gustaf Wrangels befäl. Styrelsens mening var att i det längsta undvika att öppet delta i den vidt utscende striden, och hären skulle därför endast intaga en afvaktande ställning på brandenburgska gränsen. Men snart började lifsmedlen tryta, och trupperna nödgades för att undgå hungersdöden — att inrycka i brandenburgska landet. Härmed var tärningen kastad; kurfursten betraktade detta steg såsom en tydlig krigsförklaring och skred genast till öppen fiendtlighet.

Svenska hären utgjorde, då det obetänkta kriget utbröt, endast 40,000 män, och af dessa stodo blott 18,000 man på tysk botten. Frånräknar man häraf besättningsgarne i de många fästningarna, återstodo af denna styrka icke mer än 12,000 att föra i fält. Wrangel, som till följd af sina forna förtjenster och sitt embete som riksmarsk, var närmast att anförä hären och blifvit utsedd dertill, var ej mer hvad han varit i sin ungdoms kraftfulla dagar. De personer, som stodo honom närmast i befälet, fältmarskalken *Marderfelt* och generallöjtnanten *Wolmar Wrangel*, voro båda i saknad af den erfarenhet, som kunnat ersätta hvad nu mera brast i kraft hos öfverbefälhafvaren. Det oaktadt gjorde man sig i Sverige de mest lysande förhoppningar om svenska vapnens framgång. Kurfursten, som var stadd på en resa till Holland, när underrättelse ankom om Svenskarnes inryckande i Brandenburg, samlade genast sina i vinterkvarter förlagda trupper och skyndade från öfra Tyskland genom Thüringerskogen för att möta Svenskarnes, en ilmarsch, hvilken blifvit mycket berömd i krigshistorien. På medförda båtar öfvergick han Havel, öfverraskade och tillfångatog vid *Rathenau* öfverste Wangelin med ett rytteri-regimente samt besegrade den 18 juni 1675 vid *Fehrbellin*

svenska hufvudstyrkan, som dervid förlorade 2,000 man döda, och åtta kanoner.

Slagtingen, i sig sjelf föga betydlig, verkade så mycket mer genom sina följder. Den förlorade träffningen gaf nämligen ett svårt hugg åt den krigareära, som förut lik en segergloria omgifvit den svenska hären och understödt den i stridens tummel. En följd häraf var ock att Sveriges grannar åter började röra på sig. Redan tre veckor efter slaget vid Fehrbellin förklarade kejsaren och tyska riket Sverige krig, derpå följde Hollands krigsförklaring och den 2 sept. fick Sverige mottaga en dylik från Danmark. Från Frankrike, som sjelft haft flere motgångar under årets strider i Tyskland och sett sina härar tillbakadrifna öfver Rhen, var intet bistånd att vänta. Efter öfverenskommelse mellan konung Kristian den femte af Danmark samt Brandenburg och Österrike, att föra kriget efter en gemensamt uppgjord plan, samlades en här af omkring 30,000 man Danskar, Brandenburgare och Österrikare, hvilken dref Svenskarne in i de pomerska fästningarna, hvarefter hären delade sig för att belägra dessa. Wolgast, som hårdt ansattes, kapitulerade inom kort och Wismar var svårt hotadt. Fältmarskalken Marderfelt, som förde befälet öfver svenska hären, inneslöt sig i Stralsund.

Under tiden låg riksmarsken Wrangel, af sjukdom och bekymmer tvungen till overksamhet, på sin egendom Spiker på Rügen. Vid underrättelsen, att några danska krigsskepp visat sig vid sydöstra udden af ön, skyndade den gamle krigaren från sitt sjukläger att mota det fiendtliga anfallet, hvilket lyckades. Nära nog liflös återfördes han efter väl utfördt värf till Spiker och afled strax derefter, natten 25—26 juni 1676.

Dessa nedslående nyheter anlände till Sverige under det kröningsriksdagen pågick i Upsala och åstadkommo en allmän jäsning. Oroande rykten kringflögo om politiska stämplingar, personer fängslades såsom misstänkta för anläggningar till konungamaktens fall, misstankarne letade sig väg ända upp till riksrådet och röster höjdes för att kalla förmyndarne till räkenskap för deras dåliga förvaltning. — Utskickade af alla fyra stånden infunno sig i rådet och uppläste en skrifvelse, i hvilken de be-

gärde att få veta, hvad medel finnes till krigets fortsättande. Den förra riksdagen, sade de, hade framför allt tillstyrkt fred; nu befunde sig riket oförmodadt i krig. Men efter en fjortonårig fred borde rikliga medel finnas att tillgå, och innan ständerna tillsågo hvad bistånd de för kriget kunde lemna, önskade de få reda på de förut befintliga medlen. Detta var ett dittills oerhördt tilltag i de svenska riksdagarnes historia, och likväl vågade rådet ej tillbakavisa ständernas fordran. Man såg det gamla riksdrotset fälla tårar och, sträckande händerna mot himmelen, utropa: "jag har varit vid fyratio riksdagar, men jag har aldrig sett sådant förr". Äfven mot rikskansleren riktades personliga anfall, vittnande om den bittraste hätskhet, men tillika af den beskaffenhet att de icke kunde annat än hos den unge konungen till ytterlighet nedsätta hans rådgifvare. Så mycket villigare blef han sjelf att lyssna till ständernas i bestämda ordalag uttalade fordran, att förmyndarne skulle kallas till ansvar för sin förvaltning.

Fjorton riksråd, bland dem Sten Bjelke, Johan Gyllenstjerna d. y., konungens förre lärare Edmund Gripenhjem m. fl. ingåfvo till ständerna en skrift, hvori de förklarade sig alltid hafva ogillat förbundet med Frankrike samt påyrkat fasthållandet af 1662 års af Gustaf Bonde uppsatta statsreglering såsom grund för statshushållningen. Afsigten härmed var att freda sig sjelfva för blifvande efterräkningar och utpeka De la Gardie såsom den ende skyldige till förmyndarestyrelsens felsteg — men försöket misslyckades. På samma sätt misslyckades ett försök att ogilla ständernas befogenhet att granska den förra styrelsens åtgärder. Denna fråga afgjordes af konungen med den korta förklaringen, att då ständerna kunde sitta öfver lag och kyrkoordning, måtte de äfven verkställa denna undersökning och bland sig utvälja så många af sina medlemmar, som de ansågo tjenligt, för att granska förmyndareförvaltningen. — Härtill utsågos sex deputerade af adeln, tre prester och tre borgare, för krigets fortsättande beviljades en stark utskrifning och betydliga gärdar — och påminnelser aflätos om reduktionens kraftiga verkställande.

Tre dagar efter riksdagens slut firades i Upsala konungens kröning, och omedelbart derefter började krigsrustningarna med ganska mycken ifver bedrivas under konungens egen tillsyn. Sin största förhoppning hade han satt till flottan. Men redan här visade sig följderna af den föregående slappa och i så många fall odugliga förvaltningen. Flottan hade icke på femton år varit begagnad, och hvarken Wrangel eller Gustaf Otto Stenbock hade åt dess utrustning och underhåll egnat tillbörlig omsorg. Konungen aflät bref på bref för att påskynda utrustningen, men först den 9 okt. ingick underrättelsen, att flottan hissat segel för att från Dalarön utlöpa i Östersjön.

Fröjden blef dock icke långvarig. Efter blott tio dagars bortovaro återvände Stenbock, sedan genom försumlighet två fregatter gått förlorade vid Elfsnabben. Detta flottans snöpliga återtag väckte den lifligaste harm, i synnerhet hos konungen. En krigsrätt tillsattes, Stenbock förklarades oskicklig att bekläda sitt embete och dömdes att ersätta statens förlust med 200,000 daler s. m., hvilken summa af konungen nedsattes till 100,000 daler. Emellertid vållade de infallande höststormarne, jemte tilltagande sjuklighet bland manskapet, att flottan icke kunde utlöpa det året eller undsättning lemnas de nödställda svenska trupperna i Tyskland. Vid samma tid som flottan under Stenbocks befäl återvändt i hamn, hade fienden på tre skilda punkter infallit inom det svenska området, nämligen i Pomern, i Bremen och i Bohuslän. Försvarsmedel funnos antingen inga eller högst otillräckliga. I Pomern saknades säd och salt, officerarne voro missnöjde, soldaterne och folket likaså. Wismar gick förloradt, Verden, Bremervörde och den nyanlagda fästningen Karlsborg eröfrades af fienden; Svenskarne måste utrymma Pomern och söka skydd inom Stralsunds murar.

Med en af omständigheterna hastigt utvecklade själfständighet i åsigt och en alltmer tilltagande beslutsamhet i handlingssättet gjorde sig emellertid konungen i hast oberoende af de stridiga meningarne omkring sig och vände sig att taga råd af sig sjelf. — Första och oundgängligaste uppgiften var att ombesörja flottans utrustning för året 1676 och så-

lunda begagna det enda medel, som fans, för att underhålla förbindelsen mellan de vidt skilda och af fiender svårt ansatta delarna af riket. Endast med flottans tillhjälp förmådde man förstärka trupperna i Tyskland, skydda Gotland, afhålla fienden från Skåne och om möjligt förflytta kriget in i fiendens egna länder. Den stora flottans utrustning anförtroddes åt riksrådet, förre landshöfdingen i Dalarna, *Lorentz Creutz*, en man "af bepröfvad rättskaffenhet och lefvande nit", hvilken ock med sådan ifver pådref verket att denna flotta redan d. 29 april gick till segels.

Men med sina förträffliga egenskaper i öfrigt, var dock Creutz alldeles okunnig i sjömansyrket. Efter en föregående gysam strid vid skånska kusten, der de för-
enade danska och holländska flottorna (som kommen-

17. Simon Grundel Helmsfeldt.

derades af de ryktbara sjöhjeltarne Dansken Niels Juel och Holländaren Martin Tromp) måste vika, och hvaraf hos konungen tändes en gnista hopp, följde den 1 juni 1676 det för Svenskarne olyckliga *sjöslaget vid Öland*, der ej blott Creutz, amiral Uggla och en mängd andra funno sin död i böljorna, utan flere af de bästa skeppen gingo förlorade.

Sverige låg nu öppet och värnlöst för fienden. Armén i Skåne bestod, garnisonerna i fästningarne oberäknade, af 3,500 man till häst och lika många till fots, inalles 7,000 man, men icke en gång hela denna lilla styrka var till följd af härjande sjukdomar tjenstbar. Den till öfverbefälhafvare nämnde fältmarskalken *Helmsfeldt* och generalguvernören öfver Skåne, *Fabian von Fersen*, föreslogo att förlägga hären i ett befäst läger för att, i hän-

delse af en landstigning, ega en fast punkt, från hvilken man kunde möta eller åtminstone oroa fienden. Af detta förslag blef emellertid intet; till råga på bekymren hade konungen efter den sista förkrossande underrättelsen om flottans nederlag försjunkit i ett svårmod som höljde i den djupaste slöja af tystlåtenhet hans planer för fosterlandets försvar. "Han afhörde," heter det, "alla framställningar, men svarade icke ett ord; derefter befalde han på det strängaste, vanligen motsatsen af hvad man tillstyrkt. Hans planer kände ingen" *),

Emellertid närmade sig den afgörande striden allt mera. Med bäfvan emotsåg man i Sverige dess utbrott. Det talades om fred med Danmark, dervid man ville uppföra Skåne, Halland och Bleking samt om förlikning med kejsaren mot uppgifvande af Sveriges tyska provinser. Det bör dock anmärkas, att dessa förtviflade fredsplaner afhandlades man och man emellan, och att konungen sjelf ej om dem nämnt ett ord.

Den 26 juni började Danskarne sin landstigning vid Trelleborg på skånska kusten. Den fortsattes vid Ystad, hvarunder svenska hären drog sig tillbaka till Markaryd inom småländska gränsen. Samtidigt inryckte Danskarne under befäl af riksståthållaren Gyldenlöve från Norge i Bohuslän och Vestergötland. Folket flydde till skogarne och fienden öfversvämmade hela landskapet. Göteborg inneslöt, Venersborg eröfrades, Lidköping och Skara brandskattades och fienden utrustade fartyg på Venern, från hvilka de grymt härjade dess öppna kuster.

Danska hären i Skåne utgjorde 16,000 man under den kraftfulle danske kung Kristian V:s eget befäl. Enligt den uppgjorda krigsplanen, skulle denna styrka förena sig med Gyldenlöves här, som stod i Vestergötland, en plan, hvilken i Sveriges då varande läge ej syntes möta synnerliga svårigheter.

Vid denna öfverhängande fara, uppbröt den unge svenske konungen hastigt från Småland för att undsätta det hotade Halmstad. I spetsen för 7,000 man och omgifven af sina bästa generaler, Helmfeldt, Ascheberg, Dahlberg, Fersen m. fl. skyndade Karl mot Halm-

*) Carlson, Pfalz. huset, del. 2.

stad, der han träffade en del af danska styrkan under general Duncan och slog den i grund den 17 augusti 1676. Detta var Karl den elftes första seger och hans så länge af ständiga motgångar fördystrade sinne ljusnade åter. Emellertid hade han lärt sig inse, att så väl rikets inre lugn, som dess räddning ur kriget berodde af honom sjelf och hans krigslycka.

Så fort han hunnit samla tillräckliga förstärkningar från öfre Sverige ryckte han söderut för att möta Danskarne i Skåne. Dessa senare drogo sig oupphörligt tillbaka, tills svenska och danska härarne stodo på hvar sin sida om

18. Karl XI i ryttafäktningen under slaget vid Lund.

Lydde å. — Slutligen beslöt Karl att våga en afgörande drabbning. Natten mellan den 3 och 4 dec. bröto Svenskarne i all tysthet upp från sitt läger och tågade i full slagtordning emot Lund. Danska hären, som märkt Svenskarnes uppbrott, satte sig i skyndsam rörelse för att om möjligt före Svenskarnes hinna besätta den invid staden belägnade Helgonabacken. Här begyntes striden mellan Svenskarnes högra och Danskarnes venstra flygel, båda anförda af konungarne, och fortsattes sedan af härarne med vexlande vapenlycka tills på aftonen den danska var i grund tillintetgjord. Under stridens hetta råkade svenske konun-

Karl XI i slaget vid Lund.

gen komma in i en fiendtlig rytterafdelning, men utan att låta märka någon fruktan satte han sig i spetsen för ryttarskaran, och låtsande sig vara en dansk officer kommanderade han "framåt". När han kommit de sina så nära att han af dem kunde få hjälp, vände han hastigt om hästen och lät de sina företaga ett nytt anfall; med oemotståndlig kraft störtade Svenskarne i slutna led mot fienden; Danskarne veko till en början i någorlunda god ordning och under ifrigt fäktande, men kunde icke länge hålla stånd utan nödgades slutligen att i vild flykt söka sin räddning. Konung Kristian sjelf lemnade slagfältet för att innesluta sig inom Landskronas murar. — Slaget var ett af de blodigaste svenska krigshistorien har att förtälja. Öfver 8,000 döda, hvilket utgjorde mer än hälften af de sammanräknade arméerna, lågo på slagfältet, 51 kanoner, fiendens hela tross med ammunition, 170 officerare och 2,000 soldater togos från Danskarne. Segern vid Lund bildade i sina följder en vändpunkt i Karl den elftes historia, liksom den utgör hans vackraste vapenbragd, hvilken han sedan årligen firade, ej med lysande fester, utan med stilla gudstjenst på sina rum.

Under fortsatta underhandlingar om fred fortgingo rustuingarne för det följande årets fälttåg. Det största bekymret var att anskaffa penningar. En ökad svårighet i danska kriget var den inrotade fiendtligheten mot Sverige i de landskap, som af Svenskarne skulle försvaras och som utgjorde krigets egentliga skådeplats. Bredvid det stora kriget utkämpades både i Skåne och Bleking ett farligt småkrig, det s. k. *Snapphanekriget*, bestående deri att en massa beväpnade bönder öfverfölo och nedgjorde mindre truppafdelningar, bortröfvade krigsföror, samt mördade dem som misstänktes vara vänligt sinnade mot Svenskarne, hvilket Guerilla-krig utöfvade ett ganska menligt inflytande på de större krigsrörelserna.

Fälttåget 1677 utmärktes liksom det föregående årets af ett nederlag till sjös, i *Kjögebugt*, på Själlands ostkust d. 1 juli, men lyckligtvis äfven af en kort derpå vunnen seger till lands, vid *Landskrona*. Svenska vapnen gjorde likväl en svår förlust i det den tappre fältmarskalken Helmfeldt, som genom sin bepröfvade krigarerfarenhet varit den unge konungen ett så pålitligt stöd, här fann hjeltedöden.

Genom denna nya seger var Svenskarnes öfverlägsenhet i striden på fältet så afgjord att Danskarne under det återstående kriget icke vågade möta svenska hären i öppen slagtning. Detta var emellertid nästan den enda fördelen. Fienden innehade fortfarande Landskrona fästning och derigenom fri förbindelse med Själland; men hans försök att äfven bemäktiga sig Malmö tillbakavisades med icke obetydlig förlust på Danskarnes sida.

I Bohuslän der rikskansleren De la Gardie hade högsta befälet fördes kriget mest genom ströftåg och mindre skärmytslingar. Till följd af bristande uppmärksamhet blef De la Gardie öfverraskad af Norrmännen vid Uddevalla och förlorade under sitt försök att undkomma 500 man och hela sin tross.

Under året 1678 föreföllo de viktigaste krigshändelserna i Tyskland. *Otto Wilhelm Königsmarek* som hade öfverbefälet i Pomern, försvarade med största mod och skicklighet Stettin, mot kurfursten af Brandenburg, men måste efter fem månaders belägring uppgifva staden. Han vann likväl kort derefter en lysande seger öfver den förenade danska och brandenburgska hären på Rügen, der vid hela danska styrkan, 5,000 man, blef tillfångatagen, och en stor del af trossen föll i segrarens händer. Fienden återkom likväl snart med mångdubblade krafter, mot hvilka Königsmarek fann sig allt för svag att göra motstånd. Det ena fästet gaf sig efter det andra och, när slutligen Greifswald den 5 november kapitulerat, hade Svenskarnes af sina besittningar i Tyskland *icke en enda plats öfrig*.

Under sådana förhållanden skulle det för det utmattade Sverige varit omöjligt att utan betydliga förluster sluta det tyska kriget, om ej dess mäktige bundsförvandt Ludvig den fjortonde lagt sitt kraftiga ord i underhandlingarnas vågskål till Sveriges fördel. De franska vapnen hade nämligen under krigets senare skede haft en oväntad framgång, och denna öfvervigt använde Frankrike att komma sin betryckta bundsförvandt till hjälp. — Genom fredssluten 1679 med kejsaren och tyska riket i holländska staden *Nimwegen*, med Brandenburg på franska lustslottet *St. Germain* och med Danmark i *Paris*, den sistnämnda freden bekräftad genom freds- och försvars-

förbundet mellan Danmark och Sverige i *Lund*, återfick Sverige alla sina förlorade länder, med undantag af en liten landsträcka i Hinterpomern, som afträdde till kurfursten af Brandenburg. "För en så hederlig fred hembäre vi den store Guden en innerlig tacksägelse, då den är öfver all mensklig både förmodan och förmåga," skref Karl den elfte till sitt råd. Han beredde sig nu att med kraft ordna sitt rikets inre förhållanden.

20. Enväldet och reduktionen.

Den 5 okt. 1680 öppnades det minnesvärda riksmöte, der det konungsliga enväldet "först i lag sattes." I den kungliga propositionen, som af riksrådet Bengt Oxenstjerna upplästes å konungens vägnar, talades om den lyckligt vunna freden, men ock om botandet af de refvor, kriget framkallat. Riket liknades vid ett skepp, som ur en svår sjönöd lyckligen räddat sig i hamnen, men som tillika tarfvade en grundlig förbättring. Inga bestämda förslag framställdes från regeringens sida, utan endast antydningar om de för handen varande behoven, och åt ständerna sjelfva öfverlemnades att sörja för deras fyllande.

Bland dessa behof hade konungen särskildt framhållit, att åt riket borde beredas en säker och varaktig fred — samt att rikets inre tillgångar borde så ordnas, att det kunde bestå af egna medel och ej behöfde anlita främmande makters understödspenningar. — Under dessa djupgående förslag, i hvilka vi igenfinna först Gustaf Bondes och sedan Karl den elftes kloka rådgifvare *Johan Gyllenstjernas* styrelsegrundsatser — döljer sig redan en fordran på alla de stora förändringar, som utmärka Karl den elftes styrelse. Emellertid intog konungen, under det han flitigt arbetade med några förtrogne, en tillbakadragen och afvaktande ställning, utan någon sin personliga inblandning med partierna. Följden häraf blef hvad man beräknat, att det ena och det andra hänsköt sina tvister till konungen, som i egenskap af skiljedomare mellan dem ytterligare befäste sin under kriget grundlagda makt. En annan sak, hvaraf Karl klokt för-

stod att betjena sig till sin makts utvidgande var den genom häfdvunnen sed honom tillagda rättigheten att utnämna ledamöter i *riksdagens hemliga utskott*. Detta utskott, som bestod af 50 ledamöter, nämligen landtmarskalken och 21 adelsmän, erkebiskopen och 14 präster samt talmannen och 12 medlemmar af borgareståndet, hade första gången blifvit sammankalladt af Gustaf Adolf år 1627 för att med regeringen öfverlägga om utrikes ärenden, som voro af den ömtåliga art, att de ej ansågos kunna framläggas för riksdagen i sin helhet. Under tidernas lopp hade sekreta utskottet kommit att spela en allt större roll, och hade, som vi framdeles få se, under frihetstiden snart sagdt hela riksstyrelsen i sin hand. Genom ett klokt val af ledamöter gjorde konungen sekreta utskottet nära nog till ett verktyg i sin hand och beredde sig således ett afgörande inflytande på riksdagsbesluten. Äfven vid besättande af talmansplatserna gjorde konungen sin personliga vilja gällande. Till landtmarskalk utsågs *Klas Fleming*, en son till den för sitt reduktionsnit år 1660 från regeringen uteslutne Herman Fleming; till talman i borgareståndet utnämndes förre sekreteraren i reduktionskollegiet, numera borgmästaren i Stockholm, *Olof Thegner*, hvilken sedan i reduktionens historia kom att spela en betydande roll. — Sålunda förberedd, gick konungen att möta eller rättare åse den stora strid, som slutade med att lägga regeringsmakten i hans hand. De närmaste och förnämsta frukterna af 1680 års riksdags verksamhet blefvo ock besluten om *förmyndareräfsen* och *reduktionen*. Den förra omfattade icke allenast riksförmyndarne, utan äfven alla som under minderårigheten varit riksråd och de affidna förmyndarnes och riksrådens arfvingar. Icke mindre än 118 släkter hotades af denna efterräkning. Bland förmyndarne sjelfve voro nu endast tvenne kvar, nämligen Gustaf Otto Stenbock och Magnus Gabriel De la Gardie, hvilken senare efter Per Brahes död blifvit riksdrots.

Förgäfves hade rådet sökt undandraga sig redogörelsen af det skäl att detsamma "såsom varande ett stånd i riket icke kunde dragas till ansvar." Detta föranledde konungen till den fråga, hvilken han förelade ständerna, om *regeringsformen* borde lända till *efterrättelse äfven sedan*

en fullmyndig konung tillträdt styrelsen samt om rådet vore ett stånd i riket. Svaret på dessa frågor, hvilka tydligen afsågo att bestämma konungens förhållande till rådet och embetsmännen eller med andra ord konungens plats i förvaltningen, tillintetgjorde på en gång rådets myndighet och utföll så, att då konungen efter lag och rätt styrde riket "såsom sitt eget af Gud förlänta rike," han ock vore inför Gud allena ansvarig för sina gerningar.

Efter endast två månaders sammanvaro slöts 1680 års riksdag. Konungen hade "afgifvit sin nådigste approbation på riksens ständers förklaring" och afreste natten derefter till Kungsör, hans älsklingsplats, der han i sin anspråkslösa bostad, en rödmålad träbyggnad på en liten höjd vid Arboga åns utlopp i Mälaren, triffdes vida bättre än i den gamla konungaborgen i hufvudstaden. Det var dock icke åt landtlifvets förströelser han här egnade sin tid. I samråd med *Ascheberg*, *Hans Wachtmeister* och generaltullförvaltaren *Cronschöld* arbetade han på ordnandet af hären, flottan och rikets penningeverk. Ehuru frånvarande från hufvudstaden, öfvervakade han ock de för förmyndareräfstén och reduktionen tillsatta kommissioners arbeten.

Man hade trott sig finna att riksförmyndarne genom försummelse och egennyttä ådragit riket en förlust af 14 till 15 millioner dr s:mt. Då det skulle vållat alltför stor tidsutdrägt att låta hvar och en svara för sig, bestämdes på konungens befallning, att anmärkningsskriften skulle såsom ett helt meddelas åt dem alla, och hvar och en skulle i rådsprotokollen uppsöka hvad som kunde gälla honom samt sålunda anklaga sig sjelf. En uppenbar orättvisa vid detta kraf var att enkedrottningen fritogs från allt ansvar. Deremot drabbade det med förkrossande tyngd de öfriga regerings- och rådsledamöterna, och icke blott dem utan jemväl deras arfvingar. Nils Brahe för egen del och såsom arfvinge till sin farbroder grefve Per Brahe, ingick aekord med kronan att få lösa sig från sin ansvarsskyldighet med 431,000 daler s. m. Riksmarsken Wrangels arfvingar gjorde ett liknande aekord på 256,000, Magnus Gabriel De la Gardie på 174,000 daler o. s. v. Tillsammans uppgingo de ersättningsbelopp, som ådömdes de tilltalade, till den då för

tiden ofantliga summan af omkring 4 millioner daler s. m., motsvarande ungefär 8 mill. kronor, men i anseende till den tidens höga penningvärde i verkligheten betecknande en vida större summa.

Detta slag drabbade nästan uteslutande den rika högadeln. Då denna på samma gång blef det egentliga offret för reduktionen, blefvo de flesta af landets rikaste släkter utarmade.

Rikets kammarverk som redan vid Karl den elftes tillträde till regeringen företett en betydande brist i den då uppgjorda staten, hade genom det fyraåriga kriget ytterligare försämrats, så att en fortsättning af det närvarande tillståndet visade sig alldeles omöjlig. Den under kriget anlidade utvägen att bortförpanta kronogods hade varit en ögonblicklig hjälp, men hade ytterligare bidragit att uttömma kronans tillgångar, så att numera knappt några kronans gårdar funnos i behåll. De af riksdagarne åtagna bevillningarna hade till följd af landets utblottade tillstånd ingått med vida mindre belopp än påräknadt varit; staten saknade kredit, riksamiralen hade för flottans behof under kriget måst pantsätta sina egna gods, skattmästaren och kammarråden hade upptagit lån i sina egna namn, men dylika hjälpkällor voro naturligtvis alldeles otillräckliga. Embetsmännen hade icke på flere år utbetkommit sina löner, och kammarens styresmän klagade att de "under idkelig trældom och bekymmer" gjorde sin tjenst, då de icke blott på embetsrummet dag för dag, utan äfven hemma i sina hus bitida och sent oroades af fordringsegares klagan*).

Nöden var allmän, ställningen förtviflad och utomordentliga medel fordrades för att rädda fäderneslandet. Karl den elfte hade därför gjort början med förmyndaräråfsten, samt fortsatte med *reduktionen*. Denna senare är dock någonting helt annat än den 1655 beslutade fjerdepartsrätsten, hvarför den ock, såsom bygd på helt nya grunder kallas *1680 års reduktion*.

Till president i den kommission, som skulle genomdrifva det nya verket, utnämndes landtmarskalken *Klas Fleming*. Han blef kort efter hvartannat jemväl president

*) Carlson, Pfalz. huset, del. 3.

i kammarkollegium, kommerskollegium, reduktionskollegium och liquidationskommissionen och fick således hela rikets penningeförvaltning sig ombetrodd. Han var, heter det om honom, "i sjelfva verket den man som näst konungen starkast påtryckte denna del af regeringen dess utmärkande prägel." Rådfrågad öfver allt, var han med i allt, och utvecklade en arbetsförmåga som var öfver all beskrifning. Med en ovanlig snabbhet uppfattade hans klara förstånd hvarje nytt ämne och kastade sig med djerft mod in i de mest betungande arbeten. Karl den elfte hyste till hans skicklighet det oinskränkta förtroende, och yttrade vid hans tidigt öppnade graf, att "Gud gifvit honom synnerliga gåfvor."

Bland de öfriga ledamöterna i reduktionskommissionen nämnes först och främst landshöfdingen *Jakob Fleming*, en anförvandt till presidenten, och dennes närmaste man i kommissionen; vidare den unge *Ulf Bonde*, Klas Flemings systerson, hofkansleren *Erik Lindsköld* och assessorn *Jakob Gyllenborg*, hvilken sistnämnde med tiden blef styresman för hela reduktionsverket.

Den nya kommissionen sammanträdde första gången d. 10 jan. 1681. Först indrogos *grefve- och friherreskapen*, och dermed försvann ur svenska statsskicket en institution, som utan att ega sjelfständig rot i de svenska samsfundsförhållandena, hade blifvit inympad på dem, men alltid varit med afundsamma blickar betraktad af den öfriga adeln och till och med af en och annan bland grefvarne och friherrarne sjelfve ansetts med ett visst förakt. Dessa förlänningar lågo kringströdda öfver hela riket. Så funnos i Vestergötland De la Gardies och Stenbockarnes grefskap, Leckö och Bogesund, i Småland Brahes och Oxenstjernas Visingsborg och Södermöre, i Upland Ekholmen och Ortala o. s. v. Alla dessa indrogos, och med dem innehafvarnes särskildt förlänade makt. De nådeansökningar, hvilka af en och annan grefve eller friherre inlemnades till konungen, blefvo alla afslagnå utan skonsamhet, någon gång med hån. Så t. ex. då konungens egen slätting De la Gardie anhöll, att få behålla någon del af sitt grefskap Leckö, innefattande 40 kyrkosocknar, erhöll han resolution på, att få behålla grafkoret i Varnhems kyrka, samt nödig skjuts af bönderne för

att från grefskapet afföra sin löseegendom. Hans gemål furstinnan Maria Euphrosyne, konungens faster, tilläts dock att behålla Höjentorp i sin lifstid.

Den vid 1680 års riksdag beslutade reduktionen erhöll sedermera vid de följande riksdagarne en ytterligare utsträckning och hade vid slutet af Karl den elftes regering beredt kronan en ökad årlig inkomst af öfver 2 millioner daler silfvermynt, motsvarande minst fyra gånger så mycket efter nu varande mynt- och varuvärden. Huru genomgripande denna förändring för mången var, kan man döma deraf, att riksdrotset De la Gardie, hvars inkomststat år 1679 uppgick till 250 tusen d:r smt, två år derefter egde qvar endast Vengarns gård. "Det stackars riksdrotset" — skref franska ambassadören mot slutet af år 1680 — "befinner sig i ett tillstånd, som väcker medömkan." Riksdrotsets son, riksrådet Gustaf Adolf De la Gardie, förlorade hela sin egendom. När Karl den elfte sedan tillsade honom, liksom de öfriga grefvarne och friherrarne, att vid deras titlar endast nämna de gods de verkligen egde, svarade De la Gardie i ett bref till konungen: "jag eger i hela verlden icke ett torp, mycket mindre ett gods, hvars namn jag kan lägga till min titel." — Om hans svåger riksamiralen Gustaf Otto Stenbock berättas, att när rättsbetjenterna utmätt hans löseegendom och dervid gått så långt, att de uppskrifvit den sammetsrock med guldknappar han vid tillfället bar på sig, hade han fält tårar och sagt till sin hustru, att hittills hade han sört för henne, hädanefter vore det hon som finge föda honom, ty han egde intet mer. Med oblidkelig stränghet drabbade kommissionens domar alla, vän och ovän, hög och låg, rik och fattig. Till och med konungens närmaste vänner, hvilka under hans egna ögon gjort fäderneslandet de utmärktaste tjänster, såsom Ascheberg, Nils Bjelke m. fl. måste släppa till en stor del af sin förmögenhet och knotade högt.

"Hvilken förbittring, hvilken jämmer, hvilket jäsande hat, som af en sådan förändring skulle framkallas, är lätt att finna. Missnöjet började bland de äldsta och förnämsta slägterna. Det spridde sig från dem till riddarhusets tredje klass (den. s. k. lågadeln), hvilken snart äfven fann sin förmögenhet hotad. Presterna hade icke

heller förblifvit fria från förluster. Borgerskapet trycktes af nya bördor, i synnerhet i Stockholm, der inqvarteringen var mycket tung. Hela landet fylldes med oro. — Olycksbådande rykten utspriddes, oroliga rörelser förspordes i landsorterna. Våldsambheter föröfvades mot ståt-hållaren Piper, som i Ingermanland skulle verkställa reduktionens domar och öfver allt visade sig en sådan gensträfvighet mot deras verkställande, att ett strängt plakat måste utfärdas för att skydda dem, som skulle sätta i verket de hårda besluten.*)“

Lika orimligt som det vore att förneka reduktionsverkets rättsenlighet, lika svårt torde det vara att försvara reduktionskommissionens alla åtgärder. I landslagen stadgades uttryckligen att konungen egde rätt att återtaga bortgifna eller förlänade kronogods; men så väl vid reduktionen, som vid förmyndarerafsten gick man ej sällan för långt och handlade med en hårdhet, som stämpade hela indragningsverket som en olaglighet.

21. Utsträckningen af Karl den elftes envælde.

År 1680 hade ständerna och konungen, såsom bekräftande deras beslut, upphäft *rådets* myndighet, väl ej på papperet, men i verkligheten, ty då konungen egde rätt att, hvilketdera han behagade, tillfråga rådsherrarne eller icke, så var rådets politiska betydelse i verkligheten upphäfd. Detta var det första betydelsefulla steget till införandet af enväldet. Det andra togs 1682, då konungen riktade sitt anfall mot ständernas makt och ingrep i deras *lagstiftningsrätt* och det sista och tredje 1693, då "Kongl. Majestäts ständer," såsom de numera kallades, helsade sin herskare "såsom en enväldig, allom bjudande suverän konung, som hade makt att *efter sitt behag* styra sitt rike." Då vid sistnämnde riksdag ständerna jemväl tillerkände konungen rätt, att "under krig uppnegociera medel utan ständernas hörande," så var indirekt *beskattningsrätten* lagd i konungens händer. Huru enväldsmakten användes, att utom gränserna af lag och billighet utsträcka

*) Carlson, Pfalz. huset, del. 3.

reduktionen har nyss blifvit nämndt. Orättvisast bedrefs dock indragningen af adelns gods i Lifland.

Lifländska adeln, hvilken innehade sina gods icke såsom förlänningar af svenska kronan, utan på grund af ur gammal tysk feodalrätt, hvilken af svenska kronan blifvit uttryckligen bekräftad — hade börjat med, att i de ödmjukaste ordalag protestera mot den bland dem alldeles olagligt företagna reduktionen. De "dristade förlita sig på sin konungs ord och försäkran, hvilka ej kunde brytas hvarken af ett riksdagsbeslut eller af de kungliga kommissariernes befallningar." Svaret härpå blef en kunglig befallning till kommissarierna, att noga efterforska anledning till ytterligare reduktionsåtgärder. Härigenom väcktes förbittringen hos lifländska adeln och växte dag för dag. Vid landtdagen i Dorpt 1692 tillsattes ett utskott, som fick i uppdrag att med anledning af de ständigt förnyade ingreppen i adelsståndets privilegier uppsätta en böneskrift till konungen. Denna skrift, författad af kaptenen *Johan Reinhold von Patkull*, var hållen i ganska frimodig anda, alldeles afvikande från den ytterliga ödmjukhet, som röjdes i den svenska adelns böneskrifter på den tiden. "När förtryckta undersåter," heter der bland annat, "först i tålmod lida och fördraga det möjligt är och sedermera, då krafterna ej längre förmå bära tyngden, vända sig med ödmjuk förtröstan till sin konung, samt bedja om hjälp och bönhörelse, så äro vi försäkrade om, att det icke uttydes annorlunda än som bevis på deras tillgifvenhet och förtroende. Nöden och eländet i vårt arma fädernesland äro så stora, att våra grannar se det med bestörtning och vi sjelfve blygas vid att omtala vårt tillstånd." Skriften slutade med orden: "under de svåraste krigstider som öfvergått Lifland, hafva vi aldrig erlagt så höga gärder som nu midt under freden. Ja, vi kunna försäkra att, i fall den högste Guden förelade oss att välja emellan å ena sidan ett svårt krig med våra fiendtliga grannar, och å den andra vårt nuvarande olyckliga tillstånd, så vete vi i sanning ej, om icke det förra vore bättre att undergå."

Författaren, kapt. v. Patkull samt landtmarskalken och landtråden jemte en öfverstelöjtnant Schlippenbach och en baron v. Mengden, hvilka inom det nämnda utskottet af landtdagen haft med skriften att göra, instämdes till

Stockholm och anklagades så väl för de anstötliga ordalagen deri, som för deras förhållande i öfrigt under landtdagen. Patkull och trenne af landtråden dömdes till döden; de senare fingo dock af kunglig nåd dödsdomen förvandlad till sexårigt fängelsestraff, tvenne andra miste sina sysslor och förklarades ovärdiga konungens förtroende. Omedelbart derefter utfärdades en förordning om Liflands styrelse, hvarigenom det lifländska ridderskapet beröfvades en stor del af sina gamla fri- och rättigheter. Dessa kraftåtgärder voro icke allenast obilliga utan politiskt okloka, då det ej kunde vara konungen obekant, huru detta gränsland eftersträfvades af både Ryssland och Polen och således företrädesvis bort med klokhets och skonsamhet behandlas. Patkull sjelf hade genom flykt redan före dödsdomens afkunnande undandragit sig densamma; han sökte tillflykt hos konungen af Polen och bidrog genom stämplingar mot Sverige icke oväsentligt till utbrottet af det stora krig som under Karl XII härjade i nordn.

Genom en skrifvelse till rådet af den 28 februari 1682 förklarade konungen, att rådsherrarne hädanefter icke skulle benämnas *rikets råd* utan *kungliga råd*, emedan "det förra namnet kunde gifva anledning till det vidriga omdöme om regementets förande och styrelse, som skulle det bestå af en söndrad makt och myndighet." Råds-embetet var härmed upphäfdt jemväl till namnet; men ej nog dermed. Nyss förut hade Karl utnämnt fyra nya riksråd: *Rutger von Ascheberg*, *Hans Wachtmeister*, *Kristofer Gyllenstjerna*, den tappre anföraren för svenska gardet, känd från danska kriget, samt den outtröttlige reduktionsmannen *Klas Fleming*. För att nu, sedan den förmyndarerafsten tillsatta s. k. *stora* kommissionen avslutat sina arbeten, göra de gamle rådsherrarnes förödmjukelse fullständig, lät han genom den yngste af rådets ledamöter, Klas Fleming, tillkännagifva, det han, under för handen varande förhållanden ville lemna dem öppet att "anhålla om tillgift för hvad de felat och begära afsked från sina embeten." Samtidigt härmed började utmätningarne i de riksråds hus som icke godvilligt erlagt ersättning för tillökningen i rådslönerna. Oron i sinnena steg till sin höjd. Allt sällskapslif upphörde i hufvud-

staden. "Otidiga discurser" hördes i staden och eld fans anlagd vid slottet. Jäsningen var allmän och till råga på det brydsamma i den allmänna ställningen hotades riket med krig. Under sådana förhållanden begärde samtliga de forna riksrådena sina afsked. Konungen mottog ansökningarna, men tillkännagaf af undseende för den djupt nedslagne riksdrotsen — M. G. De la Gardie — att han "med afseende på rikets gagn och bästa" icke bifallit hans ansökan. Enahanda var förhållandet med riksamiralen G. O. Stenbock, riksskattmästaren Sten Bjelke samt riksråden Joh. Gabriel Stenbock, Bengt Oxenstjerna, Lars Fleming och Georg Gyllenstjerna.

22. Den inre förvaltningen.

Landthären, flottan och indelningsverket, m. m.

Att den egendom, som genom reduktionen återföll till staten, skulle af en person, med Karl den elftes hushållsgrundsatser väl användas, var hvad icke ens konungens bittraste motståndare vågade förneka.

Genom kriget hade krigshären blifvit så förminskad, att den vid dess slut icke uppgick till hälften af hvad den var då den lemnade hemorterna. Men att ega en fulltalig och välrustad här var under den oroliga tid, som följde efter fredssluten 1679, så mycket angelägnare, som de nya krigen i Europa antagligen icke länge skulle låta Sverige njuta af det vunna fredslugnet. Mellan åren 1673—1680 hade i det folkfattiga Sverige endast för fotfolkets fulltaliggörande 27,000 man blifvit utskrifne, och likväl hade denna utskrifning icke på långt när motsvarat härens behof. För att förekomma en lätt inträffad orättvisa vid utskrifningar, och jemnare fördela krigsbördan öfver hela landet, upptog Karl den elfte ett redan af Gustaf Adolf begagnadt medel att hålla hären fulltalig, nämligen upprättandet af ett s. k. *ständigt knektehåll*. Genom särskildt upprättadt kontrakt af den 9 september 1682 åtog sig allmogen i Gestrkland och Helsingland att mot befrielse från utskrifning hålla Helsingeregemente vid en ständig styrka af 1,200 man. Samma styrka fast-

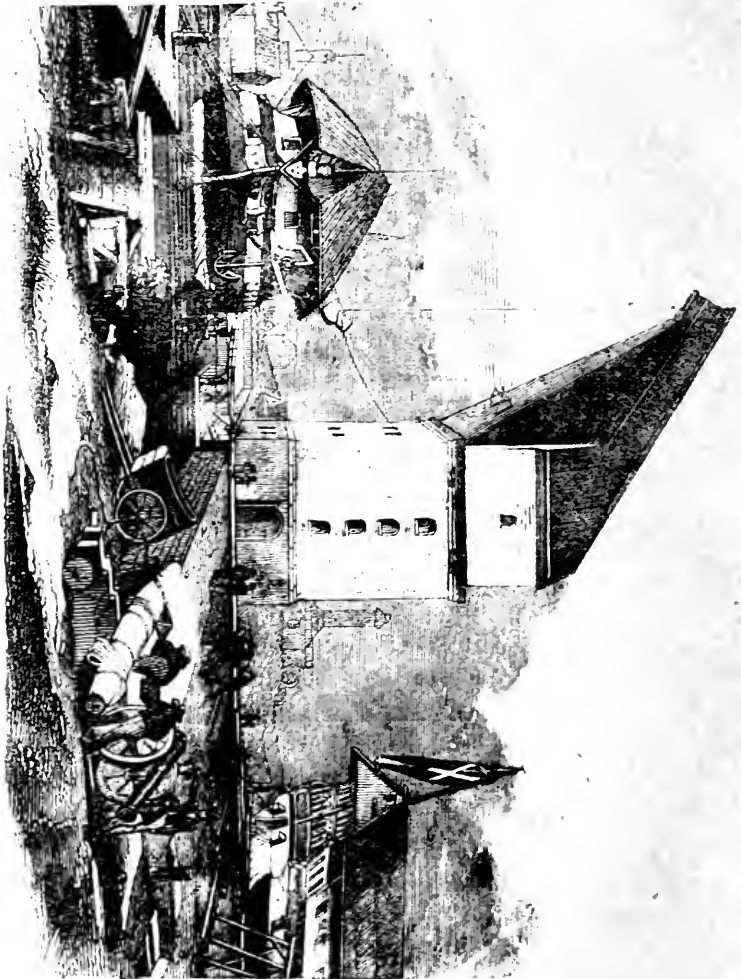
ställdes sedermera för hvarje landregemente, och kontrakter upprättades efter hand med alla landskapen. Enligt fastställt förslag, skulle två hela gårdar, kallade en "rote", förenas om att hålla en soldat, förse honom med torp, eller lemna honom bostad och nödortföda. Om ett regemente i krig blifvit ödelagd, skulle allmogen inom hvar socken förena sig till ömsesidigt understöd för att ersätta de afgångna knektarne. Likaså sammanlogos två eller flera hemman, allt efter deras värde och beskaffenhet för att underhålla en ryttare, och kallades "rusthåll". -- En mängd genom reduktionen återvunna kronogods anlogos till boställen åt officerare. Detta var det s. k. *indelningsverket*, om hvars orubbliga bestånd Karl den elfte var synnerligen angelägen. Genom detsamma förskaffade han Sverige en *indeld* landthär om 38,000 man, eller ungefär lika mycket som Sveriges stående krigsmakt utgör nu för tiden. Men derjente egde landet en värfvad här af omkring 27,000 man, så att rikets hela försvarsstyrka mot slutet af Karl den elftes regering uppgick till 65,000 man.

Liksom landthären var äfven flottan föremål för Karl den elftes allvarliga omsorger. Befälet öfver densamma anförtroddes åt *Hans Wachtmeister*, som genom anläggningen af den nya örlogshamnen Karlskrona förvärfvat en oförvansklig ära.

Det hade nämligen under kriget visat sig att landets hufvudstad icke var rätta platsen för flottan. Isen i Stockholms skärgård, som om vårarna ligger qvar längre än i södra Sverige, hade fördröjt flottans utlöpande, så att fienden under tiden kunnat obehindradt landstiga och härja de södra kusterna. Slutligen voro Sveriges besittningar söder om Östersjön så aflägsna från flottans station, att de större delen af året voro blottade på allt sjöförsvar. Dessa förhållanden tillsammantagna hade väckt tanken på att förlägga flottan till någon hamn söderut, der hon vore mer tillgänglig. *Hans Wachtmeister* föreslog Trotsö, nära sydöstra hörnet af Bleking. Ön utgjorde ett bondhemman och dess egare *Vitus Andersson* vägrade i början trotsigt att aflåta den, men beqvämade sig dock slutligen dertill. Konungen, som sjelf rest dit för att taga platsen i skärskådande, utfärdade den 5 de-

cember 1679) det första kungliga beslutet, att örlogsflottan skulle förläggas till hamnen vid Trotsö, samt att en stad der skulle anläggas, hvilken skulle bära namnet *Karlskrona*. Genom Erik Dahlbergs och Wachtmeisters gemensamma bemödanden uppväxte både staden och

19. Karlskrona örlogsvarf.

flottan mycket snabbt; den senare räknade vid Karl den elftes död 47 örlogsfartyg, deraf icke mindre än 37 linieskepp och i staden funnos då icke mindre än 126 för kronans räkning uppförda byggnader.

Krigshären och flottan, ehuru ömt de lågo Karl den elfte om hjertat, voro dock ej de enda riksvårdande anstalter som hade att glädja sig åt hans konungsliga hägn. Hans skarpa blick och kraftiga hand sträckte sig till alla förvaltningens grenar och lemnade efter sig spår, som fortlevvat ända intill våra dagar.

Bristande ordning och tillgångar gjorde i äldre tider att embetsmännens löner sällan ordentligt utföllo. Med ökade statsinkomster bestämde konungen lönerna till ständiga belopp. De voro visserligen ej stora men utbetalades ordentligt, och det var länge ett ordspråk om Karl den elftes tjänstemän "att de väl kunde bli salige, men icke rike." — Konungens förmyndare hade på sin tid förhaft en del lagarbeten. Vid 1686 års riksdag föreslog då varande landtmarskalken, sedermera kungliga rådet, grefve Erik Lindsköld, att man borde hos konungen anhålla det han ville låta besörja en omarbetning af den ännu gällande, men föråldrade landslagen. En lagkommission tillsattes med Lindsköld såsom ordförande, och flere balkar blefvo färdiga, men arbetet afbröts genom konungens död. Det viktigaste inom lagstiftningens område från Karl den elftes dagar var dock kyrkolagen, som utkom 1686.

Vid lagskipningens handhafvande var konungen lika outröttlig som allvarlig. Maktmissbruk och godtycklighet näpstes och afskaffades. Lagmanssysslor och häradshöfdingetjänster, som förut utdelats till riksråden för att öka deras inkomster, besattes med kunniga och skickliga personer utom rådet. Hofrätterna uppmanades att skyndsamt handlägga de till dem inkommande mål och underdomare tillhöllos strängligen "att ej med veld och egennyttia förörätta allmogen."

Sjelf iakttog Karl den elfte rättvisans fordringar med samma samvetsgranhet, som han fordrade af den ringaste bland sina undersåter. Så hade han en gång till borgmästare i Linköping utnämnt en person vid namn Hans Olofsson, men då borgerskapet klagade, att dess valrätt derigenom blifvit detsamma beröfvad och önskade sig en annan, återtog konungen sin fullmakt och utnämnde den borgerskapet ville hafva.

Strängt gudfruktig, visade Karl den elfte sitt nit om kyrkan genom att verksamt befordra kristendoms-kunskapens spridande så väl till dem af hans undersåter, såsom Lappar, Ester, Liver, hos hvilka kristna läran ännu var så godt som okänd, som bland svenska allmogen, hvilken i följd af bristande läskunnighet hade en alltför ofullständig kristendoms-kunskap. Kort efter kyrkolagens antagande, påbjöds en af erkebiskop Svebilus utarbetad katekes; ny kyrkohandbok samt ny psalmbok infördes, och en ny bibelöfversättning påbörjades.

Undervisningsväsendet och vetenskaperna hade under förmyndarestyrelsen åtnjutit en synnerlig omvårdnad, särdeles genom Magnus Gabriel De la Gardies nitiska verksamhet. Upsala universitet, för hvilket han var kansler, omhuldades med ovanlig frikostighet, liksom han, så länge hans egna tillgångar medgäfv, understödde vetenskaps-idkare och konstnärer. Genom en Isländare Johan Rugmans inflyttning till Sverige, begynte Svenskarnes bekantskap med den isländska sagolitteraturen. Lunds universitet stiftades 1666, antiqvitetskollegium inrättades 1668 och det lifländska universitetet återupprättades i Pernau.

Karl den elfte saknade visserligen den omfattande bildning, som skulle uppfordrat honom att i stort främja ett högre vetenskapligt lif; dock uträttades ej obetydligt till bildningens fromma under hans egen regering. Högskolorna i Greifswald och Lund, hvilka blifvit ödelagda under kriget, återupprättades ur sitt förfall; elementarläroverk blefvo anlagda i Karlstad och Kalmar och genom Brahes försorg uppstod ett dylikt på Visingsö. För undervisningens ordnande utarbetades och utgafs en ny skollag; för att handhafva sundhetsvården inrättades collegium medicum.

För landets *närings* hyste konungen mycket deltagande, men hämmade deras raskare utveckling genom ett småaktigt reglementerande. Genom reduktionen hade en icke obetydlig del af Sveriges jord öfvergått från adeln till bönderna, hvilkas ställning derigenom förbättrades. Svåra missväxter under sista tiden af Karls regering hindrade dock jordbrukets märkbarare förkofran. Bergshandteringen, den andra i ordningen af landets huf-

vudnäringar, vann en betydande utveckling. Koppartillverkningen vid Falu grufva uppgick årligen till 32—36,000 ctr., oaktadt flera svåra grufras inträffade, och rikets stångjärnstillverkning blef under konungens tid fördubblad. Handeln understöddes på allt sätt och sjöfarten ökades. Fabriksindustrien befordrades på det den tiden brukliga sättet medelst skyddstullar och införselbud. Fisket uppmuntrades, nya vägar anlades, postbefordringen upphjelpes o. s. v.

23. Karl den elftes sista år.

Karl den elfte hade år 1679, eller samma år och samma dag som freden i Lund slöts, trolofvat sig med den då 23-åriga danska prinsessan *Ulrika Eleonora*. Bilägret firades på Skottorp i Halland den 6 maj samma år och vigseln förrättades af *Haqvin Spegel*, som då var konungens öfverhofpredikant. Den nya drottningen borde ha varit högligen förtjent af sin makes aktning och kärlek. Skönhet, godhet och en obeskriflig mildhet i sinnelaget förenade sig hos henne att tillvinna henne allas tillgifvenhet; blott sin mans hjerta tyckes hon icke hafva egt förmågan att vinna. Orsaken härtill synes hafva legat dels deri, att konungen icke förr än vid bröllopet såg sin gemål och då, enligt en berättelse, skall hafva velat bryta hela förbindelsen, dels uti enkedrottningens afgjorda afvoghet mot sin svärdotter. Det oaktadt bar *Ulrika Eleonora* sitt öde med det mest sällsynta tålmod och sökte sin tröst i utöfningen af barmhertighetens och välgörenhetens dygder. I synnerhet ömmade hon för de genom reduktionen lidande, men äfven andra fattiga finga i rikt mått röna prof af hennes ädelmod. Först vid hennes dödsbädd fick konungen ögonen öppna för hvad man redan i början af hans äktenskap sagt honom, att "det bodde en engel i *Ulrika Eleonoras* själ". Då ehuru för sent erfor hon de första verkliga ömhetsbevisen från sin makes sida, och "glädjen häröfver uttalade sig i hennes strålande blickar och tacksamma ord." Med klokhets begagnade hon konungens upprörda sinnesstämning för att än en gång bedja för de genom reduk-

tionen lidande och öfverhufvud söka beveka honom till mildhet mot sina undersåter. Under strida tårar lofvade Karl att efterkomma hennes bön. Hon afled på Drottningholms slott den 26 juli 1693.

Med hennes död syntes lyckan och glädjen hafva för alltid vikit ifrån konungen. Svåra missväxtår inträffade och deraf en sådan hungersnöd, att under året 1697 öfver 80,000 människor i Finland ledo hungersdöden. Äfven i Estland och Lifland samt i Sveriges norra provinser var nöden förfärlig; folket bakade bröd af agnar, nässlor, hasselknoppar, bark och dylikt, och i Stockholm utbröto oroligheter, då den af hunger förtviflade befolkningen sökte plundra bagarebodarne och kronans förråd. Konungen gjorde visserligen hvad han kunde för att lindra nöden, men dess utsträckning var så stor, att hans åtgärder föga förmådde uträtta.

Medan hungersnöden rasade som värst, insjuknade konungen i mars månad 1697. Sjukdomen antog snart en betänklig karakter, och Karl begärde att läkarne öppet skulle säga honom hvad han hade att vänta. Då de icke ville dölja sin mening att föga hopp återstod, svarade konungen: "nä väl! jag har aldrig varit rädd för döden och är det heller ej denna gång; jag ålägger eder blott att I, när allt är förbi, låten öppna min mage, hvarest man lärer finna många besynnerliga ting." Han begick derpå nattvarden, tog afsked af sina närmaste och af-somnade den 5 april 1697 kl. 10 på aftonen, vid en ålder af 41 år och några månader.

Medan det kungliga liket ännu stod qvar i ett af slottsrummen, utbröt af okänd anledning, en förfärlig eldsvåda som lade en stor del af slottet i aska. Med nöd räddades liket undan de rasande lågorna, och fördes till Ridderholmskyrkan, hvarest begrafningen med öflig ståt försiggick den 24 nov. 1697 på konungens 42:dra födelsedag.

Till sitt yttre var Karl den elfte smärt till växten, med ett behagligt utseende. Han hade små lifliga ögon, rosiga kinder och ett vackert hår. En tätt åsittande blå rock, ett par höga stöflar och ett slagsvärd vid sidan utgjorde hans vanliga enkla dräkt. Tarflig och sparsam i sitt enskilda lif, förstod han likväl, när så behöfdes, att med värdighet uppbära det konungsliga majestätet. Med

Stockholms slotts brand år 1697.

allt sitt allvar var han ändock road af ett godt skämt och oräkneliga äro de infall och upptåg, som berättas från hans vistelse på Kungsör.

24. Karl den elftes samtida.

Den talrika rådspersonal, som vid Karl den elftes tillträde till regeringen innehade makten, afträdde ovanligt hastigt från den politiska skådebanan; en del genom döden, de öfriga genom att draga sig undan till aflägsna landsorter, sedan reduktionen beröfvat dem möjligheten att i hufvudstaden uppträda med sin forna glans. Redan året efter det konungen blifvit myndig, afledo Gabriel Oxenstierna, Herman Fleming och Erik Sparre; 1674 afgingo med döden Svante Baner och Klas Tott; 1675 Edmund Gripenhielm; 1676 riksmarsken Karl Gustaf Wrangel samt riksråden Klas Stjernsköld, Lorents Creutz och Gustaf Posse. Men äfven under de närmast följande åren borttrycktes af döden flere af rådets mest framstående ledamöter, såsom Bengt Horn 1678, Axel Sparre och Gustaf Soop 1679, Johan Gyllenstierna 1680, Magnus Gabr. De la Gardie 1686 o. s. v.

Genom reduktionen, som störtade så mången från rikedom och glans, uppstego emellertid andra till gunst och anseende. Äfven dessa böra här som hastigast omnämnas.

En af de utmärktaste förmågorna i Karl den elftes tjänst, ehuru han aldrig fick se sina omfattande planer mogna, var *Johan Göransson Gyllenstjerna*. Född

20. Johan Gyllenstjerna.

1635, och son af landshöfdingen Göran Gyllenstierna och Anna Johansdotter Skytte, ingick han efter fulländad uppfostran i Karl den elftes tjänst och utnämndes vid trettionio års ålder till riksråd. Till 1680 års reduktion, sådan den af konungen utfördes, var han den egentlige upphofsmannen. Enligt hans planer, hvilka äfven i öfrigt till alla delar blefvo konungens program, borde konungen, då han blifvit myndig, underkasta rådet en undersökning för dess förmyndareförvaltning, företaga en reduktion af de bortskänkta kronogodsens och lägga hela regeringsmakten i sin egen hand. Med de återvunna tillgångarna borde Sverige skapa sig en sjelfständig politisk ställning, göra sig oberoende af främmande makter och betrygga sin framtid genom en stark krigsmakt och ett nära förbund med Danmark. Såsom nyss nämdes, fick han emellertid icke upplefva verkställigheten af sina stora planer. Han afled i Landskrona år 1680, endast fyrtiofem år gammal.

Erik Lindsköld, smedson från Skenninge, hade gjort sin uppkomst till en början såsom lärare åt Karl den tiondes son på sidolinien, greve Gustaf Karlsson. Han blef sedermera kansliråd och statssekreterare, men undanträngdes för en tid, och drog sig undan till sin egendom Stafsund. Efter Johan Gyllenstjernas död återkallades Lindsköld, förde vid 1686 års riksdag landtmarskalksstafven, samt upphöjdes tid efter annan till friherre, greve, kongl. råd och kansler för Lunds universitet. Han var en af de utmärktaste personligheterna under Karl den elftes regering och har äfven vunnit ett namn som skald och mecenat. Död 1690.

Klas Fleming, född 1649, son af den utaf rådet ur förmyndarestyrelsen uteslutne Herman Fleming, är redan omtalad. De grundsatser hans fader förfäktat genomfördes af sonen i den vidsträcktaste omfattning, när Karl den elfte såsom fullmyndig konung satte honom till ledare af svenska statsverket och förordnade honom till en af reduktionens verkställare.

Bröderne *Hans* och *Axel Wachtmeister*, uppträdande först vid 1680 års riksdag, utmärkte sig såsom de ifrigaste kämparne för de vid samma riksdag fattade besluten om enväldet, stora kommissionen och reduktionen.

Den förre har dessutom som ofvan nämnt (sid. 167) förvärfvat sig ett oförgätligt minne, såsom anläggare af Karlskrona och nyskapare af svenska flottan.

Karl den elftes utrikesminister *Bengt Oxenstierna* är jemväl förut omnämnd. Han var född på Mörby i Upland 1623, och användes redan af Karl den tionde såsom sändebud och underhandlare vid främmande hof. Det inflytande han tillvann sig och bibehöll hos Karl den elfte; grundade sig på hans öfverlägsenhet såsom statsman, men torde äfven i någon mån berott derpå, att konungen föga förstod att bedöma de invecklade europeiska statsförhållandena, och att Oxenstiernas politik alltid öfverensstämde med konungens önskningsar.

Bland de öfriga af Karl den elftes många utmärkta embetsmän må nämnas: *Kristofer Gyllenstierna*, *Johan Gabriel Stenbock*, *Gustaf Adolf De la Gardie* (Magnus Gabriels äldste son), *Nils Gyldenstolpe*, *Olof Thegner*, *Jakob Gyllenborg* m. fl.

Utom desse statens män, funnos på denna tid äfven åtskilliga bland kyrkans, som förtjena att särskildt omtalas. Bland dem står i främsta rummet *Hagvin Spegel*, hvilken dels i egenskap af andlig författare genom sina många herliga psalmer, dels genom sitt nit och sin mildhet i utöfningen af sitt presterliga kall samt sina stora förtjenster som andelig talare, vunnit bland sina samtida inom kyrkan den största ryktbarheten. Han steg ock till kyrkans högsta värdigheter, blef konungens öfverhofpredikant, biskop i Skara och slutligen biskop i Linköping. Till predikosättets förenklade och förbättring samt till utarbetandet af den nya kyrkoordningen, handboken och katekesen har han kraftigt bidragit.

Jesper Svedberg var ock en af svenska kyrkans mest framstående män under detta tidskifte, ehuru af helt annat skaplygne än Spegel. Hvad Spegel uträttade genom sin mildhet, det vann Svedberg genom sin kraft och frimodighet, icke minst inför konungen sjelf. Så t. ex. tvekade han ingalunda att öppet och allvarsamt klandra de orättvisor, som begingos under reduktionsverkets fortgång, var heller ingen beundrare af enväldet utan varnade för dess missbruk o. s. v.

Bland öfriga kyrkans män, hvilka genom sin duglighet och sitt nit beredt sig efterverldens hågkomst,

kunna vi endast till namnen nämna erkebiskopen *Olaus Svebilius*, biskopen i Linköping *Magnus Pontinus*, biskopen i Strengnäs *Erik Benzelius*, i Åbo *Johan Gezelius*, i Lund *Enevald Svenonius*, samt "Litlands apostel", *Johan Fischer*, m. fl.

21. Rutger von Ascheberg.

Bland Karl den elftes krigare äro *Rutger von Ascheberg* och *Erik Dahlberg* mest värda vår uppmärksamhet. Den förre, född Kurländare, hade börjat sin krigiska bana redan vid tretton års ålder. Med utmärkelse hade han deltagit i 30-åriga kriget, i Karl Gustafs fejder och slutligen som fältmarskalk anfört svenska hären i Karl den elftes danska krig. Den uppriktigaste och innerligaste tillgifvenhet förband Karl den elfte med hans "käre Ascheberg", "hans trogne lärefader", "hans gode, trogne gubbe", såsom han kalla-

de honom. Ascheberg utnämndes efter hand till fältmarskalk, guvernör öfver Skåne, Halland, Göteborgs och Bohus län och Dalsland, samt slutligen till kungligt råd och grefve. I sin embetsutöfning inom det vidsträckta verksamhetsfält, som blifvit honom anförtrodt, ådagalade han den utmärktaste trohet och det redligaste nit samt har tillvunnit sig det vitsord att hafva varit en af de utmärktaste länsstyresmän, som Sverige någonsin egt.

Erik Dahlberg är oss redan förut bekant såsom Karl den tiondes vägvisare öfver Bälten till Själland samt såsom sin tids skickligaste ingenjööfficer. Hans förtjenster om det svenska befästningsväsendet, hvilka täfla med, om ej öfverträffa dem, han inlagt såsom krigare. Men detta oaktadt gick hans befordran så långsamt, att han ännu i sitt sextiondeandra år qvarstod i öfverstegraden. Karl den elfte fick likväl till slut ögonen öppna för den utomordentlige mannens värde. Lika trög som hans lycka

förut varit, lika ymnigt flödade sedan utmärkelser och belöningar. På ett och samma år utnämndes Dahlberg till landshöfding, generalmajor och friherre och steg slutligen till kungligt råd, grefve, fältmarskalk samt generalguvernör i Lifland. Hans ryktbara arbeten *Suecia antiqua et hodierna* och *Teckningar till Karl X Gustafs Historia* hafva jemväl beredt honom ett odödligt namn i konstens häfder.

Otto Wilhelm von Königsmark, son af fältmarskalken grefve Hans Kristofer von Königsmark, hade som yngling besökt flere utländska lärosäten, var en ovanligt bildad man, talade flere lefvande språk, samt latin och grekiska, förstod hebreiska och hade djupa insigter i filosofien. Han hade ock under sina utländska resor förskaffat sig kunskaper och öfning i krigareyrket, blef efter återkomsten till Sverige vid tjuguet års ålder öfverkammarherre vid svenska hofvet, var tvenne gånger svensk ambassadör i Frankrike och steg i svensk tjänst till fältmarskalk och generalguvernör öfver Pomern. Då han genom sitt gifte med den i onåd fallne De la Gardies dotter blifvit aflägsnad från konungen och det konungska partiet och genom reduktionen förlorat större delen af sin förmögenhet, gick han i utländsk tjänst, tjente först Österrikarne och derefter republiken Venedig, hvars härar han med mycken ära anförde mot Turkarne. Han var den bland Karl den elftes krigare, som egde de största härförare-egenskaperna och spred genom dem en glans öfver sitt fädernesland till långt aflägsna länder.

De män, som inom vetenskapen och konsten vid denna tid frejdade svenska namnets anseende, voro både många och utmärkta, men kunna här knapt nämnas mer än till namnet. Främst bland dem stå *Georg Stjernhjel*m och *Olof Rudbeck* d. ä.

*Georg Stjernhjel*m var en vägbrytare för både svensk vetenskap och svensk vitterhet och derjemte en mycket mångsidigt bildad man. Han var på en gång språkforskare, skald, filosof, rättslärd, matematiker och häfdaforskare, men sin hufvudsakliga ryktbarhet har han vunnit genom den utbildning han gaf åt svenska språket. Vårt modersmål hade nämligen under tretioåriga krigets och Kristinas tid blifvit en besynnerlig blandning af svenska, tyska, latin och franska, och det ländet Stjernhjel till största ära att — åtminstone i de af honom författade vittra skrifterna

— hafva försökt rensa språket från dessa främmande tillsatser. Äfven hans uppträdande som skald utgjorde

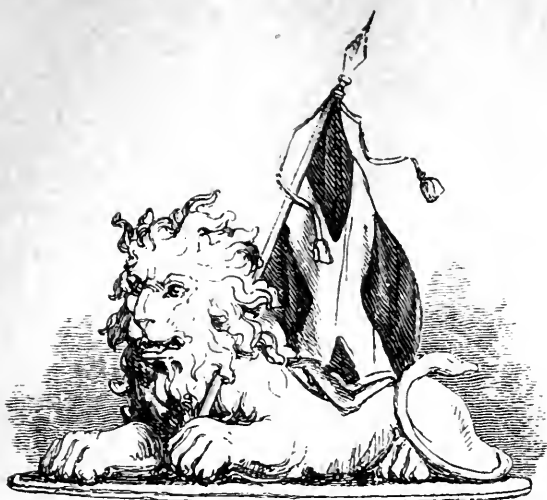
22. Georg Stjernhjelm.

en vändpunkt i svenska diktkonsten, men ehuru han visserligen i begåfning stod långt framom sina föregångare inom svenska vitterheten, var han dock intet skapande skaldesnille, utan användes hans förmåga mest för beställda tillfällighetsdikter och dylikt.

Olof Rudbeck d. ä.

Atlanticans ryktbare författare, var en af sin tids snillrikaste och mångsidigaste vetenskapsmän, naturforskare, läkare, historieskrifvare, mekaniker och musiker; Han var professor i medicin vid

Upsala universitet och anlade der dess äldsta botaniska trädgård. Det nyss nämnda märkvärdiga arbetet *Atlantica* väckte ett visst uppseende i hela Europa; han sökte deri visa att det redan af greken Platon omtalta mönstersamhället *Atlantica* varit ingenting annat än Sverige i uräldsta tider och att de flesta af jordens folkslag utgått derifrån. Efter hand måste naturligtvis dessa hans åsigter gifva vika för en sundare kritik och kvarstå nu blott som minnesmärken af författarens fantasi och uppfinningsrika snille — Bland de öfriga må nämnas: *Johan Stiernhöök*, "svenska lagfarenhetens fader"; *Samuel Pufendorf*, en af sin tids utmärktaste rättslärd och häfdatecknare; *Johan Loccenius*, *Johannes Schefferus* och *Olof Verelius* fornforskare; *Urban Hjärne* läkare och upptäckare af Sveriges första helsokällor; — skalderna *Lasse Lucidor* (Johansson) och *Samuel Columbus*; teologerna *Olof Laurelius* och *Jöns Terserus*, målarna *David Ehrenstrahl* och *Johan Filip Lenke*, arkitekten *Nikodemus Tessin d. ä. m. fl.*

Karl den tolfte.

25. Karl den tolfte's ungdomsår.

Karl den tolfte, äldste sonen af konung Karl den elfte och hans gemål Ulrika Eleonora, föddes å Stock-

23. Karl XII.

holms slott den 17 juni 1682. Redan i sitt fjerde år erhöill han sin förste lärare. Trenne Upsalaprofessorer hade blifvit föreslagna, och drottningen uppmanade prinsen att sjelf välja den han önskade. Han räckte genast handen åt eloquentiæ professorn *Andreas Norcopenpis*, hvilken ock blef prinsens lärare, erhöill titel af statssekreterare och adlades med namnet *Nordenhielm*. Denne, åt hvilken det viktiga kallet anförtroddes att uppfostra Sveriges blifvande konung, var då redan en gammal man, men förstod likväl att vinna sin lärjunge, hvilken under Nordenhjelm's ledning gjorde ganska hastiga framsteg. — Vid sju års ålder, år 1689, erhöill prinsen egen guvernör, hvartill, emot Ulrika Eleonoras önskan, utsågs kungl. rådet grefve *Erik Lindsköld*, samt, efter dennes död året derpå, kungl. rådet grefve *Nils Gyldenstolpe*.

Då prins Karl uppnått åtta års ålder, öfverlemnade Karl den elfte till prinsens guvernör en utförlig föreskrift om hans undervisning och uppfostran. De föreskrifna kunskapsämnen voro icke många, men deremot anbefalde konungen att det genomgångna skulle inläras grundligt. Dessutom meddelades åtskilliga goda råd, såsom att prinsen skulle beflita sig om ett stadigt och frimodigt sinne, icke förhåfvande sig i lyckan eller miss-tröstande, när något gick emot, ty medgång och motgång utgå båda från Gud efter hans outransakliga beslut. I sina handlingar och i sitt väsende skulle han vara betänksam, i mat och dryck måttlig, i sitt hjerta redlig, i ord och åtbörder vänlig och höflig, i tal och svar sannfärdig, sökande vinna sina undersåtars trohet och tillgifvenhet, ty deras hjertans kärlek är konungarnes fastaste borg och ländernas väldigaste härar.

Ännu helt ung röjde prinsen de egendomligheter i lynnet, som sedan följde honom hela lifvet igenom. Han var ännu ej sju år gammal, då han på Nordenhjelm's fråga huru en bra karl bör vara beskaffad, svarade: "han skall vara mild, men hafva hjerta i bröstet; mot fienderna barsk som ett lejon, mot hemmavarande from som ett lam." — De nordiska kämpasagorna voro hans käraste läsning, äfvenså Curtii Alexander den stores leverne och skildringen af Cæsars krigiska bragder. I matematiken, der han hade till lärare sin kammarherre,

generalqvartermästaren *Karl Magnus Stuart*, förvärfvade han snart grundliga insigter, samt förklarade med mycken bestämdhet, att den som ej kände detta kunskapsämne, blott var en half menniska. I krigiska öfningar visade han tidigt en för sina år högst ovanlig själsnärvaro, beslutsamhet och mod. Ofta red han så oförväget, att hans lärare i ridkonsten, stallmästaren Hård, blef efter, hvilket, då prinsen vid en dylik ridt gjort en kullerbytta, kom denne att yttra: "Gud har nu två gånger skyddat Eders Höghets lif, men kommer man oftare igen, så är den gode Guden excuserad, om Ni bryter halsen af er, ty jag har i all min lefnad icke sett någon som riddit så oförväget."

Vid ännu ej fyllda tolf år sköt prinsen sin första björn, och man beundrade härvid, heter det, "den säkerhet och kallblodighet, hvarmed denne tolfåring riktade sitt gevär, när det vilda djuret kom emot honom."

Jemte detta hos ett barn ovanliga mod framträdde hos Karl tidigt en karaktersfasthet, gränsande till envishet, väfnasthet, ordhållighet, ädelhet och högsinhet i tänkesätt samt en djup och innerlig gudsfuktan. Vid den stora slottsbranden i Stockholm kort efter Karl den elftes död, då enkedrottningen var utom sig af bestörtning och förskräckelse, yttrade den femtonårige sonsonen till henne med ett allvar, som kom henne att sansa sig: "Ske Guds vilja, välsignadt vare hans namn!"

I Karl den elftes testamente som öppnades dagen efter konungens död, var förordnadt, att styrelsen under den nye konungens minderårighet skulle föras af en förmyndareregering, bestående af gamla enkedrottningen *Hedvig Eleonora* samt kungl. råden *Bengt Oxenstjerna*, *Kristofer Gyllenstjerna*, *Fabian Wrede*, *Nils Gyldenstolpe* och *Lars Wallenstedt*. Regeringen som visserligen inträdde i utöfningen af sin makt blef dock af mycket kort varaktighet.

26. Karl den tolfte såsom konung.

De första åren af hans regering.

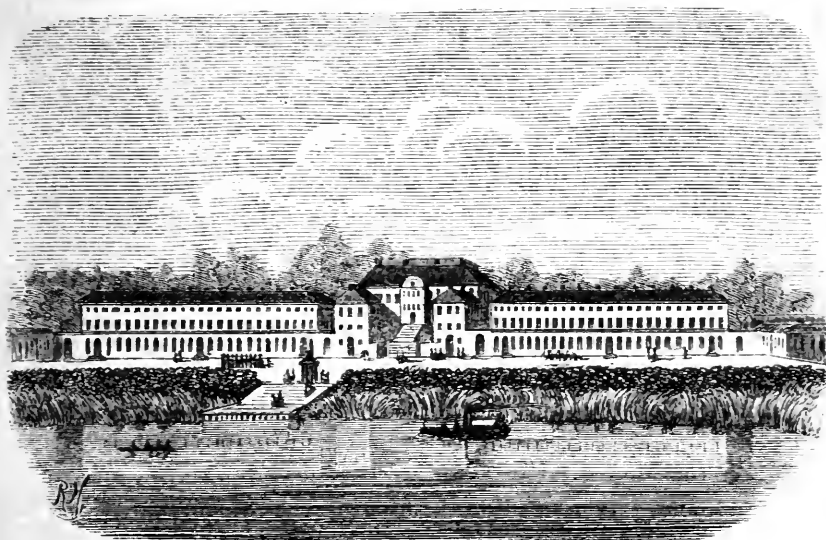
I november 1697 sammanträdde ständerna i Stockholm. Den tillsatta förmyndarestyrelsen hade den hugnaden, att Sverige på grund af sin under Karl den elftes regering vunna politiska ställning blifvit antaget till medlare vid kongressen i Rysswijk i Holland, der freden äntligen gjorde ett slut på det alltsedan 1688 pågående kriget mellan Frankrike å ena sidan samt Österrike, tyska riket, Spanien, England och Holland å den andra. Så snart ständerna voro samlade, väcktes af landtmarskalken fråga om att konungen sjelf skulle tillträda regeringen. Förslaget antogs af ständerna och hade hos förmyndarne redan förut varit afhandladt, så att intet motstånd mötte utom af enkedrottningen, som afspisades med en erinran om, att hon vid förmyndareräfstn 1680 dragit sig undan och lemnat de öfriga riksförmyndarne i sticket, samt att de nuvarande hellre ville frånträda styrelsen, än att det vid en blifvande redovisning skulle gå dem på samma sätt som de förra.

Karl den tolfte tillträdde alltså styrelsen öfver Sveriges rike, vid en ålder af ännu ej fullt 15 $\frac{1}{2}$ år. De första regeringsåren upptogos af björnjagter, dervid trägafflar begagnades i stället för spjut och eldvapen, af vilda ridter uppför branta berg eller öfver timmerhögar, af vilda slädfarter och kalkåkningar, af påkfäkningar och sjöstrider, vid hvilka man nytjade brandsprutor i stället för kanoner. Detta skedde ej blott för nöjes skull utan "för att hårda sig för kriget, ty derpå lekte redan den unge konungens håg. Sin fina hy hade han mycket besvär med att få brun och väderbiten. Om nätterna lemnade han ofta sängen och lade sig på hårda golfvet; en gång, i december 1698, låg han tre nätter å rad oafklädd på en af hofstallets höskullar.

I umgänget med sina närmaste vänner var han liksom hans fäder i ungdomen, öppen och glad, men i offentliga samqväm stel, förbehållsam och sluten. Om sin kungliga värdighet och makt hade han en mycket hög

tanke. På inrådan af envåldspartiet lät han i stället för den öfliga kröningen i Upsala, i Stockholms Storkyrka fira en hyllningsfest, dervid han likväl undandrog sig att aflägga den vanliga konungaförsäkran.

Mot sina rådsherrar visade Karl redan från sitt första tillträde till regeringen mycket misstroende och en förödmjukande högdragenhet. Vid hans kröning förvägrades de att begagna de praktfulla drägter, hvilka de vid Karl den elftes kröning burit, och hvilka utgjordes af skarlakansröda hermelinfordrade sammetsmantlar. Hans tidigt framträdande envåldsgrundsatser förledde honom att

24. Karlbergs slott.

fatta sina regeringsbeslut utan rådsherrarnes hörande. Under mer än två år var rådet aldrig sammankalladt i sin helhet. Bland dess medlemmar var det blott en, som konungen skänkte sitt förtroende, nämligen *Karl Piper*, hvilken ofta var den ende rådgifvaren.

Karl den elfte hade med sin gemål Ulrika Eleonora haft sju barn, af hvilka fyra dogo i späda åren. Af de öfriga blef det äldsta, prinsessan *Hedvig Sofia*, gift med hertigen af Holstein-Gottorp, Fredrik den fjerde. Deras förmålning firades å Karlbergs lustslott den 12 juni 1698. Det nygifta paret lemnade Sverige för att begifva sig till sitt hertigdöme, men då man i Holstein fruktade ett anfall från Danmark, läto hertigen och hertiginnan öfvertala

sig att återvända till Sverige, der de af konungen möttes i Skåne. Hofvet blef nu för en tid skådeplats för hvarandra ständigt aflösande nöjen och lustbarheter, emellan hvilka konungen och hertigen anställde de mest halsbrytande upptåg till och med på hufvudstadens gator. Man hade emellertid lagt märke till, att det alltid var hertigen, som uppmanade konungen till de äfventyrligaste företagen, och man började till följd häraf misstänka, att han hade sina beräkningar på Sveriges tron, i fall den genom något olycksfall plötsligen blefve ledig. Slutligen gick det så långt, att gamle general-amiralen Hans Wachtmeister rent ut med handen på värjan förklarade hertigen, att Sverige icke hade lust att låta sin konung bryta halsen af sig för hans skull. Konungen insåg också omsider det skamliga i dessa upptåg, och då Karl snart fick viktigare saker att tänka på, upphörde de alldeles.

Under den första tiden efter Karl den tolfte tillträde till regeringen syntes det vänskapligaste förhållande ega rum mellan Sverige och öfriga europeiska makter; men plötsligt mörknade utsigterna och innan man visste ordet af stod ett vidtutseende krig för dörren. Trenne unga ärelystna monarker, Fredrik den fjerde i Danmark, Fredrik August i Polen och Peter den förste i Ryssland, ville hvar för sig begagna tillfället, att då en femtonårig yngling bestigit Sveriges tron, rikta sig på dess bekostnad. Krigsanledningar saknades vid den tiden icke. I Danmark var det de holsteinska stridigheterna och den stränghet, hvarmed Karl den elfte i dessa frågor förfarit, som underhöll missnöjet; hos Fredrik August hade den förut nämnde Patkull stämplat till Sveriges skada och föreställt honom, att Lifland intet hellre önskade än att blifva qvitt förbindelsen med detta rike. Ryske czaaren, den kraftfullaste och mest tilltagsne af de tre, ville hafva hamnar vid Östersjön, för att genom en derifrån öppnad förbindelse med det öfriga Europa göra Ryssland till hvad det förut icke varit — en europeisk stat. Mellan dessa tre furstar ingicks på en af Patkull uppgjord plan ett anfallsförbund, riktadt hufvudsakligen mot Sveriges besittningar på andra sidan Östersjön, och följden deraf blef det stora nordiska kriget som räckte under hela Karl den tolfte återstående lefnadstid och först efter hans död slutades.

27. Det stora nordiska kriget 1700—1721.

i komma nu till skildringen af dessa ödesdigra år och de händelser under dem, hvilka gjorde Karl XII:s namn ryktbart i hela världen, medan de på samma gång medförde Sveriges nedstiggande från dess ärofulla plats såsom en af Europas stormakter.

Fiendtligheterna öppnades med Danmark. Efter förbundet med Polen och Ryssland hade Fredrik den fjerde så hotande uppträd mot hertigen af Holstein, att denne, såsom nyss nämndes, med sin gemål och sitt hof måst söka en tillflykt i Sverige. När han i Skåne mötte konungen, kastade han sig i hans armar och bönföll om hjälp. Karl gaf genast sitt löfte och lät trupper från Sveriges tyska provinser inrycka i Holstein till hertigens bistånd. Då rådet, som i denna viktiga fråga aldrig blifvit hördt, fick underrättelse om det tagna steget, vågade det uttala sitt missnöje häröfver, alldenstund det var all anledning att antaga att förvecklingen nu liksom i Karl den elftes tid bordt kunna undanrödjas genom underhandlingar. Dertill var äfven att emotse, att danske konungen svårligen skulle tillåtas fullfölja sina krigiska planer utan inblandning af främmande makter. Så väl Österrike som England och Holland gjorde också föreställningar hos hofvet i Köpenhamn och de båda sistnämnda makterna läto genom sina sändebud förklara, att, om danske konungen företoge några fiendtliga steg, de genast skulle angripa Danmark. Fredrik den fjerde, förlitande sig på förbundet med Polen och Ryssland, frågade likväl icke efter dessa hotelser utan lät sina trupper inrycka i Holstein och innesluta dess hufvudfästning

Tönningen, hvilken försvarades af en besättning om 4000 man under befäl af en Svensk, *Johan Gabriel Baner*. Vid samma tid lät konung August sina trupper inrycka i svenska Lifland.

Konung Karl befann sig på Kungsör, sysselsatt med en björnjagt, då underrättelse ankom att sachsiska trupper utan krigsförklaring inbrutit i Lifland. Han svarade: "vi skola snart få konung August att återvända samma väg han kommit," och begaf sig ögonblickligt till Stockholm. I ett nu voro de pojaktiga upptågen och de ystra lekarne försvunna; krigiska öfningar och rustningar upptogo uteslutande hans tid. För sitt råd förklarade han "jag har beslutit att aldrig börja ett orättvist krig, men också att aldrig sluta ett rättvist förr än jag besegrat mina fiender."

För att anskaffa penningar till kriget hade Karl utan att rådfråga ständerna utskrifvit en ny gärd. Ehuru denna var ganska dryg, så att t. ex. hvarje löntagare skulle erlægga $\frac{1}{10}$ af sin lön, räckte den dock icke till. Man nödgades därför anlita utvägen af lån; mången visade härvid en stor offervillighet och af enskilda personer sammanskötes betydliga summor: — Piper, reduktionsmannen Fabian Wrede och Johan Gabriel Stenbock lemnade tillsammans 200,000 daler silfvermynt — men genom Karl den elftes reduktionsåtgärder, särskildt genom räntenedsättningen för kronans fordringsegare*), hade ett så djupt misstroende uppstått till svenska kronan, att många icke vågade låna henne penningar. Föranledd af dessa omständigheter utfärdade Karl den tolfte den 13 april 1700 en förordning, som helt och hållet gjorde slut på reduktionen: *alla dess åtgärder inställdes och allt hvad kronan ännu kunde hafva att fordra, efterskänktes.*

Samma dag som detta viktiga beslut fattades, afreste konungen till kriget, sedan man förut beslutit en

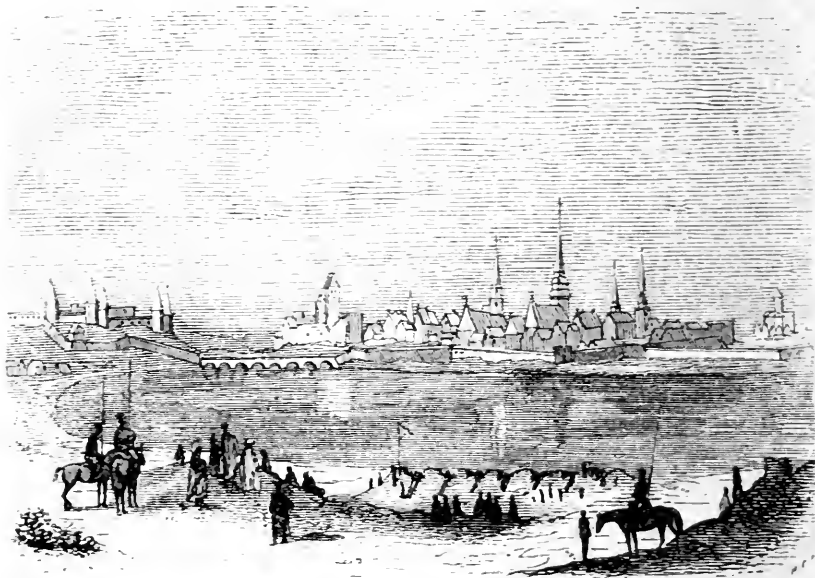
*) Bland de orättvisaste af reduktionens åtgärder var sannolikt den omnämnda räntenedsättningen å pantegodsen. Då kronan hade lånat af enskild person ett visst kapital och derå under en följd af år betalt t. ex. 6 procents ränta, nedsattes godtyckligt af reduktionsverket denna ränta till t. ex. $3\frac{1}{2}$ procent. Hela kronans skuld blef, då detta räntebelopp för alla föregående år derifrån afdrogs, utjemnad, och icke *långgifvaren* utan *låntagaren* blef derigenom fordringsegaren.

landstigning på Själland. Svenska flottan, om 38 lineskepp och 10 fregatter, under anförande af generalamiralen grefve Hans Wachtmeister, förenade sig med en engelsk eskader af 10 skepp samt en holländsk af 13. Det var på grund af fördraget i Haag som dessa makter nu uppträdde för att i förening med Sverige försvara holsteinske hertigens rättigheter. De i Skåne förlagda trupper inskeppades, och i närheten af Humlebäk mellan Helsingör och Köpenhamn verkställes landstigningen på Själlands kust under ledning af generalmajoren *Karl Magnus Stuart*. Konungen var bland de första som hoppade ur båtarne och gick, ehuru vattnet stod honom under armarne, rakt mot stranden. I detsamma började danska kulorna hvina kring öronen. "Hvad är det för hvisslande i luften," frågade konungen. "Det är ljudet af kulorna," svarade en gammal krigare vid hans sida. "Godt," sade Karl, "det skall hädanefter blifva min musik."

Danska försvarsstyrkan, som till större delen utgjordes af nyuppbådade bönder, undanjagades med lätthet. Svenskarne inträngde i deras förskansningar, och knäböjande frambar konungen sin tacksägelse till Gud för den vunna striden. Den strängaste krigstukt utmärkte den svenska hären, hvilket jemte den vänlighet konungen visade alla, snart gjorde honom till en afgud hos den själlandska befolkningen. Utan att frukta eller utsättas för något försåt, red Karl omkring på ön, jagade hjortar i danska konungens parker o. s. v. Det redde sig det oaktadt till att blifva allvar i leken för Danskarne; Karl väntade blott på gröfre artilleri från Skåne för att börja belägringen af Köpenhamn, men innan dess ankom bud, att freden var afslutad mellan Danmark och Holstein i *Traventhal* den 8 augusti 1700.

Efter det danska krigets slut gick Karl att angripa Ryssland, emedan ryske czaren nyss förklarar Sverige krig och infallit i Ingermanland. Öfver Kristianstad begaf Karl sig till Karlshamn och Karlskrona, der han inskeppade sig med 6,000 man. En lika stor styrka hade af *Otto Wellingk*, guvernör i Ingermanland, blifvit samlad i Finland, och med större delen af dessa förenade trupper anryckte konungen mot det af Ryssarne belägrade *Narva*. Czar Peter afvaktade

för egen del icke Svenskarnes ankomst, utan öfvergaf fegt sitt läger, lemnande befälet åt en utlänning, hertigen af Croy. I trots af sina generalers råd beslöt Karl att genast angripa fienden. Just som Svenskarna ordnade sig härtill, begynte ett häftigt snöfall, hvilket af vinden drefs mot Ryssarna, så att de ej kunde urskilja Svenskarnes rörelser. I hast fylde desse vallgrafvarne med risknippor och störtade, under fältropet "med Guds hjälp" inom fiendens förskansningar. Det häftiga angreppet bragte Ryssarna alldeles ur fattningen. I förskräckelsen sökte en del komma öfver bron, som leder öfver Narova-floden, men bron brast sönder och flera tusen drunknade. I den

25. Narva, staden och fästningen.

förvirring, som nu uppstod, blefvo Ryssarnes begge flyglar skilda från hvarandra, hvarpå den venstra tog till flykten. Den högra gjorde deremot tappert motstånd. Då Karl skyndade de sina till undsättning störtade han med hästen ned i en graf, men var genast uppe igen och visade sig för sina trupper utan stöfvel och utan värja. Uppmuntrade af konungen, störtade Svenskarna på fienden, "höggo ned Ryssarna som rå ved" och vände, sedan de eröfrat ett par batterier, mot Ryssarna deras egna kanoner.

Slaget vid Narva.

Emellertid inbröt natten. Svenskarne intogo en säker ställning och besatte en höjd, som beherrskade hela lägret. I gryningen följande dagen infunno sig två ryska officerare hos konungen och anhöllo om fritt aftåg. Detta beviljades så, att allt befäl togs till fånga, men gemenskapen fick aftåga med blottade hufvuden och käppar i händerna i stället för vapen. I det väl försedda ryska lägret fingo de uthungrade svenska soldaterna vederqvicka sig med mat och dryck och erhöillo ett rikt byte. Svenska styrkan var i striden omkring 8,000 man, hvar emot den ryska uppgick till omkring 30,000. Den ovanliga segern förde den unge svenske konungens namn på ryktets vingar kring Europa; olyckligtvis alstrade den lätt vunna framgången hos Karl ett djupt förakt för Rysarne såsom krigare, och vållade att hans uppmärksamhet vände sig från denna Sveriges farligaste fiende.

Genom Dahlbergs omtanke hade en af polske konungen tillernad öfverrumpling af Riga misslyckats; — staden hölls dock fortfarande innesluten af Sachsarne, då underrättelsen ankom om Karls landstigning på Sjölland och freden i Träventhal. Nu började konung August ångra sitt krigsföretag och erbjöd fred. Efter slaget vid Narva förnyades samma anbud, och Karls vänner, förnämligast Piper, tillrådde honom på det allvarligaste att antaga dem, och i stället förfölja de uppskrämde Ryssarne. Men Karl var obeveklig för alla föreställningar; han hade mot August fattat ett så mycket lifligare hat som han ansåg honom vara den egentlige anstiftaren af anfallsförbundet och Karl fattade nu det orubbliga beslutet att *afsätta* August från polska tronen.

Bland andra som polske konungen skickat till Karl med fredsanbud var äfven hans ryktbara älskarinna, den sköna *Aurora Königsmark*, hvilken dock icke ens lyckades få företräde hos Karl.

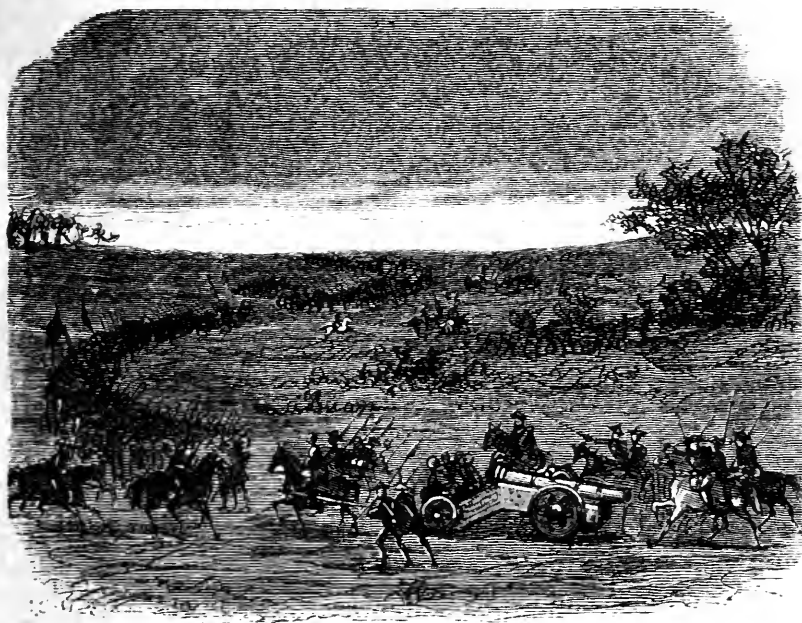
Efter att ha låtit sina trupper hvila ut under vintermånaderna i trakten af Peipus-sjön och erhållit förstärkningar från Sverige, uppbröt Karl i början af sommaren 1701 till Riga, der på motsatta stranden en betydlig styrka af Sachsare och Ryssar samlat sig. *Öfvergången af Düna*, som hör till Karl den tolfte's vackraste krigsbråder, kostade Sachsarne 2,000 och Ryssarne 400 man

jemte allt deras artilleri, tross och rika förråder. Nu tog Karl först Kurland i besittning och inryckte derefter i det inre af Polen. I detta af partistrider sönder slitna land framryckte Karl utan motstånd, gjorde sig till herre öfver rikets båda hufvudstäder Warschau och Krakau, samt besegrade på vägen mellan dem konung August i en afgörande träffning vid byn *Klissow*. Krakau intogs genom öfverraskning och utan svärdsslag, hvar efter Karl återvände mot norr, besegrade Sachsarne norr om Warschau, vid *Pultusk*, samt eröfrade den starkt befästade staden *Thorn*. Genom segrarens inflytande blef konung August af polska riksdagen afsatt och woiwoden af af Posen *Stanislaus Leczinski* i hans ställe vald till Polens konung (1704). Karls okuffiga fasthet hade således i ett fall vunnit sitt mål, men svårare, än att af den oroliga polska riksdagen tilltvinga sig ett sådant beslut, var att vidmakthålla det. Den nyvalde polske konungen, ehuru en rättskaffens och ädelsinnad man, saknade alldeles de egenskaper, som erfordrades för att genom sin egen kraft qvarhålla sig på Polens konungatron och den följande tidens händelser visade allt för tydligt att det var endast Svenskarnes vapenlycka som der kunde bibehålla honom.

För att hindra Ryssarnes och Sachsarnes tilltänkta förening, tågade Karl i högst besvärliga marscher till Galizien och eröfrade Lemberg. Denna omständighet begagnades af August till ett raskt tåg mot Warschau, hvilket också föll i hans händer och straffades för sitt affall. Men då Karl skyndsamt ryckte till Warschaus undsättning, måste Sachsarne åter vika, vid hvilket tillfälle deras fältherre Schulenburg utförde ett så mästerligt återtåg, att de utan att lida något af de förföljande svenskarne, lyckligt undkommo öfver Oderfloden. Nu vände sig Karl mot Lithauen och Volhynien, der han, oaktadt de svårigheter, som den sena årstiden, den träs kartade marken, landets fattigdom och fiendernas öfverlägsna antal beredde honom, likväl förmådde Ryssarne att vika tillbaka. Sedan den tappre Rehnsköld slagit Sachsarne vid Frauenstadt, förenade sig Karl med dennes trupper för att uppsöka August i hans eget land. Utan kejsarens tillstånd begaf han sig genom Schlesien in i Lausitz och stod inom kort i hjertat af Sachsen, som, oaktadt den

stränga manstukt Karl sökte upprätthålla, led ofantligt af fienden.

I sin nöd måste August begära fred, hvilken också uudertecknades i *Alt-Ranstadt* den 14 September 1706. Enligt densamma afsade sig August för alltid Polens krona, men bibehöll titeln af Polens konung. Vidare måste han upplösa sitt förbund med ryske ezaren, samt utlemna den såsom Rysslands sändebud vid sachsiska hofvet sig uppehållande Liffändaren Patkull, hvilken på Karls befallning såsom riksförrädare blef rådbråkad.

26. Marsch på besvärliga vägar.

Genom konung Augusts trolöshet — ett hufvuddrag i denne konungs karakter — var det nära, att freden blifvit bruten och kriget uppblossat på nytt. Den i vestra Polen qvarlemnade svenska styrkan öfverfölls vid Kalisch af ryska och polska trupper. Derigenom att England, Holland och tyske kejsaren gingo i borgen för fredsfördragets verkställande, afstannade fiendtligheterna likväl för den gången. Vistelsen i Sachsen var för Karl den tolfte en lysande tid. Hans krigarära hade nått sin höjd

och i hans högqvarter samlades furstar, statsmän och krigare för att se den frejdade nordiske hjälten eller bönfalla om bistånd af hans svärd.

De sex år, Karl den tolfte tillbragt i Polen och Sachsen, sysselsatt med att beröfva August Polens krona och i hans undersåter förskaffa sig föga pålitliga bundsförvandter, hade czar Peter använt på ett bättre sätt. Sedan han begagnat de svenska stridskrafternas frånvaro för att underlägga sig Ingermanland, samt en del af Lifland och Estland, satte han i verket det länge eftersträfvade målet, att förskaffa sig fast fot vid Östersjön. Efter att hafva anlagt tvenne fästningar Schlüsselburg och Kronstadt, lät han med obeskriflig möda genom lifegna, som drefvos tillsammans från aflägsna trakter, utdika de kärraktiga stränderna kring Newa och lägga grunden till det ryska väldets nya hufvudstad *S:t Petersburg*. Från Moskwa och andra städer, måste adelsmän, köpmän och handtverkare öfverflytta dit med sina familjer. Äfven utlänningar uppmuntrades att invandra. Snart seglade holländska fartyg uppför Newa och inledde direkt handelsförbindelse med Ryssland. Icke utan farhåga torde likväl czaren hafva betraktat sin nya skapelse, då Carl den tolfte från Sachsen genom Schlesien och Polen tog vägen direkt mot Ryssland för att efter mångåriga förberedelser äntligen utkämpa den afgörande striden mot czar Peter.

Från Sachsen hade Karl hemskickat några af sina bästa generaler, Magnus Stenbock, Arvid Bernhard Horn m. fl.; ännu hade han dock hos sig Rehnsköld, Gyllenkrook o. s. v. Hans armé utgjorde, då han gick öfver Niemen, minst 30,000 man. — Flere gånger erbjöd czaren fred, men då han ej kunde förmås att afträda Petersburg, blef det icke ens fråga om någon underhandling. Till lycka för czar Peter valde Karl icke Östersjöländerna till krigsskådeplats, utan beslöt att rycka mot Moskwa och intränga i hjertat af Ryssland. Han eröfrade Grodno och Wilna samt gick i juni månad (1708) öfver Berezina och tog vägen åt Smolensk. Ingen rysk här höll stånd mot den djerfve konungen, som i spetsen för sina trupper öfvervådade floder och tågade fram öfver obanade steeper. Men nu inträdde en vändpunkt i Karls lif. I stället för att invänta Lewenhaupt, som var på väg till honom

med friska trupper, samt medförde kläder och lifsmedel för den utblottade hären, och att sedan i förening med Levenhaupt marschera på Smolensk, lät han af kosackhetmannen *Mazeppa*, som med svensk hjälp ville göra sig fri från Rysslands öfvervälde och lofvade hjälptrupper och riklig tillförsel, öfvertala sig till en besvärlig marsch inåt det, af oerhörda skogar och stepper genomskurna, Ukraine. Icke dess mindre hade han i början någon framgång. Den 4 juli 1708 varn han en lysande seger vid *Holofzin* i Lithauen, der Svenskarne med värjan i hand vadade öfver en å, angrepo och slogo den mångdubbelt starkare fienden. Karls afväg till Ukraine hade emellertid gifvit Ryssarne tillfälle, att samla hela sin makt mot *Levenhaupt*. Vid *Liesna* nödgades denne general att utärda en strid mot en betydlig rysk öfvermakt, och, oaktadt de mest lysande prof af tapperhet, förmådde han endast med uppoffring af artilleri, tross och förråd att slå sig igenom med sin återstående ringa styrka och upphinna den framåt ilande konungen.

Efter de ihållande höstregnen, som alstrade sjukdomar och gjorde vägarna ofarbara, inträffade en ytterst sträng vinter (1708—09). Likväl fortsatte Karl, trots alla föreställningar och oaktadt Mazeppas löften visat sig vara falska, oafbrutet sin marsch. Många bland hans härdade soldater dukade under för kölden, många hundra fröso händer och fötter af sig, fiendtliga skaror omsvärmade Svenskarna på alla håll och begagnade hvarje tillfälle att angripa. Köld och ansträngningar förlamade soldaternas mod och bristen på lifsmedel bröt äfven den starkastes krafter. Såsom ett drag betecknande den rådande nöden berättas följande: En dag framträdde en gammal krigare och visade konungen en svart, möjlig brödbit, som var hans enda föda. Karl tog brödet och förtärde det i allas åsyn, yttrande: "Det är icke godt, men man kan äta det." Det enda, som i denna nöd uppehöll modet hos trupperna, var konungens eget föredöme. Sjelf delade han alla deras mödor och försakelser, ofta sof han på bara marken och värmdes sitt tält med glödgade kanonkulor.

28. Slaget vid Pultava. Karl den tolfte i Turkiet.

27. Slagfältet vid Pultava.

I afvaktan på förstärkningar dels från Pomern, dels från polska Preussen, skred Karl den tolfte i början af våren 1709 till belägringen af den rikt försedda och starkt befästade staden *Pultava*, på vestra stranden af Dnieprs biflod *Worskla*. Svenska hären räknade sammanlagdt 18,000 man, men af brist på artilleri kunde ingenting uträttas. Belägringen fortsattes i flera veckor; under tiden anlände czar Peter med en stark rysk här. Så stor var dock ännu den fruktan Czaren hyste för svenska vapnen, att han trots sin öfverlägsna styrka icke vågade genast skrida till anfall utan förlade sig inom ett starkt befäst läger på vestra flodstranden. Svenska hären kom härigenom i ett ganska svårt läge mellan czarens trupper på ena sidan och fästningen på den andra, och

Ryssarne underläto icke att medelst smärre skärmytslingar ytterligare försvaga Svenskarne. Under en af dessa strider, vid hvilka Karl aldrig tvekade att blottställa sig för de största faror, träffades han af en kula i foten och blef så illa sårad att han ej kunde sitta till häst.

I sin nödställda belägenhet fann Karl ingen annan utväg till räddning än att våga en strid, och det oakadt han till följd af sitt sår var urståndsatt att sjelf anförä hären, och ej heller kunde undgå att se den modlöshet, som mot vanan intagit hans soldater. Öfverbefälet anförtroddes åt Rehnsköld, som trots sina ganska stora förtjenster som krigare, ingalunda var det kinkiga uppdraget vuxen. Under honom kommenderade *Lewenhaupt*, *Karl Gustaf Creutz*, *Schlippenbach*, *Axel Sparre* och *Karl Gustaf Roos*. Den tappre Lewenhaupt började anfallet i spetsen för fotfolket, som häfdade sitt gamla rykte och segerrikt stormade tre af fiendens skansar och tvang honom att fly. Men ryssarne voro ej längre desamma som vid Narva; de hade nu lärt sig krigskonsten, stodo inom kort åter samlade och lyckades genom sitt öfverlägsna antal tillbakadrifva Svenskarne. Konungen bars i en hästbår omkring i striden; hästarne skötos undan honom den ena efter den andra och slutligen splittrades sjelfva båren af en kula, så att konungen föll till marken. Genast lät han lyfta sig upp på en ny bår af korslagda pikar och sökte i yttersta stunden elda sina krigares mod. Det samma försökte Lewenhaupt och Axel Sparre, men fotfolket, som utan artilleri och slutligen utan krut, hade haft att kämpa mot 32,000 ryssar och bortåt 100 kanoner, vek slutligen tillbaka. Nu var all ordning upplöst. Rehnsköld, som under hela slaget visat sig rådlös och förvirrad, hade troligen under bemödande att samla sina spridda skaror, rusat in i stridsvimlet, och blef fången. Konungen måste med sin blödande fot lyftas upp på en häst och kunde med nöd rädda sig undan till svenska lägret. Här samlades efter hand kvarlevorna af den slagna hären. Bland fångarne räknade man, utom Rehnsköld, kanslipresidenten Piper, fyra generalmajorer, fem öfverstar o. s. v.

Slaget vid Pultava, olyckligt i sig sjelft, blef dock vida olyckligare genom sina följder. Det var, säger en häfdateknare, "ett med blod och tårar skrifvet *farväl*

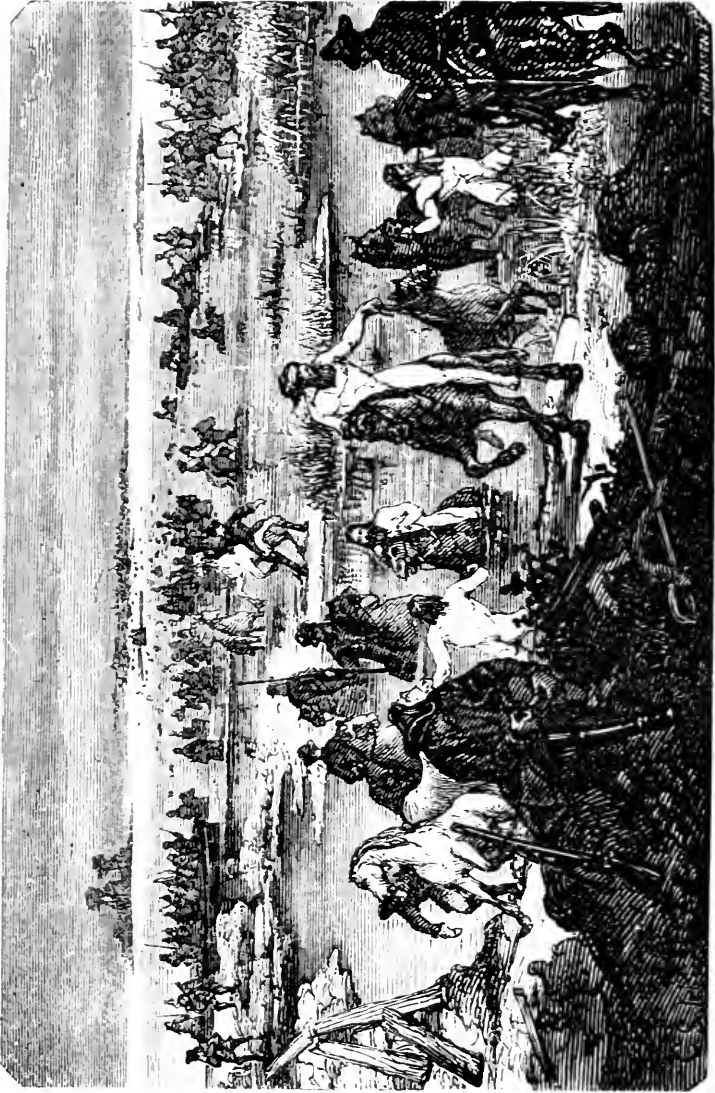
till det forna herraväldet öfver norden.“ “Nu ligger Petersburgs grundval fast och orubblig!“ voro czarens ord, när han efter stridens slut mönstrade sina segrande trupper.

Från svenska lägret uppbröto konungen och spillrorna af hären redan på eftermiddagen samma dag som striden stått, och gåfvo sig på väg mot Dnieprn. Konungen åkte i general Mejerfeldts vagn med den sårade öfverste Hård vid sin sida. Vid *Perevoloczna*, der Worskla utfaller i Dniepr, stannade man i afsigt att öfvergå den sistnämnda floden. Men då hvarken konungen eller

28. Karl XII på Dnieprn.

Rehnsköld tänkt sig möjligheten af ett nederlag, voro inga anstalter vidtagna för att komma öfver. Karl, som till en början ovilkorligen ville dela sina truppers öde, lät slutligen förmå sig att skilja sig från dem och ensam med några hundra man söka sin räddning på turkiskt område, på andra sidan floden. Hela den öfriga hären, de utvalda trupper, med hvilka Karl året förut under så stora förhoppningar och så ljusa utsigter företagit tåget ifrån Sachsen, blef af ryssarne tillfångatagen på Dnieprns strand. En stor del af manskapet skickades till Sibirien, officerarne fingo stanna i Tobolsk, och endast några få af de förnämste fångarne, Rehnsköld,

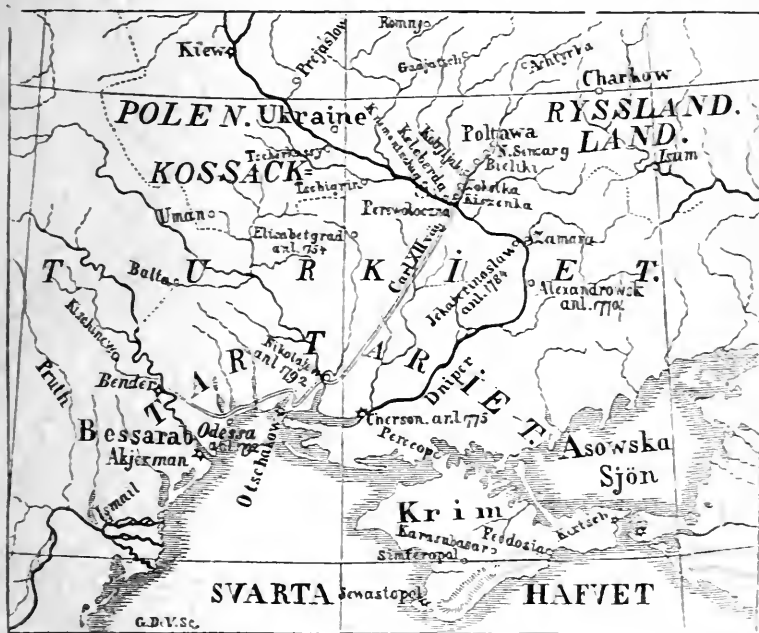

Öfvergängen af Dnieprn.

Lewenhaupt, Creutz, Piper m. fl. förblefvo i Moskwa. Czar Peter firade med ett lysande triumftåg och andra högtidligheter sina vunna framgångar, samt utdelade rika belöningar till dem som biträdt honom i striden. Menschikoff utnämndes till fältmarskalk och sjelf lät czaren befordra sig till generallöjtnant, samt firade sedermera, under hela sin återstående lefnad årsdagen af segern vid Pultawa.

Den besegrade svenske konungen tog, så snart han kommit öfver Dniepr, genast vägen till turkiska gränsen.

29. Karta öfver en del af södra Ryssland.

Till följd af den starka solhettan på den skoglösa steppen var tåget ytterst besvärligt och manskapet led mycket af hunger och törst. Äntligen, när konungen anländt till venstra stranden af Bug, afsändes bud till turkiska paschan i staden Ocschakov för att begära hans tillstånd för Karl och hans följeslagare, att beträda turkiska området. Men under de långsamma underhandlingarna härom, nalkades Ryssarne. Karl måste nu med 500 man skynda öfver, af de öfriga drunknade omkring 300, och de återstående blefvo fångar.

Af sultanen fick Karl sig *Bender* anvisadt till vistelseort och lefde här såsom det anstod en konung. Men tanken på att såsom besegrad, utan krigshär, och utan att ha uträttat något för sitt land återvända dit plågade hans själ. Han uppgjorde en plan att förmå Turkarne till krig med Ryssland och sedan i spetsen för dem genomtåga det ryska riket. Efter åtskilliga försök, tycktes slutligen hans plan vilja gå i fullbordan. Hans ombud i Konstantinopel, polacken Poniatowsky, lyckades genom hofintriger få tvenne storvisirer aflägsnade och en krigsförklaring utfärdad mot Ryssland. Redan 1711 inryckte en turkisk här i Moldau, dit czaren låtit locka sig på samma sätt som Karl af Mazeppa hade blifvit lockad till Ukraine. Vid floden Pruth kom ryska hären i en så äfventyrlig belägenhet, att den utan svärdshugg skulle hafva råkat i turkisk fångenskap, om icke czar Peters gemål Katarina, en lifländsk soldatdotter, funnit på utvägen att muta storvisiren. Härigenom omintetgjordes Karls plan och freden slöts utan att något utverkades till hans förmån. Tvärtom åtog sig Turkarne att om ock med våld söka tvinga honom att lemna turkiska området. Karl å sin sida beslöt att stanna qvar och möta våld med våld. Med anledning häraf stormade Janitscharerna hans läger, stucko hans hus i brand och togo Karl och hans följeslagare till fånga. Detta öfverfall, i historien bekant under namn af *Kalabaliken i Bender*, inträffade den 1 Februari 1713 och bidrog i sin mån att ännu mer öka Turkarnes beundran för det "svenska lejonet". Karl fördes som fånge till slottet *Timurtasch* i närheten af Adrianopel; han stannade sedan i mer än halftannat år i Turkiet och uppehöll sig ömsom på Timurtasch, ömsom i staden *Demotika*. — Men hvad Turkarnes hotelser icke mäktat åstadkomma, det förmådde slutligen nödropen från det hårdt betungade fäderneslandet. I slutet af året 1713 hade rådet, der prinsessan *Ulrika Eleonora* tog säte för att gifva en ökad styrka åt dess beslut, sammankallat ständerna till en riksdag. Dessa åter skrefvo till konungen, att de i yttersta nödfall ernade söka fred under rådets och prinsessans ledning och utskickade till konungen general *Liewen*, som så frimodigt, men tillika försigtigt bedref saken, att konungen ändtligen beslöt anträda hemresan. Den 20 september 1714 kl. 10 f. m.

steg Karl till häst för att från Demotika återvända till Sverige. En stor mängd Turkar hade infunnit sig att för sista gången få se den beundrade konungen. Då han red genom deras leder, ropades högt och öfverallt: "Gud bevare svenske konungen." Då tåget om qvällen anlände till trakten af Timurtasch, mötte en från sultanen utskickad embetsman, hvilken på sin herres vägnar skänkte konungen ett präktigt restält, åtta arabiska hästar samt en sabel, hvars fäste var besatt med juveler. Till gengäfva förärade Karl Turken en dyrbar sobelpels, som för detta ändamål låntes af Grothusen. Tåget gick i början långsamt, men på fjerde dagen lät Karl blåsa till uppbrott kl. 2 på natten, så att Turkarne väcktes ur sin bästa sömn och vid bloss fingor fortsätta färden. Vid Siebenbürgska gränsen skilde han sig från sitt talrika följe, och fortsatte, under förklädnad och det antagna namnet: kaptan *Peter Frisk*, resan med blott en följeslagare genom Ungarn samt södra och vestra Tyskland. Efter att på sexton dygn hafva tillryggalagt en vägsträcka af 286 mil, anlände konungen och hans följeslagare öfverstelöjtnant *Düring* kl. 1 på natten den 11 november till Stralsund. Den senare hade till följd af resans besvärligheter en gång insjuknat och blifvit efter och äfven Karl sjelf var högst medtagen. Först i mars 1715 framkommo hans öfriga följeslagare.

29. Sveriges tillstånd vid Karl den tolftes återkomst.

Redan under de år, då svenska vapnets ära och Karl den tolftes segerrykte genljödo öfver Europa, hade det olyckliga fäderneslandet med den största svårighet burit krigets bördor. År 1705 skref biskop Svedberg till konungen och tecknade presterskapets ställning i Vestergötland på följande sätt: "de stackars kaplanerne se sina drängar utskrifvas till soldater, hvadan de sjelfve måste köra ved och plog, tröska säd och hålla stallet rent. Jag har sjelf sett gamla gråhåriga prester drifva oxarne för ploget och dessemellan af maktlöshet ligga på åkern. Många

förmå ej hålla sig kapp och prestkläder, utan nödgas sälja dem, kanske bibeln ock för att kunna utreda soldat eller dragon.“ — Under de närmast följande åren blef tillståndet ännu värre. Handeln led i följd af fiendens kaperier. Åkrarna begynte på fleré ställen ligga i linda af brist på arbetare och utsäde. År 1709 såg man stora skaror af tiggande allmoge stryka omkring på hufvudstadens gator, och många menniskor, i synnerhet i Finland, tillsatte lifvet af hunger.

30. Värfning under Karl XII.

Under denna bedröfliga ställning kom underrättelsen att Svenskarne lidit det olyckliga nederlaget vid Pultava, att armén var fången och att konungen som flykting med nöd funnit en fristad i turkiska riket. Sveriges fiender upplyfte åter hufvudet. Czar Peter utsträckte sina eröfringar vid Östersjön öfver Estland, Lifland och en del af Finland och både Danmark och konung August förklarade Sverige nytt krig, Rådet åtog sig styrelsen och på Fabian Wredes inrådan sökte alla att i den ytterliga

nöden hålla modet uppe samt offra allt för fosterlandets räddning. Wrede erbjöd sig, att, utom hvad han förut lemnat, ytterligare låna kronan 20,000 riksdaler och skänkte henne dertill 10,000 daler silfvermynt. Kungl. rådet Karl Gyllenstjerna erbjöd sig att öfverlemna till kronan sitt bordsilfver, om någon mot detta som pant ville låna staten penningar o. s. v. Under dessa brydsamma öfverläggningar ankom konungens befallning, att man skulle skaffa kungligt underhåll åt Stanislai drottning som vistades i Stettin och snart med ett följe af 300 personer skulle landstiga i Sverige. Att dylika befallningar under en tryckande nöd icke voro egnade att öka folkets beredvillighet till ytterligare uppoffringar ligger i sakens natur. Också sökte många undandölja de få tillgångar de ännu hade öfriga.

I början af november 1709 öfvergick en dansk här till Skåne. Lyckligtvis var *Magnus Stenbock*, som blifvit satt till generalguvernör öfver Sveriges nyvunna södra landskap, en bland dem, som under då varande förhållanden kunde anses vuxne det svåra värfvet att rädda fäderneslandet. Med en här af 8,000 nyuppbådade unga bonddrängar, hvilka i sina dåliga kläder väckte Danskarnes åtlöje, samt tre regementen äldre trupper, vann Stenbock det minnesvärda *slaget vid Helsingborg* den 28 februari 1710. "Se ond ut, min gosse, så springer dansken för dig," yttrade han till en och annan af sina unga soldater som han tyckte såg modstulen ut. När det fångna danska befälet efter slagets slut skulle föreställas för Stenbock, ville denne vara omgifven af sina bäst klädda trupper, men danskarne råkade komma för snart, innan Stenbock ännu hunnit skicka ifrån sig sina "getapojkar" (*). Då han märkte Danskarnes spefulla min vid åsynen af de i getskinnspejsar och träskor klädda soldaterna yttrade han: "undren ej på den besynnerliga drägten. Folket är från finska och lappska skogarna och tål ej andra kläder än de äro vanda vid." De Danskar, som undkommit, återvände till Själland och Sverige var för den gången räddadt.

Följande året skickade czar Peter en rysk här under Mentschikoff, för att i förening med Sachsare och Danskar belägra Stettin och Stralsund. På Karl XII:s befallning

*) Danskarnes hånliga benämning på hären och dess anförare var "Bocken och hans getapojkar".

öfvergick Stenbock till Pomern med en med stor möda utrustad här af 17,000 man för att, sedan han slagit de allierade, infalla i Polen och der möta kung Karl, som ämnade återvända från Turkiet. Denna plan blef likväl om intet och Stenbock var nära att kringrännas af Danskar, Ryssar och Polackar, som från olika håll kommo antågande. Men denna deras afsigt misslyckades, Stenbock kastade sig in i Mecklenburg och vid *Gadebusch*, den 9 December 1712, öfverraskade han Danskarne, innan ännu Ryssarne och Sachsarne hunnit förena sig med dem, samt vann med sina 8,400 Svenskar en lysande seger öfver den 20,000 man starka fiendtliga hären. Genom denna lyckliga träffning förjagade han icke blott Danskarne ur Mecklenburg, utan tvang jemväl Ryssar och Sachsare till återtåg. Men olyckligtvis förföljde han icke dessa senare, utan lät öfvertala sig af Mauritz Wellingk, hvilken efter Piper blifvit Karl den tolfte förtrogne i utrikespolitiken, att inrycka i Holstein. På samme Wellingks tillstyrkan företog han sig för att hämnas Ryssarnes mordbrännande i Holstein, att sticka den öppna staden Altona i brand, en handling som han sedan djupt ångrade. Ansatt af den öfverlägsna fienden, måste han söka sin säkerhet bakom de holsteinska morasen och inlägga sin här i gottorpske hertigens hufvudfästning *Tönningen*. Han vann dock härigenom ingenting annat än uppskof, ty då förråden togo slut, tvang hungern honom att gifva sig fången med återstoden af sin styrka, som då ännu uppgick till 7,000 man. Tvärt emot gifvet löfte qvarhölls han i Köpenhamn och dog der som fånge 1717.

Så fort konung Karl återkommit till Stralsund, begynte han genast uppgöra nya krigsplaner. Genom sin oböjlighet hade han förskaffat sig tvenne nya fiender, nämligen Preussen, som eröfrat och ej ville släppa Stettin, samt Hannover, hvilket af Danmark tillförpantat sig Bremen och Verden. År 1714 hade kurfurstens Georg af Hannover efter drottning Annas död blifvit konung af England, och denna senare makt, som förut varit gynnsamt stämd emot Sverige, ökade nu jemväl raden af dess fiender. Konungens återkomst hade dock hos många lifvat modet, och snart omgafs han i Pomern af en liten

Slaget vid Gadebusch.

CG Holten.

W. F. H. A. 27

ny här, med hvilken han kämpade till det yttersta mot de många fienderne. Fruktlös var likväl den olika striden. I medlet af Juni 1715 närmade sig den förenade fiendtliga hären, 60,000 man stark; af en afdelning deraf inneslöt staden Wismar och den öfriga styrkan inryckte i Pomern, utan att konung Karl med sina 12,000 man kunde förhindra det. Han nödgades nu inskränka sig till försvaret af Stralsund, utanför hvilket en fiendtlig här af öfver 40,000 man samlade sig. Denna började redan nu innesluta staden, men den egentliga belägringen tog sin början först i Oktober sedan groft belägringsartilleri anländt.

Sedan den fiendtliga hären den 4 November lyckats företaga en landstigning på ön Rügen och der,

i trots af Svenskarnas, motstånd, fattat fast fot, nalkades mer och mer Stralsunds slutliga öde. Staden, der den modiga och ihärdiga general *Karl Gustaf Dücker* ledde försvaret, besköts och bombarderades nu med 45 kanoner och 30 mörsare och alla insågo, att den ej längre kunde försvaras, oaktadt konungen fortfarande uppmanade till det ihärdigaste motstånd och aldrig sparade sig sjelf äfven vid de största faror.

Det var under denna belägring som den bekanta tilldragelsen inträffade, att en bomb nedföll i rummet bredvid det, der konungen dikterade ett bref för sin sekreterare, hvilken af förskräckelse släppte pennan. "Hvarför skrifver ni icke?" frågade konungen. "Ack, ers majestät, bomben!" utropade den förskräckte skrifvaren. "Hvad har bomben med brefvet att göra?" svarade konungen och fortfor att diktera, likasom ingenting förefallit.

Många dylika drag, betecknande konungens ihärdighet, mod och dödsförakt vore att berätta från denna be-

31. Karl Gustaf Dücker.

lägringstid. Det var också endast genom de ifrigaste bemödanden af Karls trognaste vapenbröder, bland hvilka Dücker till och med på knä bönföll och besvor honom att åtminstone rädda sin egen, för riket dyrbara person, som de slutligen lyckades förmå honom att lemna staden och begifva sig öfver till Sverige. Det var vid jultiden.

32. General Dücker på knä för Karl XII.

1715, som han på ett litet fartyg genom massor af drifis banade sig väg till skånska kusten och landsteg vid *Trelleborg* efter en nära femtonårig frånvaro från fäderneslandet, hvilket han icke sett, alltsedan han afseglade till Narvas undsättning.

Fästningen Fredrikshald.

De trenne följande årens fälttåg var hufvudsakligen riktadt mot Danmark. Genom de våldsammaste åtgärder, i hvilka Karl biträdtes af holsteinske baronen *Georg Henrik von Görzt*, som genom sin rikedom på förslagenhet detta brydsamma läge tillvunnit sig konungens synnerliga förtroende, anskaffades penningar och nya trupper utrustades, med hvilka Karl vände sig mot Norge för att der söka ersättning för förlusterna på andra sidan Östersjön. Under det dessa planer uppgjordes hade Karl sitt hufvudquarter i Lund; genom ansträngning af Sveriges yttersta krafter uppsattes en armé af ända till 30,000 man. All enskild egendom i hela riket betraktades nu som kronans tillhörighet och "Sverige behandlades som en belägrad stad."

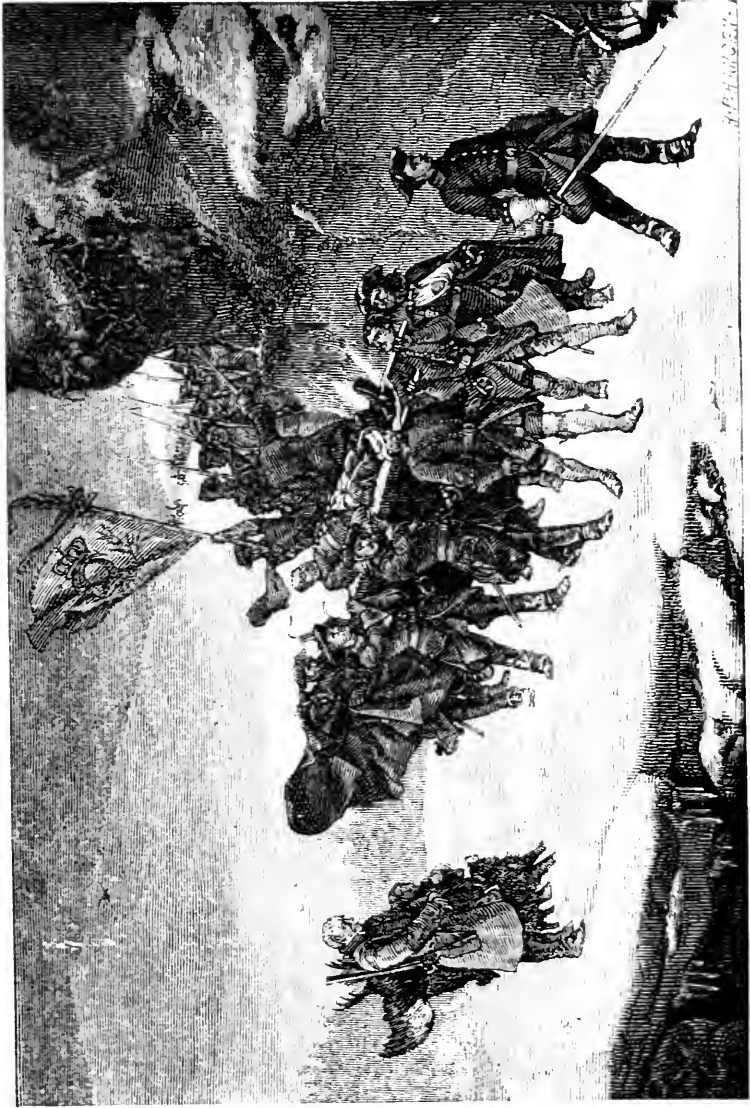
Att en djup förbittring skulle uppstå öfver dessa våldsåtgärder, ligger i sakens natur, men det allmänna hatet vände sig icke mot den ännu beundrade konungen, utan sökte och fann en afledare i Görzt, ehuru han endast var verktyget för tvångsåtgärderna, och konungen sjelf under Görzt frånvaro frånträdt den mellan honom och Görzt gjorda öfverenskommelsen, samt utgifvit nödmynt eller s. k. *mynttecken* till flere gånger det mellan dem afstalade beloppet. Görzt ansågs emellertid vara skulden till allt. I Stockholm hotade man med att kasta den hatade främlingen i strömmen; han anfölls från predikstolarne och folket, som skulle mottaga hans mynttecken, förbannade honom. Hans enda skydd var att han ännu förmådde bibehålla sig i konungens gunst, men han förklarade sjelf under året 1718, att ställningen omöjlig kunde bära sig längre än till årets slut, hvarför han ock allvarligt bemödade sig att förskaffa Sverige fred. Sveriges farligaste fiende, czar Peter, nekade naturligtvis att släppa ifrån sig Östersjöprovinserna och att förmå Karl till deras afträddande syntes jemväl som en omöjlighet. De underhandlingar som emellertid blifvit började med Ryssland voro också på väg att afbrytas, då konungens död förändrade allt.

Karl hade i oktober 1718 med en betydlig armé infallit i södra Norge på samma gång som general Armfelt med en mindre styrka framryckte mot Trondhiem. Till en början hade konungen företagit sig att belägra *Fredrikshald* med fästningen Fredrikssten. Denna stad,

som genomskäres af den i Idefjorden utfallande Tistedalselven, ligger blott $1\frac{1}{2}$ mil från svenska gränsen vid Svinesund. Utanverken till fästningen voro tagna och endast sjelfva hufvudfästet återstod, då konungen första söndagen i adventet, den 30 november, kl. 8 på aftonen gick ned i en helt nära fästningen under arbete varande löpgraf. Sedan han en stund åsett arbetet gick han upp på bröstvärnnet, öfver hvars krön han lade armarne för att vid skenet från de inom fästningen uthängda brinnande beekkransarne kunna se både fästningen och sina arbetare nere i löpgrafven. Medan officerarne nere i grafven som bäst öfverlade om huru man skulle kunna locka konungen från hans farliga plats, hördes "ett ljud liksom af en sten som träffar ett mjukt föremål," och i detsamma syntes konungens hufvud nedsjunka i kappan och venstra handen, hvilken han hållit stödd under kindbenet, halkade ned åt sidan. "Herre Jesus, konungen är skjuten!" utropade generaladjutanten Kaulbars, som stod närmast, och så var äfven förhållandet. En kula hade gått in genom venstra tinningen och ut genom den högra, lemnande efter sig ett stort gapande sår. Konungens lik öfvertäcktes med en kappa och bars skyndsamt till högqvarteret, der konungens systerson, hertig Karl Fredrik af Holstein, samt generalerne Dücker, Mörner, Schwerin m. fl. samlade sig, alla med tårar betraktande den fallne hjälten, föremålet för deras kärlek och verdens beundran. Från Tistedalen fördes liket, buret öfver fjellen af en skara af konung Karls tappra "bussar", till Uddevalla, der det balsamerades och derifrån till Karlbergs lustslott, hvarest det nedsattes i afvaktan på begrafningen, som firades den 26 februari 1719. Det kungliga liket nedsattes derefter i det Karolinska grafkoret i Riddarholmskyrkan, der det fortfarande hvilar.

30. Karl den tolfte personlighet och tidehvarf.

Karl den tolfte var högväxt, bred öfver axlarna och smärt om lifvet; hållningen var rak och majestätisk; hans högburna hufvud var omgifvet af ett tunnt brunt hår, som i ungdomen doldes af en yfvig lockig peruk,

Karl XII:s likfärd.

hvilken dock under kriget blef bortlagd, hvarefter konungen lät kortklippa sitt hår, samt uppströk det åt sidorna och öfver hjessan. På de sista åren började håret affalla, så att han vid sin död hade qvar endast några grå lockar, hvilka som en krans omgafvo tinningarne och bakre delen af hufvudet. Hans anletsdrag voro manliga och behagliga, pannan hög, ögonen litliga, mörkblå, näsan stor och bugtig, läpparne fylliga och skägglösa. Kroppen hade i ungdomen och under fältlivets besvärigheter blifvit så härdad, att inga mödor eller ansträngningar funnos, som han ej med lätthet kunde bära.

Ytterst enkel i sina vanor, försmädde Karl den tolfte alla yttre tecken af sin kungliga värdighet, och berättelsen om hans enkla dräkt har öfvergått nästan till en folksaga. Den utgjordes af den svenska krigarens då vanliga beklädnad, blå klädesrock med blanka messingsknappar, byxor och väst af gult kläde eller hjortskinn, en trehornig filthatt, höga kragstöflar med jernsporrar och vid sidan den väldiga huggvärjan.

Till skydd mot regn och köld begagnade han en vanlig ryttarkappa, men aldrig pelsverk, lika litet som han med kyller eller harnesk sökte skydda sig mot fiendens kulor.

Lika enkel, som i sin klädsel, var Karl i sina öfriga lefnadsvanor. Ofta under sina fälttåg låg han på hö och halm eller på blotta marken med en sten eller halmkärffe under hufvudet. Det enda föremål af prydlighet var hans dyrbart inbundna bibel, som alltid låg på hans

33. Karl XII:s bildstod.

bord och i hvilken han dagligen läste. Matordningen var ofta densamma som för hans soldater, och drycken vatten, aldrig vin eller andra rusdrycker. I sin tarfliga drägt, bibehöll han dock alltid en hög grad af naturligt majestät, och ingen nalkades honom utan med den djupaste vördnad.

Seder och lefnadssätt på Karl den tolfte tid. Reduktionen, och den derigenom minskade förmögenheten hos nästan alla samhällsklasser, hade under senare delen af Karl den elftes regering bannlyst alla kostbarare nöjen och lustbarheter, samt inom de högre stånden infört den stela tarflighet som var rådande vid hofvet. Helt annorlunda var förhållandet i början af Karl den tolfte styrelse. Hans Gottorpska fränders besök i Sverige framkallade en rad af festligheter, hvartill man knapt sett något motstycke i Versailles, och den unge konungens smak för skådespel och lustbarheter bidrog äfven att öka lifligheten inom sammanlefnaden i hufvudstaden. Snart ändrade sig likväl ånyo förhållandena. Konungens systers, hertiginnans af Holstein fränfälle; konungens vistelse i främmande land, sorgeposter om härens nederlag och den betryckta ställningen vållade nedslagenhet och förstämning så väl vid hofvet som ock öfver allt i landet. Kriget och pesten som under åren 1710—1712 på det förfärligaste rasade i Sverige, utarmade folket och orsakade öfver allt sorg, betryck och elände. Under allt detta bibehöllo likväl Svenskarne sin gamla gästfrihet. Hvarje hit ankommande främling mottogs öfver allt som en kär gäst och bjöds att tömma en välkomma af den dryck huset förmådde. Inom de mera bildade sällskapskretsarne, talades franska och tyska. Titeln "fröken" började uttränga den förut brukliga benämningen "välborna jungfru". Kortspel kom ganska mycket i bruk, och mot bränvinet ansåg man sig redan nu behöfva lagstifta. Ännu bibehöllo sig dock hos flertalet af svenska folket de egenskaper som från äldre tider utmärkt det — gudsfruktan, kraftfullhet och tarflighet i förening med en hög grad af tålmod och pligtrogenhet. "Svensken," skref franske ministern Campredon, "är född med mod och trohet i hjertat och med orubblig öfvertygelse om sin pligt att uppoffra allt för

den af Gud förordnade öfverheten. Han ådagalägger de mest förvånande prof på tålmod och undergifvenhet.“

Karl den tolfte's inre styrelse. Ehuru krigen alltid måste komma att upptaga det främsta bladet i Karl den tolfte's historia, utgöra de likväl ingalunda den enda beaktansvärda sidan af denne konungs styrelse. Midt under krigsbullret hade konungen tid öfrig för tankar på vetenskap och skön konst. Under de långa vinterqvarteren arbetade han i sitt kansli från tidigt på morgnarne till sent på aftnarne och styrde t. o. m från Bender och Timurtasch landets inre förvaltning. Genomgripande reformer på detta område voro också resultat af denna verksamhet. *Kollegialstyrelsens öfvergång till ministerstyrelse*, ett förbättrad lagverk, domstolsinstansernas förminskning, inrättande af nya embetsverk, *allmän värnepligt*, uppördssättets förenkling, grundrätornas rättvisare fördelning, skatternas förvandling från naturapersedlar till penningar, början till införande af kommunalstyrelser, ändamålsenligare bränvinslagstiftning, inrättning af resande poster, o. s. v., voro allt frågor som behandlades i konungens kansli under det han låg fjerran skild från de länder han styrde.

31 Karl den tolfte's samtida.

Hedvig Sofia. Karl den tolfte's äldsta och mest älskade syster, född år 1681 och således ett år äldre än konungen, hade i sitt 18:de år blifvit förmäld med hertig Fredrik den fjerde af Holstein-Gottorp. Äktenskapet blef föga lyckligt, emedan prinsessan var en af naturen rikt begåfvad, hurtig och tilltagsen, men tillika god och älskvärd qvinna, hennes gemål deremot en vild sälle som med ett utsväfvande lefnadsätt förenade en opålitlig karakter. Äktenskapet upplöstes snart genom hertigens död i slaget vid Klissow i Polen 1702; Hedvig Sofia dog sex år derefter af kopporna i Stockholm 1708. Karl sörjde djupt hennes bortgång och uttalade sin sorg i bref till sin efterlevande syster Ulrika Eleonora.

Bland de personer som stodo Karl den tolfte närmast, har utan tvifvel *Karl Piper* vunnit den största ryktbarheten. Ända till sin fångenskap vid Pultava, var han den, som stod högst i konungens ynnest, oakadt han i sin egenskap af kanslipresident ganska litet

förmådde inverka på den oböjliga konungens beslut i den yttre politiken, der Karl till sin egen och Sveriges olycka icke tog råd af någon. Emellertid fick Piper, på grund af sin ställning, ofta nog uppbära skulden för åtgärder, hvilka han sökt motarbета, och beslut, dem han icke lyckats förändra. Så påstods skäligen allmänt, att Piper sökte uppmuntra konungens krigslystnad och hindra freden för att så mycket längre få ensam leda konungens beslut och inhösta de utländska vängåfvorna. Det är likväl bevisadt, att Piper flere gånger ifrigt och bevekande sökt råda till fred, äfvensom man af hans omtänksamhet, att redan 1705 midt under Karls största segrar, insätta penningar i Hamburgs och Amsterdams banker, kan finna det han anade att segerloppet ej skulle räcka länge. Efter Bengt Oxenstierna blef Piper Upsala akademis kansler — efter Johan Gabriel Stenbock utnämndes han till öfverstemarskalk *) och dertill var han, som nämndt är, kanslipresident och kungl. råd. Men den lysande ställningen ändrades med nederlaget vid Pultava. Då konungen sökte få honom och Rehnsköld utväxla, framställde czaren så obilliga vilkor, att fångarne sjelfve affrådade från deras antagande. Un-

34. Magnus Stenbock.

der de första åren hölls Piper kvar i Moskwa, men fördes 1714 till Petersburg och slutligen till Schlüsselburgs fästning, der han slutade sin vexlingsrika lefnad d. 19 maj 1716. Hans lik hemfördes till Sverige och nedsattes i slägtens präktiga grafkor i Engsö kyrka.

Magnus Stenbock, kanske den utmärktaste af alla

*) Motsvarande den forna benämningen riksmarskalk.

Karolinerne, var född 1664 och yngste son till riksamiralen greve Gustaf Otto Stenbock. Efter ett par års utländsk krigstjänst, blef han vid sin hemkomst till Stockholm gift med kanslipresidenten, greve Bengt Oxenstiernas dotter. Vid utbrottet af det nordiska kriget, deltog han såsom öfverste för Dalregementet i landstigningen på Själland och utmärkte sig så i slaget vid Narva, att han befordrades till generalmajor. Nu steg han i konungens ynnest så, att han ständigt måste vara vid Karls sida i striderna och deremellan roa honom med sitt glada lynne och sina lustiga upptåg. I April 1707 blef Stenbock från Sachsen hemskickad till Sverige såsom nyutnämnd generallöjtnant och generalguvernör i Skåne. Under utöfningen af denna befattning förstod han att göra sig allmänt älskad och verka till fosterlandets gagn. Ej blott gamla ryttare och soldater fingo liksom nytt lif, utan unga pojkar och bonddrängar "lupo från by och lada, för att låta inskrifva sig till soldater, när de hörde att Stenbock skulle föra dem an." Det var härigenom som det lyckades honom tillkämpa sig segern vid Helsingborg, för hvilken han fick emottaga de lifligaste tack-samhetsbevis af hela svenska folket. Vidare var det

genom Stenbocks outtröttliga bemödanden som det blef möjligt att utrusta en ny här och flotta för 1712 års pomerska fälttåg; huru detta slutade med hans fångenskap och död på citadellet i Köpenhamn är förut omnämndt.

Karl Gustaf Rehnsköld hade lärt sin tids krigskonst under Oranierna i Holland och var, då krigen begynte,

35. Karl Gustaf Rehnsköld.

redan på sitt femtionde år, samt utnämnd generallöjtnant. Slaget vid Frauenstadt, der han med 9,000 man nedgjorde och förskingrade en dubbelt så stark fiendtlig armé, var hans mest lysande vapenbragd, men på samma gång vändpunkten i hans vapenlycka. Den lätt vunna segern alstrade hos honom ett öfvermod, som ej bekymrade sig om några försigtighetsmått och ändade med nederlaget vid Pultava. Tvifvelsutän bidrog spänningen mellan honom och Piper i sin mån till det olycksöde, som förde båda i rysk fångenskap, men ur hvilken blott Rehnsköld återkom med lifvet till Sverige. Han skyndade vid sin hemkomst att uppsöka konungen och ställa sin erfarenhet och befälhafvareskicklighet till hans tjänst, men mötte det kungliga liktåget, då han uppnådde norska gränsen. Fyra år senare nedsteg han sjelf i grafven, efter att ha uppnått en ålder af sjuttioett år.

Adam Ludvig Lewenhaupt — "latinska öfversten" — som Karl den tolfte skämtande brukade kalla honom, hade erhållit en lärd uppfostran, men drogs af sin böjelse till kriget. Till en början anställd som öfverste för ett regemente, hvilket han sjelf skulle uppsätta, var det egentligen under fälttåget i Kurland (1704—1705) som han vid sig fäste konungens uppmärksamhet, hvilket åter föranledde hans utnämning till general och guvernör i Riga med kringliggande fästningar. — 1708 mottog han Karls befallning att uttåga från Riga och stöta till konungen i Ukraine, med en truppstyrka af 11,000 man. Föreningen mellan de begge härarne försiggick också, likväl först sedan Lewenhaupt måst lemna hela sin tross i sticket åt de efterföljande Ryssarne. Fången vid Pultava fördes han till Ryssland och afled i Moskwa 1719. — Från krigsvetenskaplig synpunkt sedt, var Lewenhaupt den mest framstående härföraren i hela Karl den tolfte armé, ehuru hans försigtiga, väl beräknade krigskonst icke var konungens och därför icke alltid gillades af denne.

Karl Cronstedt, deltog som artilleriofficer i slagen vid Narva, Düna, Holofsin och Pultava, der han blef fången, men snart utvexlad. Allt från sitt inträde på krigarbanan hade han egnat sina studier åt artillerivapnet, hvars förbättringar han fick tillfälle att lägga i dagen i slaget vid Helsingborg men ännu mer vid Gadebusch, der hans kanoner till hufvudsaklig del afgjorde segern.

Utom de nu nämnda fans i Karls här en stor mängd krigare, hvilka väl vore förtjenta af att omtalas, men hvilkas namn vi här måste förbigå. Öfverhufvud äro Karl den tolfte's krig rika på tilldragelser och personligheter, hvilka blott vänta på att bli besjungna, såsom Finlands sista strid blifvit det af den store finske skalden.

Men ej blott kriget har sina minnen, äfven de fredliga idrotterna hafva från Karl den tolfte's tid ett och annat stort namn att uppvisa. Främst bland dem är:

Kristofer Polhem.

Hans farfader, en protestantisk adelsman i det katolska Ungarn, måste för sin tro lemna sitt fädernesland och sökte en tillflykt i Pommern, der han bytte om namn och stånd. Hans son, Polhems fader, flyttade öfver till Sverige och bosatte sig som köpman i Visby, men dog tidigt. Sonen Kristofer Polhem föddes i nämnda stad

36. Kristofer Polhem.

den 18 nov. 1661. Obemedlad och lemnad utan hjälp, kom han först vid tjugufyra års ålder till Upsala, der han väckt uppseende för sina mekaniska anlag och fick en gynnare i der varande professorn i matematik, Spole. När genom dennes försorg Polhems mekaniska konstverk uppvisades för Karl XI, inrättade denne för honom en särskild syssla vid bergsstaten, och beredde honom tillfälle att resa utomlands.

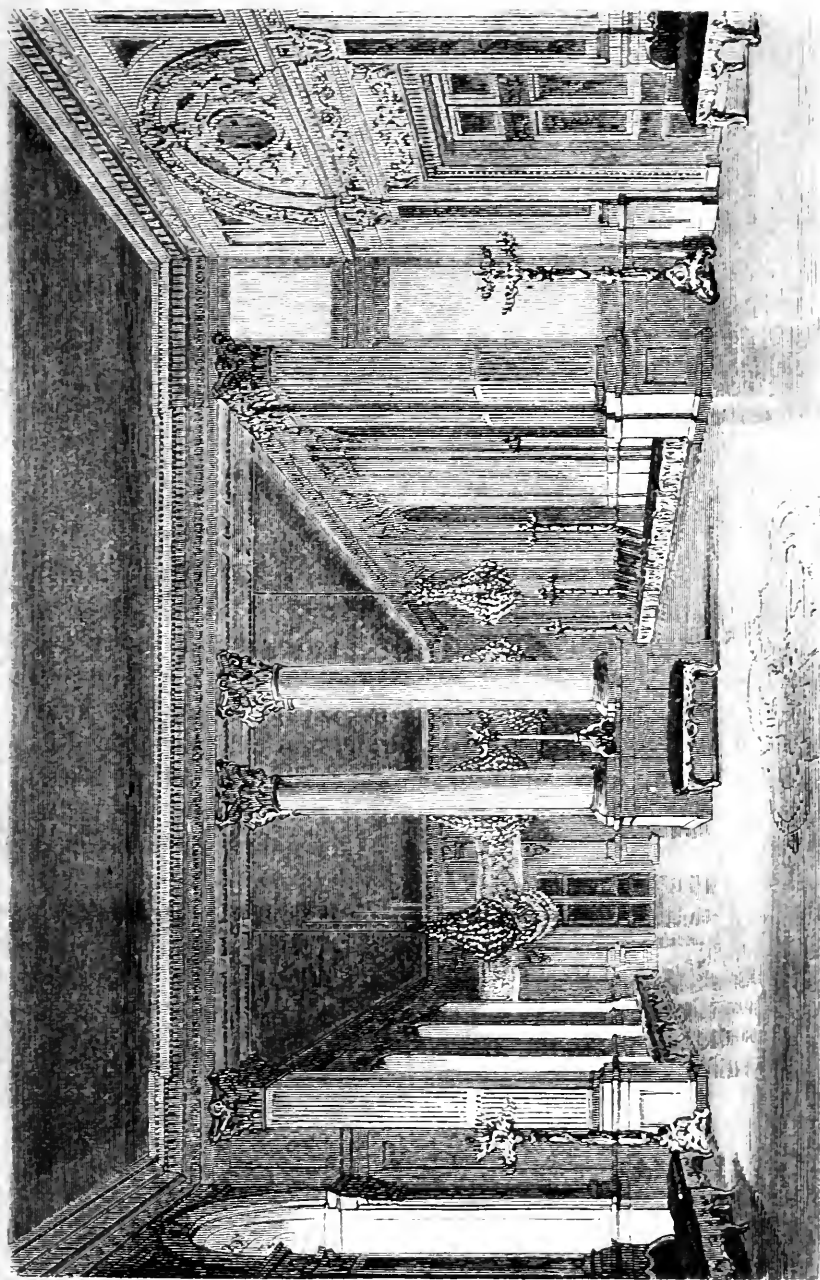
Efter återkomsten till fäderneslandet uppenbarade sig Polhems mekaniska snille i hela dess storhet. Han åstadkom en mängd uppfinningar på alla industriens områden, såsom tröskmaskiner, såningsmaskiner, tegelbråkor, strump- och band-väfstolar, öferskärare-, varp-, stol-, kardtvinn- och repslagaremaskiner och konstruerade ett slags lås, ännu allmänt i bruk och bekanta under namn af Polhemslås. — För en allmännare utbredning af mekanikens studium före-

slog han Karl den tolfte inrättandet af ett *Laboratorium mechanicum*, hvilket i många afseenden var en förebild till den nuvarande tekniska högskolan i Stockholm. Förslaget omfattades af konungen med mycken ifver, men dess verkställande förhindrades af kriget. Ryktet om Polhems storhet spridde sig efter hand till främmande länder, hvarifrån han fick emottaga lysande anbud både af konung Georg i England och czar Peter i Ryssland. Han föredrog dock att stanna qvar i sitt fädernesland, hvilket han icke allenast gagnat genom en mångfald af snillrika uppfinningar, utan jemväl hedrat mer än de flesta af Sveriges söner.

Emanuel Svedenborg, den bekante vetenskapsmannen och andeskådaren, vann visserligen sin egentliga ryktbarhet efter Karls död, men hade redan under denne konungs lefnad väckt den uppmärksamhet, att han här med några ord bör omnämnas. Född 1688, inhemtade den, med ovanlig fattningsgåfva och flit begåfvade, gossen under sin faders, biskop Jesper Svedbergs, handledning ett för sin ålder ovanligt rikt kunskapsförråd. Efter en utländsk resa utnämndes han 1716 till assessor i bergskollegium, och förordnades att biträda Polhem vid dennes många anläggningar. Under kriget med Norge, fick han tillfälle att verksamt deltaga i Fredrikshalds belägring. Medelst en sinnrik inrättning framförde han den två och en half mil långa vägen från Strömstad till Idefjorden några galerer och kanonbåtar, under hvilkas betäckning konungen lyckades närma sitt belägringsartilleri till fästningen. Detta var den sista tjänst Svedenborg var i tillfälle att göra Karl den tolfte, som stupade kort der-efter, och i hvilken Svedenborg förlorade ett kraftigt stöd.

Andreas Rydelius, född 1676, var Sveriges förste filosof och den lärdaste man på sin tid. — Efter att under en följd af år med största utmärkelse ha förestått åtskilliga professioner vid Lunds universitet, kallades han 1734 till biskop i Lunds stift och innehade denna befattning till sin död 1738. Utom den stora förtjensten att ha kallat filosofiens studium till lif i Sverige, har Rydelius utöfvat ett betydligt inflytande på svenska språkets "rykt" — och var derjemte en af sin tids utmärktaste vältalare.

Nikodemus Tessin, son till den förut (sid. 131) omnämnde arkitekten Nikod. Tessin d. ä., har vunnit sin förnämsta

37. Festalen på Stockholms slott.

ryktbarhet såsom byggmästare af Stockholms konungaborg. Detta storartade bygnadsföretag afbröts visserligen genom

38. Nikodemus Tessin d. y.

krigen och nöden i landet under Karl den tolfte tid, men det som af byggnaden hann fullbordas, var mer än nog för att i förening med en mängd andra af Tessin utförda verk, inrymma honom ett af de förnämsta rummen i Sveriges konsthistoria.

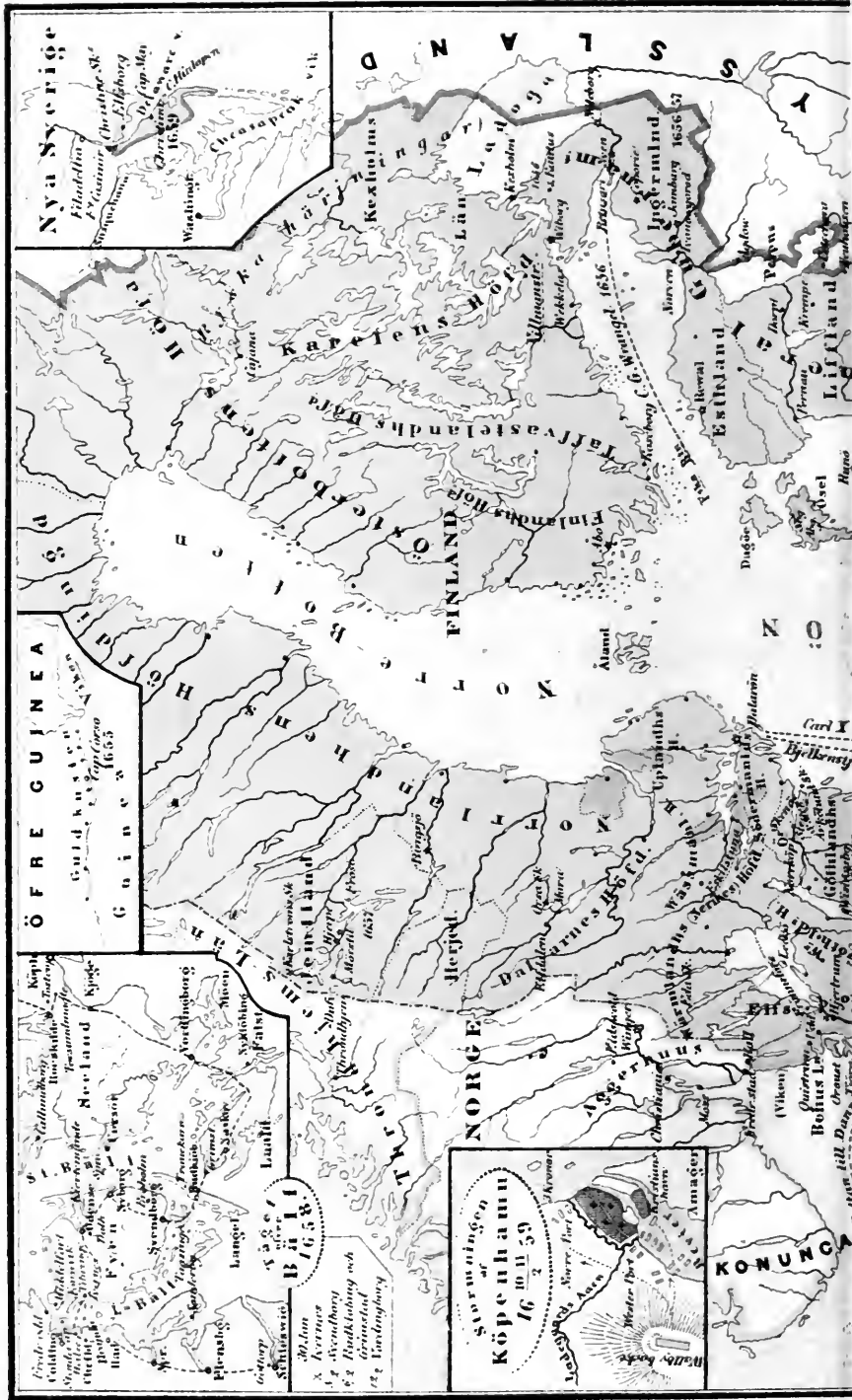
“Sveriges stolta stormaktsdröm hade nått sitt slut. Dess trodda verklighet var endast ett sken. Men vi må vara tacksamma för att en sådan tid funnits, ty den har skapats af och den har skapat karakterer, som utgöra vår historias evärdliga stolthet; den har åt kommande släkten beredt ett minnenas arf, som för dem måste innebära en ständig maning att, om ock på andra banor, visa sig värdiga hugstora fäder. — Karl den tolfte, alltför hederlig att förstå sin tids baksluga statskonst, måste duka under. — Från detta ögonblick öppnar sig en ny bana för vårt folk. Mera än förr hänvisadt till sig sjelft, måste det hädanefter i främsta rummet rikta sin kraft på de inre frågornas lösning och i stället för de krigiska bedrifterna sätta det fredliga arbetets nyttiga, men mindre lysande mödor*.”

*) Tengberg, Sveriges historia, del. 5.

Slut på tredje delen.

SVERIGE under CARL X GUSTAF

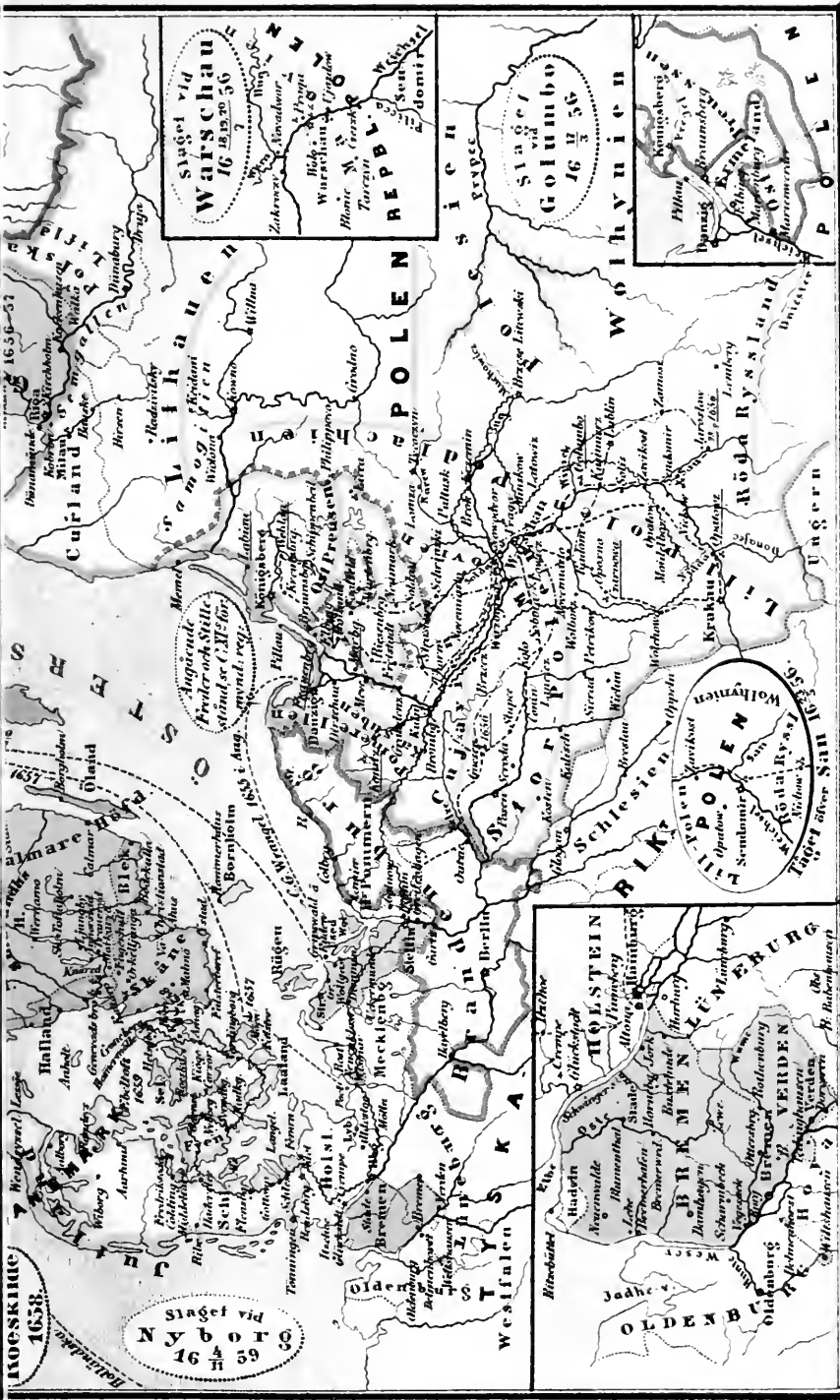
Storvingen
Köpenhamn
16 10 11 59

1658
X. Kerner
17. 10. 11. 59

1658
17. 10. 11. 59

ÖFRE GUINEA
Guld kusten
1653

Nya Sverige
Fildelning
17. 10. 11. 59

Slaget vid Nyborg
1658

Slaget vid Warschau
1655-56

Slaget vid Golumbo
1656

Slaget vid Wollhufen
1656

CARL X S tag

1655

1656

1657

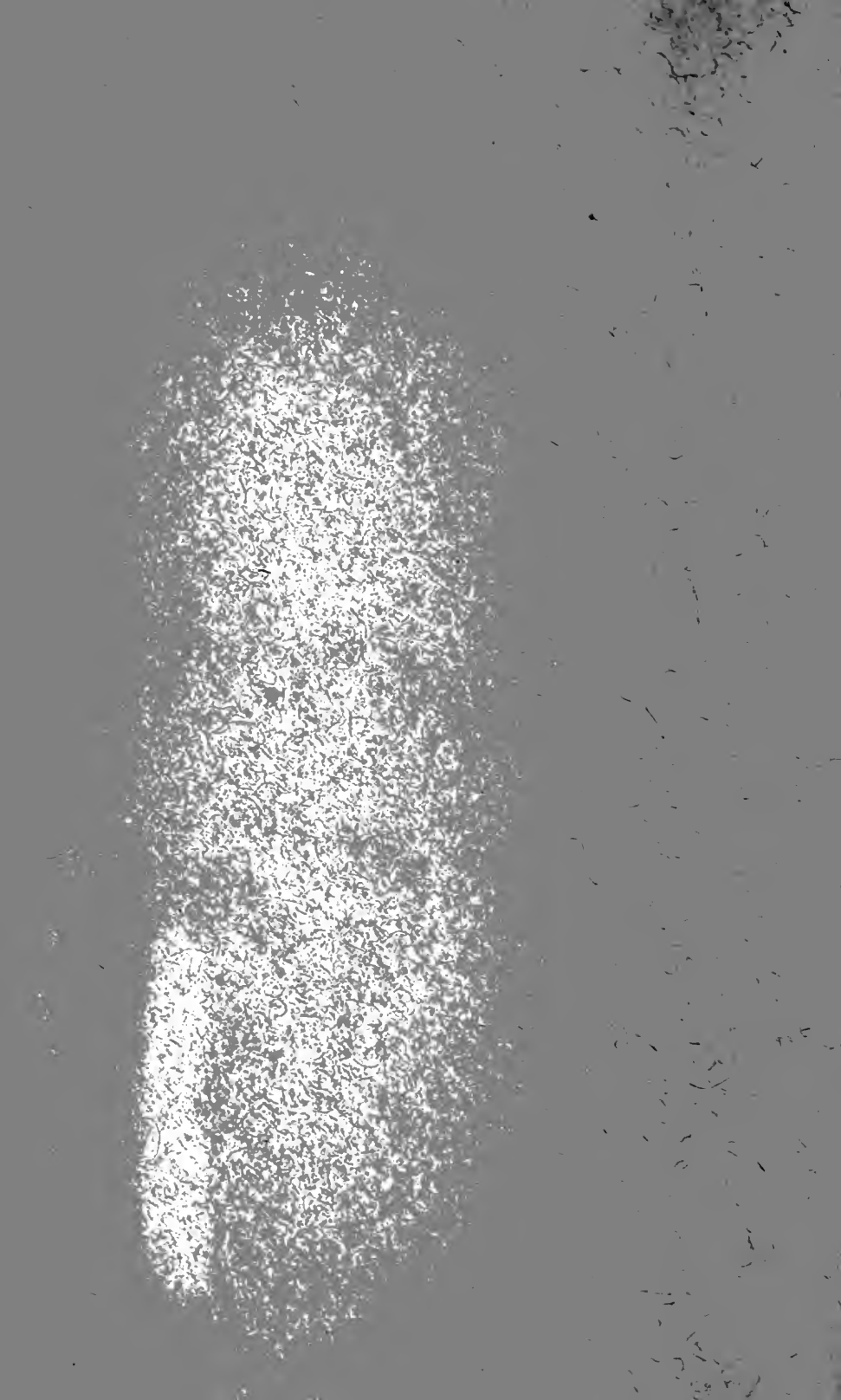
1658

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

brief
DL
0041769
v.3

ANMÄLAN.

Den prisbilligaste
"Svenska Hist

1 delar, tills. 1154 trycksidor med 278 illu
6 historiska kartor i färgtryck

Hela verket för 4 kronor

Läsebok i Fäderneslande

af C. G. STARBÄCK och F. R. v

En populär, i lättfattlig och angenäm berättelseform
framställd skildring af vårt land och vårt folks öden

från Hednatiden intill våra dagar,

rik på underhållande

lefnadsteckningar af våra *regenter och stormän* inom
alla områden.

Illustrationerna

utgöres af ett stort antal

porträtt af *svenska konungar, drottningar, krigare, stats-*
män, skaldar och vetenskapsmän;

utsigter af *städer, slott, märkliga byggnader, kyrkor, val-*
platser, fästn., m. m.;

krigs-scener, historiska tilldragelser, fornlem-
ningar, drägter, m. m.

De historiska kartorna visa Sveriges och svenska väldets om-
fång och utsträckning under skilda tidehvarf.

För realiserande af upplagan lemnas detta värdefulla
arbete nu för

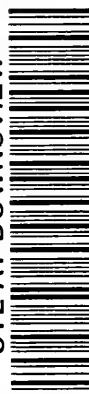
4 kronor, häftade expl. och

5 kronor, bundet i 4 pappband med clothrygg.

Detta ofantligt billiga, **nedsatta pris,** gäl-
ler dock: blott under inrevarande år — hvar-
fter det tidigare högre priset inträder.

UTLÅT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 09 06 06 12 019 0